

**מוציאים לאור כמתווכי תרבות:
היסטוריה תרבותית של מאה שנות
הוצאה לאור בעברית בישראל (1910-2010)**

מוטי נייגר

**הוצאת מן ירושלים
2017**

Publishers as Culture Mediators: The Cultural History of Hebrew Publishing in Israel (1910-2010)

Motti Neiger

Jerusalem, 2017

עיצוב עטיפה : ליאור ניגר

כל הזכויות המסחריות והאינטלקטואליות שמורות למחבר.
יחד עם זאת, ניתן להעתיק, להפיץ ולהציג את הספר או חלקים ממנו
תחת תנאי ה- creative commons הבאים:
יש להקפיד על קרדיט מלא לכותב הספר כמקובל בטקסטים אקדמיים,
אין להפיק רווחים כלשהם מפרסום או הפצת הספר בכלל או בחלקו,
יש להקפיד על העתקה והפצה זהה למקור. לפרטים נוספים:

<http://creativecommons.org>

הערות ותיקונים עתידיים לספר זה אפשר למצוא באתר האינטרנט של המחבר.
חפשו ברשת: "מוציאים לאור כמתווכי תרבות"

הוצאת ספרים מן ירושלים, 2017, תשע"ז

הודפס בירושלים, ישראל

Publisher: MN Jerusalem, 2017

Printed in Israel • ISBN 978-965-91977-0-5

תוכן עניינים

1	פתח דבר
3	מבוא: דרך ספר
	שער ראשון: תשתית מושגית: מו"לים בין מכלול מתווכי התרבות
19	ברפובליקה הספרותית
	שער שני: העשורים הראשונים למאה העשרים: מו"ל שלשום –
51	ראשית המו"לות העברית החילונית המודרנית בארץ ישראל
	שער שלישי: שנות העשרים והלאה: לאחר מלחמת העולם הראשונה -
	ההוצאה לאור המשפחתית הקטנה, היוזמה הפרטית והגירתן של
89	הוצאות לא"י
	שער רביעי: שנות השלושים והלאה: מו"לות אקדמית-מוסדית, מו"לות
	מצנטית והדור הראשון בשושלות המו"לים של משפחת שוקן
153	ומשפחת זמורה
	שער חמישי: שנות הארבעים והחמישים והלאה: הוצאות ספרים
	מפלגתיות-אידיאולוגיות - הוצאות הספרים של תנועות הפועלים
	("עם עובד", "הקבוץ המאוחד" ו"ספריית פועלים") ותפקידן
255	בהתגבשות התרבות הישראלית
	שער שישי: שנות השישים והלאה: הופעתן של הוצאות קטנות
407	בתחום השירה ועלייתה של הספרות הפופולארית
	שער שביעי: שנות השבעים והלאה: המו"לות המסחרית הצומחת מתוך
	המו"לות המצנטית: הדורות הבאים בשושלות המו"לים של
453	משפחות שוקן וזמורה
	שער שמיני: שנות השמונים והלאה: עלייתה של המו"לות המסחרית
497	הגדולה ("כתר" ו"ידיעות אחרונות")
	שער תשיעי: שנות התשעים והעשור הראשון למאה ה-21: מו"לים קטנים
	ומו"ל עצום – צמיחתן של הוצאות הגומחה לצד עלייתה של
553	"כנרת-זמורה-ביתן-דביר" ו"צומת ספרים"
619	סיכום: מו"לים כמתווכי תרבות - מאה שנות הוצאה לאור בעברית בארץ

שער שני

תחילת המאה העשרים: מו"ל שלשום – ראשית המו"לות העברית החילונית המודרנית בארץ ישראל

בהמשך לתשתית המושגית שהוצגה בשער הקודם, חלק זה של הספר מביט מפרספקטיבה ארוכת טווח אל ראשית הדרך ואל האופן בו נוצרה הרפובליקה הספרותית בארץ ישראל, תוך התבוננות בתפקידים של מגוון מתווכי התרבות, שהביאו להחייאתם של החיים הספרותיים בארץ. מבט זה יסייע בהבנת המורכבות של עולם הספר כמכלול, וינתח את הווית הספר העברי, כמקרה פרטי. בתהליך זה ניתן להבחין בשתי תקופות: התקופה הראשונה, שקדמה לכינון המרכז התרבותי-ספרותי (1863–1908) והתקופה השנייה, של כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז העצמאי (1908–1914). כפי שפורט בחיבורים קודמים (ראו לדוגמה שביט, 1983, 1999), מרכז זה התבסס רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת מאמצע שנות ה-20. כדי להבין את התהליך הדרמטי, שהתחולל בארץ ישראל בתקופה קצרה יחסית, נחוצה סקירה ראשונית, המנתחת את פעולתם של מתווכי התרבות באותן שנים בתוך הקשריהם החברתיים, התרבותיים והכלכליים. בחלק זה אציג את מתווכי התרבות הרלוונטיים, שהוצגו בחלק הקודם כמושגים תיאורטיים, ואטע אותם בתוך הקשריהם הרחבים בתהליך הקמתה של המו"לות העברית-חילונית הארץ-ישראלית.

התקופה הראשונה (1863–1908): הבשלת התנאים המקדימים להקמת המרכז הספרותי הארץ-ישראלי וכינון המו"לות החילונית

בראשית שנות ה-90 של המאה ה-19 החלה לפעול המו"לות העברית החילונית באירופה. מקובל לראות בהוצאת "ספרי אגורה" של בן אביגדור, שהוקמה בשנת 1891 בוורשה, את המפעל המו"לי הראשון בתחום הספרות העברית. הספרות, שפורסמה עד לאותה עת בעיקר בכתבי עת ובעיתונות, נדפסה בחוברות צנומות, שהופצו במחיר נמוך. בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 הוקמו עוד כמה הוצאות לאור, ובהן "אחיאסף" (נוסדה בתרנ"ג [1892/3] בוורשה והייתה למעשה ההוצאה הממוסדת הראשונה), "תושיה" ו"צנטרל-מרכז". זוהי תחילתו של המהלך להקמתה של מו"לות הספרים המודרנית בעברית וביטוי מוחשי להמשכו של תהליך החילון של יהדות אירופה.¹ בארץ ישראל התחוללו תהליכים מקבילים, שהושפעו מהתהליכים באירופה וממכלול גורמים היסטוריים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים (שביט, 1984, 1993, 1999). בתקופה הראשונה (1863–1908) צצו ניצניהם של מתווכי התרבות בא"י והחלו לתת פירות ראשונים, ובתקופה השנייה (1908–1914) כבר הניבו פירות. למעשה, בתקופה קצרה זו הבשילו התנאים והתפתח פרדס המרכז הספרותי בארץ, ובבסיסה של הרפובליקה הספרותית המודרנית עמדה המו"לות העברית החילונית.

¹ אודות מרכזים אלו אפשר לקרוא בניתוחה של זהר שביט (1994): שביט, ז. (1994). עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז הארצישראלי. עיונים בתקומת ישראל, 4, 422–477.

ראשית העיתונות העברית (החבצלת, הלבנון) וראשית הדפוס

כ-120 שנה לאחר המצאת הדפוס, נדפסו הספרים הראשונים בארץ ישראל והם הופיעו בשנים 1577–1578 בצפת, שהייתה המרכז התרבותי של הארץ. בין הספרים הללו היו: פירושים למגילת אסתר, למגילת קהלת ולשיר השירים (אוליצקי, 1973). ראשית הדפוס בארץ ישראל קשורה בקורותיו של אליעזר בן יצחק אשכנזי, שלמד את מקצוע הדפוס בפראג. בשל רדיפות היהודים, עבר מפראג ללובלין, שהייתה אחד מן המרכזים התרבותיים היהודיים החשובים. אשכנזי שהה בפולין 18 שנים, אך בשל התחרות הקשה סגר את בית הדפוס ופנה לארץ-ישראל. תקוותו הייתה שחכמי הארץ ישתמשו בדפוסו במקום באלו של ונציה, קושטא וסלוניקי. התוכנית העסקית הייתה נכונה, אלא שאשכנזי הצליח להדפיס ולהפיץ בארץ רק ששה ספרים מכיוון שהגיע אליה באיחור: שנים אחדות לאחר פטירתם של יוסף קארו ושל ר' יצחק לוריא אשכנזי, הוא האר"י (הברמן, תשל"ז). אליעזר בן יצחק אשכנזי, ושותפו, אברהם בן יצחק אשכנזי, ניסו למכור את סחורתם בקושטא, אך ההצלחה לא האירה להם פנים והדפוס נסגר. אותיות הדפוס עברו, ככל הנראה, בירושה והתגלגלו להדפסת ספר בדמשק (יערי, תרצ"ז).

מאז, במשך למעלה ממאתיים וחמישים שנה, עד לשנות ה-30 של המאה ה-19, לא התקיים דפוס עברי בארץ ישראל. ניתן להסביר זאת ברתיעה שיצר הכישלון בתחרות עם בתי הדפוס מחוץ לארץ ואולי אף עם המעתיקים ביד, שהייתה סכנה שפרנסתם תיגזל. בנוסף, צריך להדגיש את הקושי בהפעלת דפוס בשעה ששליטי הארץ, העות'מנים, הטילו סייגים חמורים על הפעלת דפוס וצנזורה על תכניו.²

² בעניין זה ראו: אליאב-פלדון, מ. (2000). **מהפכת הדפוס**. ירושלים: האוניברסיטה המשודרת.

אולם הסיבה העיקרית לכך הייתה שארץ ישראל לא הייתה באותה תקופה מרכז תרבותי-יהודי, ומכאן שהספרים החשובים בשלוש מאות השנים שבין סוף המאה ה-16 לסוף המאה ה-19 ראו אור מחוץ לתחומה בין היתר, בהולנד, בגרמניה, באיטליה, ביוון ובתורכיה.³ הסימנים הראשונים לפעילות מו"לית בתחום העיתונות העברית בארץ ישראל הופיעו בשנת 1863. באותה שנה יצאו לאור בירושלים, בזה אחר זה, העיתונים "הלבנון" ו"החבצלת".

החוברת הראשונה של "הלבנון" הופיעה בראש חודש אדר תרכ"ג (1863), והגיליון הראשון של "החבצלת" – ב"ב באב, כחמישה חודשים לאחר מכן. לדעתה של שושנה הלוי (1973) הקמת העיתונות העברית בארץ ישראל נבעה מרצונם של צעירי ירושלים להתנתק מהתלות ב"חלוקה" ולמצוא לעצמם מקורות פרנסה. מטרתו של "הלבנון" נוסחה בכותרת המשנה של החוברת הראשונה: "מבשר שלום ירושלם, משמיע חדשות מארץ הקדושה בכללה, מודיע נעלמות מארץ סוריא וארץ תימן ומדינות הודו – כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו". עורכיו (יחיאל ברי"ל, מיכל הכהן ויואל משה סלומון) היו מהמתקדמים שבאנשי היישוב הישן, אך הם נאלצו להיכנע לרוב של "שומרי החומות". לפיכך הוקדש חלק נכבד מן העיתון לדברי תורה, לצד שאלות של יישוב הארץ, מצבה ועתידה (הלוי, 1973). העיתון יצא לאור כחצי שנה ונסגר עקב הלשנה. ברי"ל יצא לפריס ושם המשיך להוציאו לאור. משנת 1870 יצא העיתון לאור בגרמניה, ובשנת 1883 פסק מלהופיע.

³ על תקופות אלו ראו, בין היתר: גריס, ז. (2002). **הספר כסוכן תרבות (1700-1900)**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. שפיגל, י. (תשנ"ו). **עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגהים**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן. שפיגל, י. (תשס"ה). **עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

"החבצלת", תחילה בעריכתם של ישראל ב"ק ויוסף ריבלין, היה ביטאונם של החסידים. אף הוא הגדיר את מטרתו בכותרת המשנה שלו, שהתחלפה מעת לעת: "מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ סוריא, מודיע נעלמות מארץ מצרים והודו, הקרובים אלינו, וכל דבר הדרוש לחפץ לבב אחינו דורשי ציון". העיתון הטיפ ליישוב ארץ ישראל, דרש תיקונים בחייהם של יהודי ירושלים והקצה מדור ("פרחי חבצלת") לדברי תורה ולספרות יפה. אף הוא נסגר לאחר חודשים מספר. הופעתו נתחדשה בשנת 1870 בעריכת ישראל ב"ק, ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן. מעל דפי "החבצלת" המחודש השמיעו צעירי ירושלים את קולם. בין שנת 1870 לבין שנת 1911 כאשר חדל להופיע, עבר העיתון גלגולים רבים, בין היתר בשל סכסוכים רבים בין השותפים להוצאתו.

העיתונים הללו עסקו בעיקר בענייני השעה, אך הקצו מקום לדברי תורה, אלא שמגיליון לגיליון גברו מאורעות השעה וצורכי היישוב על דברי התורה (נייגר, 1999; Neiger, 2004). העיתונות העברית הסדירה באירופה ("המגיד", פרוסיה, 1856) הקצתה מראשיתה מקום לחלק שאינו חדשותי ועיקרו דברי תורה וספרות, כשהמינון בין החלק החדשותי ושאינו כזה משתנה בתקופות שונות. בחלקים אלה התבלטה העיתונות העברית על פני רעותה-צרתה, העיתונות בשפות המקום, מפני שבתחום זה יכלה להיות חדשנית וייחודית.

הדפוס בירושלים

בתקופה ראשונה זו של המו"לות העברית היו כבר בירושלים כמה בתי דפוס. בית הדפוס הראשון שחודש בארץ ישראל היה של ישראל ב"ק, שעלה בשנת 1831 מברדיצ'ב והתיישב בצפת, עקר לירושלים לאחר רעידת האדמה הגדולה בצפת (1837) והקים בה בית דפוס ב-1841 בעזרתו של משה מונטיפיורי. עשרות שנים היה ב"ק בעל המונופול על עסקי הדפוס, עד שיואל משה סלומון ומיכל הכהן, עורכי "הלבנון", יצאו לגרמניה ללמוד את מלאכת ההדפסה באבן. הם שברו את המונופול של ב"ק בראשית שנות ה-60 של המאה ה-19 כשהקימו בית דפוס.

בית דפוס שלישי הוקם בשנת 1876, כשיצאו מיכל הכהן ושותפו אברהם זוסמן לווינה, במטרה לבקש מהקיסר פרנץ יוזף מכונת דפוס. הקיסר הבטיח לשניים כי כשישובו לארץ תעמוד לרשותם מכונת דפוס, וכך היה. מכונת דפוס זו, הנושאת את הנשר הקיסרי, סמלו של הקיסר האוסטרי, התגלגלה בין בתי הדפוס בירושלים, עד שבמלחמת השחרור נהרסה באחת ההפצצות.

במקביל ליציאתם לאור של עיתונים בירושלים קמו בתי דפוס חדשים. בתי הדפוס עודדו פרסום עיתונים ויציאתם לאור של עיתונים רבים עודדה מצידה את שכלול בתי הדפוס. תופעה זו הביאה לריבוי בתי דפוס ול"הצפת" הארץ בעיתונים. עד מלחמת העולם הראשונה ראו אור בארץ ישראל 62 עיתונים (ירדני, 1969; אוליצקי, 1973). בין המדפיסים והמו"לים הירושלמים אזכיר את אברהם משה לונץ, שהיה אחד המו"לים הראשונים. הוא הוציא לאור 13 כרכים של השנתון "ירושלים" (1882–1919), את "לוח ארץ ישראל" (1895–1915) וספרים רבים הנוגעים בארץ ישראל. לונץ התעוור בשנות העשרים לחייו, אולם עיוורונו לא מנע ממנו לנהל את בית הדפוס שלו ואף לכתוב בעצמו.⁴

העיתונות של אליעזר בן-יהודה

באחד מגיליונות "החבצלת" התפרסם מאמרו של צעיר בשם בן-יהודה מפרס. אליעזר בן-יהודה, הידוע כ"מחיה השפה העברית", ישב אותה שעה בפרס וכתב את מאמריו שעסקו בשאלות יישוב ארץ ישראל, שיבת ציון וחינוך. בשנת 1879 התפרסם מאמרו "שאלת החינוך", ובו הביע את הרעיון המהפכני שאם השפה העברית תהיה שפת הלימוד כי אז החינוך יהיה לאומי. ברוח דברים אלה הביע את

⁴ עוד על הדפוס באותה העת ראו: כץ, י. (2002). "יוזמות יהודיות בתעשייה ובמסחר 1900–1917" בתוך: ליסק, מ. וקולת, י. (עורכים). **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה** (330–333) התקופה העות'מנית (חלק שני). ירושלים: האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.

דעתו על ספרות עם-ישראל, וטען כי הספרות האמיתית היא זו הכתובה עברית ושתכניה לאומיים. כל ספרות עברית בגולה דינה להיכחד.

בשנת 1881 עלה אליעזר בן-יהודה לארץ ובשנת 1884 הוציא לאור את העיתון הראשון בעריכתו, "מבשרת ציון". בהדרגה הפך מדובריו של היישוב החדש. עיתון זה יצא לאור בגיליונות מעטים בלבד, אך הוא סלל את הדרך לסגנון חדש ופשוט, שדיבר עברית חיה. בסוף אותה שנה, 1884, הוציא בן-יהודה את עיתונו "הצבי", שכותרתו הבטיחה כי "יבשר פעם בשבוע חדשות מענייני המדינות ומקרי יום יום מענייני היהודים בכל מקומותם". מעל דפי עיתונו ניהל בן-יהודה מלחמה בלתי פוסקת עם ראשי היישוב הישן, הוקיע את אורח חייהם, את הבערות, את האמונות הטפלות ואת ה"חלוקה". אין פלא, אפוא, שבן יהודה הוחרם על ידי היישוב הישן ועיתונו נאסרו לקנייה ולקריאה.

בן-יהודה שקד על שיפורו של העיתון ועל הרחבתו והוסיף לו מדי פעם מדורים חדשים, בעיקר כאלה הנוגעים לשפה העברית ולספרותה. הספרות העברית והכללית קיבלו אצלו משקל שווה והוא הטיף לספרות שתבטא את ההווה המקומית, בעלת זיקה לטבע וקשר לעבודת האדמה. בן-יהודה האמין בספרות שתושפע מהקלאסיקה האירופית ותהיה בעלת שורשים במסורת העם ובחכמת ישראל. כך פרסם בעיתונו תרגומים מן הקלאסיקה העולמית, בעיקר מהספרות הצרפתית.

בתרמ"ו (1886) החל "הצבי" להציג בפני קוראיו ספרים בעלי ערך, שראו אור בעולם היהודי, במדורו "בשורת ספרים", ומתרמ"ז (1887) הודגשה בכותרת המשנה מגמתו של העיתון: "גליון לשבועות לענייני היהודים בארץ ישראל, לתחיית הלשון לספרות לחדשות ולענייני המדינות". מאותה שנה ואילך רבו מדורי הספרות בשמות שונים. מרביתם נכתבו בידי אב"י (אליעזר בן-יהודה) ומקצתם בידי סופרי העיתון האחרים (לנג, 1993).

בשנות ה-90 של המאה ה-19 השתנתה המגמה שהעדיפה יוצרים מחוץ לארץ, ועיתוניו של בן-יהודה פרסמו יותר יוצרים מארץ ישראל. הפרסום המוגבר של יוצרים בני הארץ הגיע בד בבד עם ייסודה של ההסתדרות הציונית. הספרות העברית בארץ האיצה התפתחותה עם הגעתם של יוצרי העלייה השנייה בשנים 1907–1909. עיתוני בן-יהודה, "השקפה" ו"הצבי", פתחו את דלתותיהם בפני יוצרי העלייה השנייה, ואף האיצו בהם לבנות ספרות עברית ולהיבנות ממנה. בשנת 1908 הפך "הצבי" ליומון הראשון בארץ. "על פי תפיסתו הלאומית של בן-יהודה כל יצירה עברית שהיה בה שמץ של גלות הייתה לא ראויה. פסילת הישן כבלתי רלוונטי והשכחתו והעדפת החדש, המבטא את שאון החיים בהווה, הובילו לאימוצה של ספרות רומנטית חדשה המעוגנת במקורותיו הקדומים של העם העברי. עיתוני בן-יהודה שימשו בית יוצר לספרות מקומית ילידית, וקטליזטור להפנמתם של נכסי הספרות האירופית ביצירות הספרות העברית הלאומית החדשה" (לנג, 1993, עמ' 349).

פרשת מאסרו של בן-יהודה

בחג החנוכה תרנ"ד (1893) התפרסם ב"הצבי" מאמר בשם "מצוות צריכות כוונה". אנשי היישוב הישן, שהתנגדו לדרכו של בן-יהודה, רצו להיפרע ממנו ומסרו את המאמר לשלטונות העות'מאניים בתרגום מגמתי לערבית ולתורכית. לשם דוגמה, במקום "לאסוף חיל וללכת קדימה", כלשונו, תורגם: "לאסוף צבא וללכת מזרחה". יתר על כן, הם פרסמו "מחאה גלויה", שבה הסירו מעליהם כל אחריות לדברים אלה, שהיו כביכול הטפה למרידה במלכות. בן-יהודה נאסר וסערה פרצה. לקחו בה חלק כל אישי הציבור היהודי, רבנים ומשכילים כאחד. דעת הקהל היהודית בעולם, הרחוקה מערכי היישוב הישן, נחלצה להצלתו והרב מוהליבר, מנחם אוסישקין, נחום סוקולוב, אחד העם ומשכילי היישוב החדש התערבו למענו. התערבותם הביאה לשחרורו של בן-יהודה, וגם הוסיפה נדבך להתפתחותה של המו"לות העברית בעצם העובדה שהעיתונות עסקה בדברים

אקטואליים וקהל הקוראים היה עירני ומגיב. הפרשה מדגימה את הסכנות שארבו למו"ל ולעורך תחת השלטון העות'מאני, כשחבר הצנזורה והמאסר הונחה על צווארם, ואת היחסים בין העיתונות, ההנהגה היהודית והקהל בזמן השלטון העות'מאני.

עיתוני בן-יהודה פתחו תקופה חדשה בעיתונות הארץ-ישראלית. אופיים החילוני, התכנים הלאומיים ורוחם האירופית היו חידוש בהשוואה לעיתונים הירושלמים שקדמו להם. אליעזר בן-יהודה הסיר את מעטה הקדושה, שאפף את העיתונות הירושלמית במשך עשרים שנה, הפך את כתב העת המסורתי לעיתון מודרני, ובכך הצעיד את המו"לות העברית צעד גדול קדימה.

העלייה הראשונה ופתיחת ארץ ישראל לעולם שמחוץ לה, ותוצאתה: ירידת כוחם של ערכי היישוב הישן

מאמצע המאה ה-19, וביתר שאת לאחר תחילת העלייה הראשונה ב-1882, חלו שינויים ביישוב. רעיונות ההשכלה פרצו את חומות ירושלים, שם התבצר היישוב הישן. התרבו המתנגדים ל"חלוקה", ובמקביל סייע משה מונטיפיורי לקדם את הרעיונות החדשים. הצעירים רצו לרכוש השכלה חילונית ולהפוך לפרודוקטיבים, ושכונות חדשות החלו להיבנות מחוץ לחומות. התמורות האלה עוררו מחלוקות בין העולם הישן לעולם שעבר תהליכי מודרניזציה וחילון (Secularization), אשר חלקים אינטגראליים ממנו היו העיתונים הראשונים שיצאו לאור בעברית והדפוס ההולך ומתפתח.

החברה היהודית בארץ, שעד אז פעלה לפי הוראות רבניה, שספרותה המרכזית הייתה תורנית ורק יצירות מועטות נכתבו בה מתוך מטרה אסתטית גרידא, התפצלה. אין זה נכון לקבוע תפיסה דיכוטומית, אולם, אפשר לטעון באופן כללי כי קבוצה אחת, זו שמורא האל עליה, המשיכה בנסירת הגבולות הישנים ובשימור התרבות. הקבוצה השנייה הושפעה מן ההשכלה ובחלקה עברה תהליכי חילון מלאים ובחלקה המשיכה לשמור מצוות תוך אימוץ, חלקי או מלא, של

ערכים כלליים בצד אלה הדתיים, תוך שהיא קולטת, באיחור מה, את הרוחות המנשבות ברחבי אירופה. חלקים בקבוצה זו, שחבריה היו המשכילים, הצטרפה לתהליכי המודרניזציה, תחילה בקריאה ביקורתית של הכתבים הישנים, ולאחר מכן הוציאה אותם מפני החדשים, כדי לקדם תרבות חדשה (ראו בהרחבה: פרנקל, תשנ"ז).⁵

גלי העלייה הראשונה, שהחלו לאחר הפוגרומים של 1881 ברוסיה הצארית, תגברו את היישוב החדש במאבקו ביישוב הישן בארץ ישראל. רבים מן העולים היו שותפים לרעיונות שינוי הערכים: לצאת מתוך "הערים הקדושות", להקים מושבות ויישובים ולהשפיע על העם לממש את רעיון העבודה ולהתפרנס מעמל כפיו. כל זאת כדי להביא לתחייה מדינית, לאומית, רוחנית וכלכלית בארץ ישראל. בתוך כך חלו שינויים גם בתחומי החינוך והתרבות, ובכללם הונהגו לימודי חול בבתי הספר והחלה תחייתה של השפה העברית. תפיסות חדשות אלה היו בסיס הכרחי לכינונה של תרבות עברית חדשה ולהקמת המו"לות העברית, הן כמפיצת רעיונות והן כעיסוק פרודוקטיבי ליהודים, המבקשים להתפרנס מעמל כפיהם.

⁵ כפי שנאמר, אין הכוונה להצגה דיכוטומית של המגמות בחברה, אלא רק לתחום אותן.

ייסוד ספריות ציבוריות בארץ ישראל עד שנת 1904

הספרייה הציבורית הראשונה שקמה בארץ ישראל היא "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי", שהוקמה בשנת 1874. כתשע שנים מאוחר יותר הוקמה הספרייה הציבורית הראשונה בראשון לציון ובשנת 1891 הוקמה ספריית "שערי ציון" ביפו.⁶ עד שנת 1904 הוקמו למעלה מעשרים ספריות ציבוריות, ושספרי החולין שבהן תפסו מקום נרחב מקום הולך וגדל. קיומן של ספריות בכל מקום שבו ישבו יהודים מצביע על קיומו של "עולם ספר" – ספרים וקהל קוראים ומתעניינים המספק את הקרקע ליצירת מו"לות עברית. עיקר הספרים בתקופה הראשונה היה בלשונות זרות (בעיקר גרמנית, רוסית וצרפתית) מפני שהגיעו מאוספים שנתרמו בחו"ל, אך מאזן זה החל משתנה לטובתה של העברית. כבר בשנת 1908 היו בספריית "מדרש אברבנאל" בירושלים, הספרייה שלימים תהיה ל"בית הספרים הלאומי", כ-2,310 ספרים בעברית ורק 749 לועזיים. מתוך סך זה היו קרוב למחצית מן הספרים ספרי חולין (שידורסקי, 1990, עמ' 331).

המו"ל העברי הראשון בא"י: שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש)

"יהודי ספרדי, חברי לבית הספר,⁷ שלמה ישראל שיריזלי, נעשה למו"ל בשם שי"ש [ראשי התיבות של שמו ושם משפחתו] ופרסם את תרגומי אבי שנדפסו בהמשכים בעיתוניו, בספרים ובחוברות" (איתמר בן-אב"י, 1961, עמ' 64). בשנת תרס"א (1901) רכש שלמה ישראל שיריזלי, בן למשפחה ירושלמית ספרדית ותיקה, יחד עם שותפו בן-ציון טרגן, את הדפוס של אליעזר בן-יהודה. בדפוס זה ראו אור עיתוני בן-יהודה, עיתונות בלדינו ולאחר מכן גם בידיש, ועיתון

⁶ ראו ספרו של שידורסקי הגדוש בפרטים ובנתונים על עולם הספר בארץ ישראל עד 1920. על ספריית שערי ציון ראו בעיקר עמ' 25-71: שידורסקי, ד. (1990). **ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**. ירושלים: מאגנס.

⁷ הכוונה לבית הספר "תורה ומלאכה" של חברת "אליאנס", שמנהלו הראשון היה נסים בכר.

"הפרדס" נדפס בו במהדורה תלת-לשונית: עברית, לדינו ויידיש.⁸ החל משנת 1902 ועד מלחמת העולם הראשונה, הדפיס שיריזלי כמאה ספרים, מחציתם בלדינו ומחציתם בעברית. הספרים בעברית היו בעיקרם תרגומים משפות זרות.⁹ בין הספרים המתורגמים הראשונים היו ספרו של לאופולד פון זאכר-מזון, "מספורי היהודים" (1902) בתרגום מ' קרשבסקי (מרדכי אזרחי); "הגנובה" מאת ויקטור הוגו (1905) בתרגום בן-יהודה; ו"הרפגון" (קרי, הקמץן) מאת מולייר (1908) בתרגום מ' קרשבסקי. בין סופרי המקור נציין במיוחד את א.ז. רבינוביץ וספרו "ארץ נשיה" (1906) וחמישה ספרים מאת חמדה בן-יהודה (1906-1908). הספרים נדפסו כספרי כיס, על נייר זול, ומחירים היה שווה לכל נפש. הודות לפעילות מו"לית זו – דוגמת "ספרי אגורה" של בן אביגדור – היו שהכתירו את שלמה ישראל שיריזלי בתואר "המו"ל הראשון בארץ-ישראל" (ראו גניחובסקי, 1989; אלבוחר, 1984; גראייבסקי, תרצ"ח). מבחינות רבות שי"ש הוא אכן המו"ל הראשון בארץ ישראל כמי שהיה חלוץ הוצאתם לאור של ספרים רבים במקור ובתרגום. שמו נשכח בחיבורים מאוחרים מפני שלא היה קשור בטבורו למפלגות הפועלים או לאישים הבולטים בעולם הספר, שפעלו בראשית המאה ובשנים מאוחרות יותר בתל-אביב. הוא היה איש ירושלים, ספרדי, ללא שם או תואר בחבורת הסופרים ובעולם הספר. מבחינות אחרות אפשר לערער על הקביעה כי בית הדפוס של שיריזלי היה הוצאה לאור של ממש, מפני שהיה חסר את אותה

⁸ ראו: בעבודת הדוקטור של יעקב חגואל: חגואל, י. (2009). **שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש): האיש, מפעלו הספרותי ותורמתו למפעל הספר בלדינו בירושלים בראשית המאה ה-20**. עבודת לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן. וכן ספרן של חגית אדיב ופנינה עילם: אדיב, ח. ועילם, פ. (2007). **משפחה של שי"ש: קורותיה של משפחת שיריזלי בירושלים 1807–2007**, ירושלים: חמו"ל.

⁹ לפירוט ראו במאמרו של אלבוחר: אלבוחר, ש. (1984). שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש): איש ירושלים. **שבט ועם**, ה'י': 261–278. בנוסף, ראו רשימת הספרים המלאה באתר הביבליוגרפיה של הספר העברי ר"ל–תש"ך (נדלה לאחרונה בינואר 2016): <http://www.hebrew-bibliography.com>

תוכנית מסודרת האמורה לאפיין מו"לות, ובצד המערכת לא פעלו בו אנשי ספר בולטים, שליוו את בחירת הספרים והפקתם.

למרות זאת, לנוכח הראשונות של פעולותיו והקף העשייה בשנים מאתגרות מכל בחינה, העשורים הראשון והשני של המאה העשרים, אין לגזול ממנו את הכתר ובהחלט אפשר לכנותו המו"ל העברי הראשון בארץ ישראל, ובוודאי היזם המשמעותי הראשון בתחום ההוצאה לאור בעברית בארץ. אף על פי ששלמה ישראל שיריזלי החל לפעול לפני ייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי, פעילותו משמשת ראיה להבשלת התנאים המקדימים להקמת המרכז הספרותי בארץ ולכינון המו"לות החילונית. מו"לות זהו כוננה בשלב השני בין השנים 1908–1914, כשהמרכז עבר ליפו-תל-אביב, ונקשר במפלגות הפועלים וחבורות היוצרים שהייתה קשורה אליהם, קרי, בפעולות ממוסדות ומאורגנות.

התקופה השנייה (1908–1914): תקופת כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי

כתב העת "העומר" ועורכו ש' בן-ציון

בשנת 1905 עלה לארץ שמחה בן-ציון (שם העט של שמחה אלתר גוטמן), שכבר יצאו לו מוניטין של סופר פורה, בעיקר בזכות סיפורי הווי מחיי הצעיר היהודי בגולה. בן-ציון עלה לארץ בהחלטה נחושה לכוון בה מרכז לספרות העברית. הפעילות הספרותית רחשה תמיד סביב אדם או חבורה, שריכוז סביבם שותפים לדעה או לרעיון, או סביב עיתון, כתב עת או הוצאה לאור. מחשבה זו עמדה מאחורי החלטתו של בן-ציון לייסד את כתב העת "העומר", שלהכנתו ניגש סמוך לעלייתו לארץ. הוא חשב לרכז סביבו סופרים עבריים ולכוון את תשתית המרכז הספרותי העברי, אך התקשה לממש את כוונותיו הטובות. הסופרים באירופה לא תמכו בו, ומכולם בלט אחד העם, הסופר הנערץ על בן-ציון ומודל החיקוי שלו

בעריכת "השילוח" (1896–1902). אחד העם פקפק הן ביכולתו של בן ציון לשאת על כתפיו מטלה נכבדה כזו, והן ביכולתה של ארץ ישראל לקלוט אותה. כך כתב אחד העם לבן-ציון בתגובה על רעיון הקמת המרכז התרבותי בארץ ישראל בכלל ועל המחשבה להוציא לאור את כתב העת הספרותי "השילוח" בפרט:

עוד לא הגיעה השעה המוכשרת [...] בארץ ישראל כמעט אי-אפשר להשיג רשיון להוצאת עתון חדש, ואפילו אם היה אפשר לא היה הדבר כדאי, מפני שאז היה "השלח" משועבד לכל מלשין ולכל מקנא קנאת ה' צבאות. די היה לאלו להראות למי שהיכולת בידו על איזה מאמר ציוני, ועל איזה פרזה יתרה שאפשר לפרשה במובן של מרידה כלפי הממשלה התורכית – והשלח עוד אינו, ועורכו יתפש למלכות, כבן-יהודה לפנים [...] שמחתך ידידי הייתה אפוא לשווא. **למרכז ספרותי בא"י עוד לא הגיעה השעה המוכשרת** (הדגשה שלי, מ.ג.).¹⁰ ודאי טוב ויפה היה אילו התאחדו כל הכוחות הספרותיים בא"י והוציאו ספר שנתי מוקדש כולו לארץ ישראל ולחיי עמנו שם. ספר כזה, שנכתב ונסדר בארץ ישראל רק על-ידי סופרי ארץ ישראל היה בוודאי חביב עלינו, בני הגולה, אף אם היה נדפס באלכסנדריא. אבל מה טעם יש במאסף שמשתתפים בו סופרים מארצות שונות וענייניו גם כן מתייחסים לכל ארצות הגולה, והוא נדפס באלכסנדריא? איה היא ה"קדושה" החופפת עליו? מן הגולה בא, אל הגולה ילך וארץ ישראל מה עניניה לכאן? הציונים אמנם קדשו בקדושת ה"פרוגרמא" גם את "הארצות הסמוכות", אבל בנידון זה לא הפרוגרמא מכרעת, אלא הרגש שבלב, והרגש הזה לא יתעורר

¹⁰ ראו עוד על אחד העם ותחיית התרבות החילונית הציונית בספרו של אבנר הולצמן: הולצמן, א. (1998/1999). **מלאכת מחשבת: תחיית האומה**. תל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן. בעיקר הפרק: "תרבות נולדת - הספרות העברית ו"פולמוס הקולטורה" בתנועה הציונית בראשיתה" (עמ' 22–37).

במאומה למראה המילים: "נדפס באלכסנדריא" אפילו בהוספה "של מצרים"¹¹ [אחד העם, אגרות, ב' ניסן תרס"ו].

כלומר, אפילו אחד העם, ההוגה שחזונו היה הפיכת ארץ ישראל מרכז רוחני, לא האמין ביזמה התרבותית בארץ באותה העת. כתב העת "העומר" היה יוזמה פרטית של בן-ציון, שלא זכתה בכוח פוליטי וארגוני שתמך בה מן הבחינות הכלכלית והמורלית. כך, ראו אור ארבע חוברות בלבד של כתב העת; שתיים בשנת 1907, אחת בשנת 1908 והאחרונה בשנת 1909. למרות זאת, "העומר" נחשב, כפי שמציינת בצדק נורית גוברין (1980), "כשלון מוצלח". כמו עיתוני בן-יהודה לפניו, הניח "העומר" עוד לבנה בבניין המרכז הספרותי בארץ ישראל והצעיד את המו"לות העברית צעד קדימה. כך, לדוגמה, בכתב עת זה פרסם שמואל יוסף צ'צ'קס (טשאטשקעס), הוא ש"י עגנון, את סיפורו הראשון בא"י "עגונות", ומשמו של סיפור זה גם שאל את שמו העברי.

העלייה השנייה: היווצרות תשתית קהל הקוראים ומערכת החינוך

המפנה הממשי והמכריע בתולדות המו"לות העברית המודרנית היה בתחילת המאה ה-20. מי שחולל את המפנה הזה היו אנשי העלייה השנייה, שהחלה בשנת 1904. העולים ברובם היו חדורי שאיפה לתחייה לאומית ולשינוי פני החברה בארץ ישראל. זהר שביט (1983) טוענת כי אחד מן הגורמים להעברת המרכז הספרותי לארץ ישראל הייתה העובדה כי "נוצר קהל קוראים קטן אך יציב סביב העתונות הפרטית והמפלגתית. קהל זה התקשה לקיים את הספרות מבחינה כלכלית, אך היה מעורב בנעשה בה ויצר תחושה שיש הד לדברי הספרות הנכתבים

¹¹ על מנת להערים על השלטונות התורכיים, שהקשו על השגת רשיון לבית דפוס, צויין לעיתים מקום ההדפסה כנמצא מחוץ לגבולות המחוז. ראו בהמשך שער זה בחלק העוסק במהפכת ה"תורכים הצעירים" בתורכיה. לדוגמה: בעמוד השער של "הפועל הצעיר" בשנתו הראשונה (1907), עת נדפס בירושלים, הדפיסו "נדפס פה בקהיר". נראה כי אחד העם מכוון לדברים אלה.

בארץ-ישראל" (שביט, 1983, עמ' 34). היווצרותו של קהל קוראים, המזין את המערכת הספרותית בציפייה לטקסטים, החלה שנים אחדות אחרי ה"התהייה והמבוכה בלב התחיה", שעליה מדבר דן מירון (1987א): האם יש קהל קוראים עברי? האם יש מי שיזין את המערכת בציפיות, בקריאה ובקנייה של טקסטים ספרותיים?

בעלייה השנייה באו לארץ סופרים רבים והם הקימו מוסדות לימוד בשפה העברית. הקמת "הגימנסיה העברית" באוקטובר 1905 ומיקומה, מאוחר יותר, בלב העיר העברית הראשונה היו סימן לכך שקהל הקוראים העברי ילך ויגדל, ויהיה הד לעמלם של היוצרים והמו"לים בארץ. בתי הספר, דוגמת "הגימנסיה העברית", היו גם הם זרז לקידום הוצאה לאור של ספרי לימוד. לדוגמה, הוצאת "קוהלת", שהחלה לפעול ביפו ב-1912 ועיקר פעולתה היה בשנות ה-20 של המאה ה-20, פיתחה אלטרנטיבה מקומית לספרי הלימוד, שמקורם העיקרי היה באירופה.

התשתית הפיזית למרכז ספרותי ולדפוס העברי חילוני מחוץ לירושלים היא חלק מהתפתחות הרחבה יותר של התשתיות בארץ ישראל, שביססה בתל-אביב יפו את האלטרנטיבה לירושלים. בחודש ניסן תרס"ט (1909) הוגרלו מגרשי העיר בין שישים המשפחות הראשונות (צדפים לבנים, שעליהם נכתבו שמות חברי אגודת "אחוזת בית", וצדפים אפורים שעליהם נכתבו מספרי המגרשים, שימשו בהגרלה). בסיוון הונחה אבן הפינה ל"עיר העברית הראשונה". הקמתה של "שכונת הבורגנים", כפי שראוה החלוצים, סימנה שלב חדש ביישוב, בן עיר עברית ריכוזה את החיים האזרחיים, המסחר והתרבות המתחדשת. לתל-אביב יפו הגיעו בהמשך מרבית היוצרים שעלו לארץ ובה התבסס המרכז הספרותי.

הקמת בתי דפוס ובית מסחר לספרים ביפו

ירושלים, שהייתה תחת השלטון העות'מאני המושחת מכאן ותחת מורא הגבאים, האחראים על כספי החלוקה מכאן, התקשתה להתפתח לכלל מרכז חילוני. די היה בהלשנה אחת לשלטונות, בתרגום מעוות לתורכית ולערבית של מאמר מודפס, והמדפיס והמו"ל היו עומדים בסכנה (כפי שראינו במקרה של בן-יהודה). הדפוס החילוני קנה לו אויבים רבים בירושלים משום שאנשי הישוב הישן ראו בקיומו, כמייצג מרכז כוח חדש, התרסה כנגד עצם קיומם. יפו, טרם הקמת תל-אביב, משכה אליה את העולים החילונים ואלו חברו לאוכלוסיה הותיקה בעיר לבניית האלטרנטיבה לירושלים.¹²

המדפיס אהרון איתן עלה לארץ ב-1906 והשתכן ביפו ולימים היה ממייסדי אגודת אחוזת בית, שהקימה את העיר תל-אביב. איתן, שהיה בעל דפוס ברוסיה, הביא אתו מכונת דפוס פשוטה (מדפסת רגל) יחד עם אותיות דפוס, והקים את הדפוס הראשון ביפו.¹³ מאחר שלא היה לו רישיון ("פירמן") להפעיל בית דפוס, הדפוס החל להתפתח רק לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908, עם חקיקתה של החוקה החדשה. אחיינו של איתן, סעדיה שושני (רוזנרוט), שעבד אתו והיה לשותפו, כתב: "החלטנו לעסוק במקצוע ויהי מה. השגנו מכש עתיק והיינו עובדים בלילות. התפוקה הייתה אלף הדפסות ללילה, אחד היה מורח את הצבע על הסדר והשני היה מפעיל את המכש. ככה עבדנו במשך זמן מסוים עד שנוכחנו שאין כל תכלית והחלטנו להערים על השלטון התורכי. הבאנו לדפוס את ה'אמריקנה' [מכונה משוכללת, מ.נ.] והתחלנו לעבוד עליה על אפו ועל חמתו

¹² ראו עוד בספרה של חנה רם (1996), **הישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספורדית למרכז ציוני**. ירושלים: כרמל.

¹³ היה ניסיון קצר קודם, של אברהם חיים זילברמן ומרדכי אדלמן, להקמת בית דפוס בשם "ירא שמים", בשנות ה-80 של המאה ה-19. בית הדפוס לא האריך ימים הן בשל רדיפת התורכים והן בשל הדרישה המצומצמת לדברי דפוס ביפו של אותם ימים. אברהם חיים זילברמן חזר לירושלים והיה למנהל בית הדפוס של לונץ.

של השלטון" (אוליצקי, 1973, עמ' 141). מודעה מאותם ימים ב"הפועל הצעיר" (חשוון תר"ע) מאשרת:

בית הדפוס של א. איתן ביפו התרחב. נתקבלה מכונת-דפוס גדולה וחדשה, נתוספו אותיות חדשות, עבריות ולועזיות מכל המינים בכמות גדולה, מעכשיו יכול בית הדפוס, מלבד העבודות הרגילות, לקבל עליו הדפסת עתונים ספרים וכל מיני עבודות בכמות מרובה. כל העבודות מתמלאות בזמן ובמחירים נאותים. אצל בית הדפוס נמצאים: בית כריכה מכונתי-אירופי, בית מסחר גדול של נייר, מכשירי כתיבה ולימוד, וחרושת של חותמות קאוצ'וק [מצוטט אצל אוליצקי, 1973, עמ' 142].

ביפו לא חסרו מלשינים, אך התערבות הקונסול הרוסי הצילה את איתן ממאסר.¹⁴ בשנה השנייה לפעילותו של בית הדפוס, בשנת 1909, החל "הפועל הצעיר" להופיע בדפוס זה.¹⁵ דפוס איתן הפך עד מהרה לבית הדפוס בהא הידיעה של תקופת העלייה השנייה.

"אם יפו הייתה לבו הפועם של היישוב בימים ההם, הרי בית-דפוסו של איתן הוא לב לבו, שכן בו נדפסו גליונות "הפועל הצעיר", הפרסומים של הסתדרות המורים, חוברות "מולדת", ספרי הוצאת "לעם", ובחדרו של סעדיה שושני, חדר המגיה, הייתה מערכת זוטא, כאן נפגשו סופרים ומחברים, כאן רבו, כאן התווכחו, זה לא היה בית דפוס בלבד. זה היה מרכז לתרבות, צומת רוחני של היישוב" [שטיין, 1955, עמ' 17]. בדפוס זה נדפס בשנת תרע"ב (1912) ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור", בהוצאת ברנר. באותה שנה ראו אור בדפוס זה הספרים הראשונים של ההוצאה החינוכית "קוהלת", ולאחר מכן של ההוצאה החינוכית "מולדת". מספר שנים לאחר הקמת הדפוס הפך שושני לשותפו של איתן, והדפוס

¹⁴ באותה עת היה נהוג משטר הקפיטולציות. במסגרת זו, נתינים זרים שחיו באימפריה העות'מאנית נהנו מחסותם של הקונסולים של ארצותיהם.

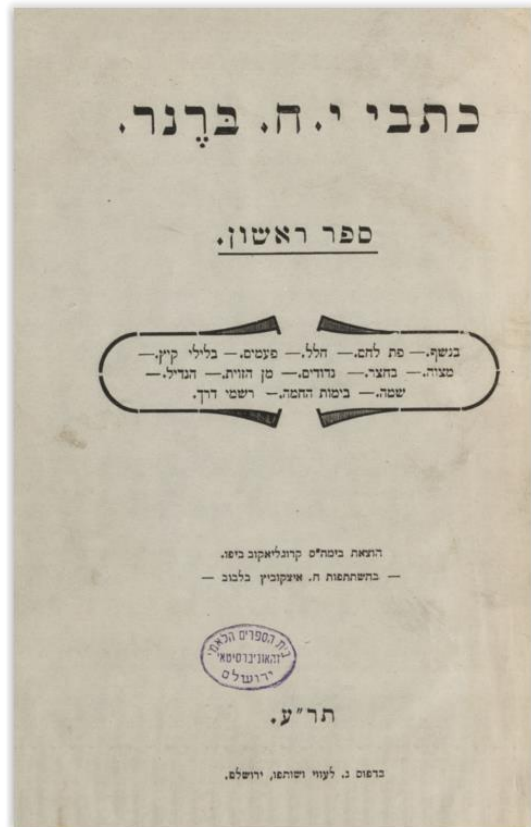
¹⁵ מפלגת הפועל הצעיר הקימה את הדפוס שלה כקואופרטיב רק באדר תרפ"א (1921).

שינה שמו ל"דפוס איתן את שושני". לאור מחלתו של איתן (שנפטר בשנת 1930), שושני היה המנהל בפועל. בשנת 1919, עם תום מלחמת העולם הראשונה, נבנה בית דפוס חדש בדרך יפו 5 בתל אביב. בבית הדפוס החדש שנודע כ"דפוס שושני", הודפסו, בין היתר, ספרי הוצאות "שטיבל", "מוריה" (ברכה פלאי), "אמנות" (שושנה פרסיץ). בדפוס זה יצאו גם ספרי הוצאת לוי אפשטיין, שהחלה בשנת 1880 בוורשה כהוצאת ספרים שהתמחתה בספרי קודש וספרות רבנית בעברית, ובשנות העשרים עברה ההוצאה לארץ ישראל על-ידי בנו של מייסד ההוצאה, אליהו זאב לוי אפשטיין, שהיה פעיל ציוני נמרץ. מאחור יותר, בניו, שמואל ורחביה, הצטרפו להוצאה שנשאה את השם הוצאת "א. לוי אפשטיין ובניו בע"מ". האב נפטר בשנת 1932, אך בהקשר לדפוס יש להזכיר כי בשנת 1936 הוקם בצמוד להוצאה אחד מבתי הדפוס הגדולים ביישוב, דפוס לוי-אפשטיין. בית הדפוס נותר ברשות המשפחה גם לאחר רכישת ההוצאה על ידי עודד מודן בראשית שנות ה-70, ולימים נרכש על ידי "מעריב" ושימש כבית דפוס של העיתון והמגזינים הקשורים בו.

בצד בתי הדפוס ראוי להזכיר את בית מסחר הספרים הראשון ביפו, בית מספר הספרים וכלי הכתיבה קרוגליאקוב (לעיתים נכתב קרוגליקוב). בעל בית המסחר היה הלל קרוגליאקוב-כדורי, שנולד בשנת 1876 באוקראינה, והיה ל"חובב ציון" בזמן לימודיו בישיבת וולוז'ין. בשנת 1906 עלה לארץ-ישראל והקים בה את בית המסחר לספרים. כך כותב עליו דוד תדהר (1947) ב"אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו":

בארץ ישראל ראה שאין להשיג ספר עברי חדש. בבואו לא מצא אף מו"ס הגון מודרני אחד, ועל כן הלך ויסד את בית המסחר הראשון למכירת ספרית בארץ ישראל. מרוסיה ומיתר הארצות הזמין את כל הספרים העברים החדשים שהופיעו. גם היה המו"ל הראשון המודרני בא"י שהוציא לאור ספרים מהספרות העברית החדשה. היה גם הסוכן של כל העתונים העברים שהופיעו בא"י ובחוץ לארץ, ומפיץ תרבות עברית בכל מה שהשיגה ידו (כרך 1, עמ' 302).

בניגוד לדברים שכתב תדהר לא נכון להגדירו את קרוגליאקוב כמו"ל המודרני הראשון בארץ ישראל אך בהחלט זכות ראשונים שמורה לו בהדפסת הספר הראשון של כתבי ברנר בשנת תר"ע (1910). פעולה מו"לית כמו מספר פעילויות מו"ליות שהתקיימו במקביל מקבעות את השנה הזו, 1910, כראשית המו"לות העברית המודרנית בארץ-ישראל.

ביסוסן של מפלגות "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון" בארץ והקמת הביטאון "הפועל הצעיר"

בימי העלייה השנייה נוסדו שתי המפלגות הראשונות בארץ ישראל, שתיהן מפלגות פועלים, "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון". כל אחת מהן הוציאה לאור ביטאון משלה. שני הביטאונים החלו לצאת ב-1907. זה של הפועל הצעיר נקרא על שם המפלגה, ואילו ביטאונם של פועלי ציון יצא ביידיש, ונקרא "דער אנפאנג" ("ההתחלה"). מפלגת פועלי ציון, שעם חבריה נמנו מי שלימים יהיו ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון, ונשיאה השני, יצחק בן צבי, החלה להוציא לאור בשנת 1910 את ביטאון המפלגה "האחדות", כעיתון סוציאליסטי עברי. מטרתו של העיתון הייתה לדון במצב הפועל בארץ ישראל ולעמוד על צרכיו ולחזק את החברה היהודית בארץ ישראל. מערכת העיתון שכנה בירושלים.

כך כתב נחמן סירקין ב"האחדות": "בקרב כל המפלגות הסוציאליות היה בית הדפוס בשביל הספרות המפלגתית, המוסד הכלכלי הראשון שהיה קניינם של הפועלים [...] תעשיית הספרים אינה קשורה באיזה מקום מיוחד, מפני שזו סחורה העוברת מגבול לגבול בלי שום מכס ותשלומים, ובאופן זה תוכל להתרכז בירושלים" (סירקין, 14.3.13, עמ' 3).¹⁶

¹⁶ הדפוס בו ראה עיתון "האחדות" אור זכה להצלחה גדולה בעיקר לאחר העתקת הדפוס מירושלים ליפו בסוף שנת 1918. בשנת 1919 עבר הדפוס לדירת חמישה חדרים בליינבלום בתל אביב. הדירה הייתה משותפת לדפוס ולברנר, שהיה אז עורך "האדמה".

אחד הכותבים החשובים ב"האחדות" היה אהרון ראובני, אחיו של בן-צבי. ראובני עלה לארץ ב-1910 והשתלב במהירות במערכת הספרותית והפוליטית של התקופה. השתלבותו הספרותית נזקפת לזכות העובדה שיי"ח ברנר הכיר בכישרונו ופרסם מכתביו.¹⁷ תיאורי מערכת עיתון "הדרך" בספרו של ראובני, "בראשית המבוכה" (הראשון בטרילוגיה "עד ירושלים"),¹⁸ מלמדים משהו, גם אם על דרך ההגזמה וההגחכה, על התנהלות כתב העת "האחדות":

נתגלעה מחלוקת בדבר שכר-הסופרים. סולודוכין וברנצ'וק צעקו כי להפך – בשים לב ליוקר ההולך ומאמיר – יש לדבר על הוספה במשכורת [...] גבעוני ישב בפניה וקרא את "השקפתו המדינית". סכסוכים בשאלת המשכורת נקלו בעיניו. הוא התנגד לכל משכורת. כי בשלמם לסופרים בעד כתיבתם כאילו קנו אותם בכסף [...] העורך הראשי נאם נאום ארוך להוכיח שאם לא תקוצצנה המשכורות לא תהיה תקומה לעיתונם, גם הגליון הבא ספק אם יצא לאור (ראובני, "בראשית המבוכה", עמ' 21).

שני הגליונות הראשונים של "הפועל הצעיר" נדפסו בשנת 1907. תחילה יצא אחת לחודש ומשנת 1913 הפך לשבועון. בשנת 1908 נבחר יוסף אהרונוביץ לעורכו ובשנת 1909 קבעה המערכת את משכנה ביפו והעיתון הודפס בדפוס איתן. "הפועל הצעיר" יצא לאור כשישים שנה, עד שנת 1970. היה זה העיתון הראשון של תנועת העבודה ומטרתו, כפי שנוסחה בראש הגליון הראשון, הייתה "לברר לעצמנו את מהותנו אנו בתור פועלים, את החוקים שעליהם אנחנו צריכים להישען במעשה זה או אחר, את הגבול אשר עד כה אנחנו משתמשים באותם

¹⁷ ראו ספרו של יגאל שוורץ (1992). הרומן של ראובני "בראשית המבוכה" ראה אור בהמשכים ב"האדמה" (1920–1921) שבועריכת ברנר.

¹⁸ ראובני, א. (1987). **עד ירושלים**. ירושלים: הקיבוץ המאוחד וכתר.

האמצעים שמשתמשים בכל הארצות ושממנו והלאה אנחנו מחויבים ללכת בדרך מיוחדת". חשיבותו של "הפועל הצעיר" חרגה מעבר להשפעה מפלגתית צרה, בעיקר בשל דמותו של ברנר. סביב העיתון ועורכו התרכזו סופריה ומשורריה של ארץ ישראל, שהפכו לשותפים פעילים ולבעלי עניין וביניהם ש"י עגנון, דבורה בארון, יעקב רבינוביץ, שלום שטרייט, משה סמילנסקי, א.ד. גורדון ואשר ברש.

הקמת מועדוני פועלים (קלובים) כספריות ציבוריות

אור קלוש האיר את שני חדרי הקלוב. השולחנות והכסאות וכן שאר כל הכלים לא היו מכלל הכלים המרחיבים את הדעת [...] אותו לילה ליל פשוט היה. לא היו בו לא וועידות ולא אסיפות. ישבו להם חברינו, מהם שתו תה, מהם קראו בעתונים, מהם דיברו זה עם זה, מהם לא קראו ולא שתו ולא דיברו, אלא ישבו בינם לבין עצמם והרהרו [...] בקצה השולחן ישב גורישקין וקרא בספר. גורישקין ישב ולא הרהר, לא דברים של מה בכך ולא דברים העומדים ברומו של עולם, אלא ישב וקרא. גורישקין אינו מאותם שסוברים שהכל אדם מוצץ מעצמו, אלא יודע שכל הרוצה להיות סופר צריך לקרות הרבה וללמוד הרבה ולהרחיב תחום ידיעותיו. כבר הניח גורישקין את כל מחשבותיו ואינו מבקש אלא להיות סופרה של ארץ-ישראל [...] יושב לו גורישקין חברינו וקורא בספר חדש, שבחמלת הספרן עליו השאילו לו קודם שקרא בו בעצמו. ראשו שקוע בספר ושלוחות שפמו רצות משורה לשורה, כקיסמים שמורים בהם לתינוקות (עגנון, תמול שלשום,

19. (107–106).

¹⁹ עגנון, ש"י (תשכ"ב) **תמול שלשום**. ירושלים ות"א: שוקן. הציטוט הוא מהפרק התשיעי, בקלוב הפועלים, המתאר יפה את הווי קלוב הפועלים ביפו. בהמשך משרטט עגנון את דמותו של העורך, יוסף אהרונוביץ, שכיסי בגדיו "משמשים לו תיק למערכת 'הפועל הצעיר'".

לצד הקמת מפלגות פועלים ובטאוניהן, וביסוס התפיסה הפועלית בארץ ישראל הוקמו במושבות ובערים מועדוני פועלים, שפעל כספריות ציבוריות. מראשית פעולתן ביקשו מפלגות הפועלים לדאוג לא רק לצרכים החומריים של הפועל, אלא גם לצרכיו הרוחניים ולחינוכו. בין עקרונות החינוך עמדו הפצת הלשון העברית, הפצת השכלה חקלאית, הרחבת ידיעת הארץ ופיתוח התודעה לבעיות חברתיות בכלל ולאלה של היישוב בפרט. סביב מועדונים אלה והדמויות המרכזיות של התקופה (י"ח ברנר, א.ד. גורדון, ברל כצנלסון) התהוו חיי הרוח של התקופה.

שידורסקי (1990) טוען, כי אף על פי שספריית הפועלים הארץ-ישראלית היא תופעה שהורתה בספריית הפועלים האירופית ובארגוני הפועלים במזרח אירופה, היא הותאמה לצורכי הארץ. רוב הספרים במועדונים לא היו בעברית, אלא ברוסית וביידיש, אך היו בהם גם ביטאונים וספרים בעברית. מיסודם של מועדוני הפועלים החל עם ייסוד מפלגות הפועלים, והם החלו להתפשט החל בשנת 1907. עצם קיומם ופעולתם מצביעים על קיומו של קהל קוראים צמא לספר, המהווה חלק משמעותי מן המרכז הספרותי הצומח.

ברנר כדמות כריזמטית – עורך, מתרגם ויזם מו"לי

יוסף חיים ברנר עלה לארץ בשנת 1909 כשמאחוריו פעילות ספרותית כיוצר, כמתרגם וכעורך. הוא היה מהדמויות המרכזיות של העלייה השנייה ובתולדות הספרות העברית בארץ ישראל, אחד מעורכי עיתון "האחדות" של פועלי ציון, ואחד הסופרים הקבועים בעיתון המפלגה המתחרה, "הפועל הצעיר". כבעל ראייה ביקורתית חודרת פרסם בעיתון רשימות ספרותיות ומאמרים פובליציסטיים רבים, הן בחתימתו והן בפסבדונים. תנופת עבודתו הספרותית בארץ הפכה אותו סמוך מאוד לבואו לנותן הטון העיקרי, לסמכות הגדולה והכמעט בלעדית של הספרות העברית. דב קמחי, מסופרי העלייה השנייה, היטיב לעמוד על ההבדל בין בן-ציון לברנר: "ואף אמנם לא היה אז בעינינו ניגוד גדול יותר מאשר שני סופרים אלה

בארץ: הוא, הג'נטלמן, המצוחצח, המהדר בלבושו, הצועד נכבדות, כשואף להגביה עוד יותר את קומתו משכמו ומעלה, והלה, הצדיק הנזיר, המשרך צעדיו לצדי דרכים אבלות ומשקיע מבטו בקרקע, שלא לדחוק, חלילה, רגלי שום שכינה" (קמחי, תרצ"ח: 53). עגנון אף הוא עמד על ההבדלים ביניהם: "הוא היה אסתאט", אמר על בן-ציון, "בעוד שברנר היה איש המוסר. בן ציון היה אופטימיסט וקיווה לייסד מין ספרות ארץ-ישראלית חדשה, בעוד אשר ברנר היה פסימיסט" (באר, 1992: 44).

עם בואו נרתם לעשייה ספרותית בכתיבה, בתרגום, בהשתתפות בייסוד הוצאות לאור וכיום מו"לי, בייסוד הוצאה לאור משלו. הוא כתב ארבעה סיפורים ובהם התבוננות מפוכחת בארץ וביושביה: "אגב אורחא", "בין מים למים", "עצבים", והידוע והחשוב מכולם: "מכאן ומכאן". ברנר הוציא לאור, בין השאר, את הקובץ הספרותי "רביבים", את ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור", שהודפס ביפו, ובירושלים הוציא לאור את ספרו של ל.א. אורלוף (לוי אריה אריאלי), "הגדת המוות" ואת תרגומו של אורי ניסן גנסין ל"ביצה" של צ'כוב. כרך ראשון מכתביו של ברנר ראו אור בשנת תר"ע (1910) בהוצאת בית מסחר לספרים וכלי כתיבה "קרוגליאקוב" ביפו, שנפתח ליד כיכר השעון כמה שנים קודם לכן. מלבד פעולתו כיום מו"לי וכשותף למפעלי מפלגות הפועלים, תפס ברנר מקום חשוב בזכות מאמריו. מאמרים אלה סימנו את עצמאותו הרעיונית-אידאולוגית של המרכז הקם בארץ (ראו להלן בפירוט על "מאורע ברנר") ואת עצמאותו הספרותית (ראו להלן בנוגע לפרסום המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו").

מאורע ברנר

זמן קצר לאחר בואו לארץ נקשר שמו של ברנר בסערה, שזעזעה את דעת הקהל הארץ-ישראלי וזכתה לשם "מאורע ברנר". בנובמבר 1910 התפרסם ב"הפועל הצעיר" מאמר של ברנר במדורו הקבוע "בעיתונות ובספרות (הערות וציונים)" תחת שם העת יוסף חבר, ובו הביא לידי ביטוי את דעותיו האתאיסטיות. הוא טען בו כי ספרי חול רבים, שיצאו לאור בדורות האחרונים, קרובים אליו, גדולים ועמוקים בעיניו יותר מספר התנ"ך. כדבריו: "מן ההיפנוז של עשרים וארבעה ספרי הביבליה השתחררתי זה כבר, [...] גם 'הברית החדשה' – ספרנו הוא, עצם מעצמנו. ואת זה שאני מכניס בשבילי (לא כל חברי יסכימו לי – אני יודע!) את 'הברית החדשה' לתוך ירושתנו הרוחנית, אין אני חושב לאיזו מהפכה ברוח" (ההדגשה במקור; ברנר, 24.11.1910). הוא ביטל את התופעה של המרת הדת בקרב הצעירים ביהדות מזרח אירופה כחסרת חשיבות: "מה היה לנו מהם קודם, כשהלכו או לא הלכו אל הטמפל היהודי, ומה הפסדנו מזה, שקמו והיוזו עליהם להנאתם את המים הקדושים?" (שם, שם).

דברים אלה עוררו סערה רבתי בציבור היהודי, בארץ ובעולם, שנמשכה כשנתיים ימים. בוויכוח הציבורי לקחו חלק האישים הבולטים מראשי הציבור בארץ כאחד העם, בן-גוריון, בן-יהודה ואחרים. ברנר הואשם בכפירה ובהסתה להתנצרות.²⁰

²⁰ אניטה שפירא (2008) מפרטת יפה בעניין זה בספרה "ברנר" (עמ' 192–207) כמו גם נורית גוברין (תשמ"ה) בספרה "מאורע ברנר".

אחד העם תמך בעמדת ועד חובבי ציון באודסה והודיע כי יסיר את תמיכתו ב"הפועל הצעיר", כפי שכתב לידידו מרדכי בן הלל הכהן ביפו, מי שהיה מראשי חובבי ציון: "מושגים נפלאים יש להם לאנשים האלה על-דבר צדק ויושר. לפי דעתם, מחויבים אנו, 'הבורגנים הריאקציונרים', לא רק לשמוע את דבריהם במנוחה, כי אם גם לעזור להם עזר חמרי ומוסרי, בשביל שיוכלו לחלל קדשי האומה באופן גס ומכוער שלא נמצא דוגמתו בשום מכתב-עתי [כתב עת] בעל נימוס בלשונות האומות הקולטוריות באמת" (אחד העם, תשי"ז, עמ' 210).

האיום בהסרת התמיכה של אנשי אודסה התסיס את אנשי "הפועל הצעיר" והסעיר את הרוחות בקרב סופרי ארץ ישראל, שקראו לאסיפת מחאה. המרכז הספרותי בארץ קם לתבוע את עלבוננו של סופר עברי שחופש הדעה והביטוי שלו נפגעו. גם אלה שלא הסכימו עם דעותיו של ברנר נחלצו לעמוד לימינו ולימין חופש הביטוי (גוברין, תשמ"ה).

המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו"

כמה חודשים לאחר מכן התפרסם סיפורו של ברנר "מכאן ומכאן", סיפור מחיי ארץ ישראל, ובו הופיע תיאור קריקטורי של מערכת עיתון בשם "המחרשה". ברנר תיאר את העיתון כריק מתוכן וכמבוסס על קיבוץ נדבות. המאמר עורר תגובות נזעמות, מפני שחברי מערכת "הפועל הצעיר" חשבו שמדובר בהם. בהמשך, באותו טון ביקורתי, פרסם ברנר את המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו".²¹ מאמר זה הוא מעין מכתב פרטי שכתב, ובו לגלג באוזני ידיד על האסטיקה של היצירות וביקר את התוכן הנאיבי של היצירות הנכתבות בארץ ישראל "עד כמה

²¹ גם מאמר זה התפרסם ב"הפועל הצעיר": ברנר, י"ח (10 באוגוסט 1911). "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו". הפועל הצעיר, שנה רביעית, גליון 21, 9-11.

שהוא המשך – הגלות, סדנא כגלותא, אינו מעניין, ובחדש שבו – עדיין אין קביעות וטיפוסיות" (ברנר, 1911, עמ' 9). הכמיהה ליצירות שרוח ארץ ישראל שורה עליהן מולידה תוצאה הפוכה: "השקר ששורר פה בכלל בתפיסת ובהבנת החיים, ההתנפחות והזיוף האוכלים פה כל חלקה, גם זו שהייתה יכולה להיות טובה, ושנספחים כספחת וכטבע שני לכל תנועה ולכל פינה שאתה פונה כאן – כל זה יש בכוחו להחניק פרחי כל ז'אנר אמיתי בעודם באיבם" (ברנר, שם).

המאמר הזה היה לשם דבר בביקורת העברית בכלל ובזו של ברנר בפרט. יש בו הצהרה מפורשת של ברנר על אסתטיקת הכתיבה שלו. כפי שציין שקד (1983) ברנר דרש לגעת באמת הקשה ויצא כנגד הספרות הז'אנרית (יעבץ, וילקנסקי, צמח, סמילנסקי), שסגנונה המרומם ומהותה הנאיבית פיארו ללא ביקורת וללא אירוניה את הארץ ואת המפעל הציוני. המאמר חולל מהפכה בספרות העברית, שנכתבה באותם ימים, בקבעו אמות מידה מחודשות לספרות העברית, אמות מידה שביקשו להרחיק החוצה כל גילוי של יפיוף בתיאור הארץ. כפי שמציינת שפירא (2008) "מכאן ומכאן" הוא אחת היצירות של ברנר שהקנו לו את מעמדו המיוחד בישוב היהודי בארץ ישראל בכלל, ובתנועת העבודה, בפרט" (עמ' 210).

שמואל יוסף עגנון (1908)

ברנר ביקש לבסס את מקומו של המרכז הארץ-ישראלי ולהביא לעצמאותו. בהקשר זה, סמלית היא פרשת הוצאתו לאור של ספרו של שמואל יוסף עגנון, "והיה העקוב למישור". מיד עם עלותו של שמואל יוסף עגנון לארץ, בשנת 1908, עמדו הסופרים הבולטים בארץ על כישרונו. תחילה היה בן טיפוחיו של ש' בן ציון, ומשעלה ברנר, היה לידידו ולאיש שיחו. בחודש דצמבר 1911 סיים עגנון את כתיבתו של "והיה העקוב למישור", ושלח אותו לברנר, שישב אז בירושלים. ברנר מצא את הסיפור כבעל ערך אמנותי רב. הוא כינס סופרים ואנשי רוח, קרא את הסיפור לפנייהם, ובאותו מעמד החליט לפרסמו בשלב ראשון בהמשכים ב"הפועל הצעיר" ובשלב שני להוציאו לאור כספר.

על כך סיפר עגנון ב"מעצמי אל עצמי":

כסף לא היה לברנר. נתגלגלו מעות לידו היה מוציא פחות משליש על עצמו לצרכיו ההכרחיים והשאר על אחרים [...] נוהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפטה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מן היישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמשה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנווני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת. בבקשה מכם הנמצא בזה איש שמוותר על עצמו בשביל ספר של אחר (עגנון, תשל"ו: 132).

הוויתור על השלייקס, כתפיות המכנסיים, של ברנר הוא קוריוז, אך הוא מעיד על המחויבות שחש ברנר לספרות העברית בכלל ולהוצאת ספרו של עגנון בפרט.

הוצאות "לעם" ו"יפת" – ההוצאות לאור המוסדרות הראשונות בא"י

הוצאת 'לעם' באה למלא את החסרון של חבורות-מדע פופולריות, למקרא בשביל ההמון העברי בארץ-ישראל ובתורכיה". זהו הכל מה שאמור בהקדמה על מטרתה של הוצאה זו. קיצור לאקוני זה קנה מיד את לבי. ההקדמות הצעקניות, ההכרזות היתירות, הביטול כלפי העבר והנעשה, ההבטחות המופרזות הבאות לפני הוצאת שונות אפילו אצלנו, כל אלו הכרכורים כלפי הרחוב, מטילים תמיד צל על המוציאים ומעוררים ספק ביחס אל איכותה של ההוצאה עצמה וכוח חיותה. כאן נשתרשה מיד האמונה בלבי, שהאנשים היודעים למעט כה בדברים לפני עשותם – מעשיהם בידיהם. ואמנם כן, עבודתם נתקיימה! שתיל רך זה שניטע בצנעה נקלט באדמתנו, והנהו לנגד עינינו עץ צעיר ורענן ומשגשג, ששורשיו מרובים וצמרתו פוריה. וכמה עזמה [עצמה ואומץ],

בטחון ואמונה, ואם תרצו - אמונה עיוורת, צריך היה להיות בלבבות מייסדי הוצאה זו בגשתם להגשימה בחיים! אמצעים חומריים לא היו כמעט, סופרים מומחים לעבודה זו גם כן אינם, והעיקר – גם אותו ההמון העברי, שבשבילו טרחו המייסדים, עוד טרם בא לעולם. כי ההמון העברי בארץ-ישראל ובתורכיה, אותם רבבות הסוחרים, החנוונים ובעלי-המלאכה שלנו היושבים בערי תורכיה, רבבות נשי ההמון הזה ובנותיו, כולם, זולת אחוז קטן מאוד, אינם נזקקים כלל לשפה העברית.

כך כתב יוסף ויתקין, אחד מראשי "הפועל הצעיר" בביקורת על החוברות הראשונות של הוצאת "לעם".²² בהמשך הביקורת הוא מונה גם פגמיה של ההוצאה, אך אלו אינם פוגמים ברושם הכללי: קמה הוצאה עם חזון ועשייה. זו הייתה ההוצאה לאור המוסדרת הראשונה בארץ-ישראל, קרי, הוצאה אשר עבדה עם תוכנית עבודה קבועה מראש, עם מערכת שכללה אישים בולטים בתחום הספר, עם קשר למפלגה פוליטית, "הפועל הצעיר", שהבטיח את מעמדה ובמידה מסוימת את חוסנה הכלכלי היחסי. ההחלטה על הקמת ההוצאה התקבלה ב-1908, אך היא החלה לפעול באופן מלא רק בשנת 1910.

כאמור, מטרתה, כפי שנוסחה בחוברת הראשונה שהוציאה לאור, "האדם והטבע", הייתה "למלאות את החיסרון בחוברות מדע פופולריות בשביל ההמון העברי בארץ ישראל ובתורכיה" (חוברת מס' 1, תר"ע). התחומים שבהם עסקו החוברות היו מגוונים: בעיקר מדעי הטבע ומדע הארץ, אך גם דברי ימי ישראל והעמים, אומות ואישים, תקופות, תנועות פועלים וכדומה. היו אלה חוברות שוות לכל נפש, הן בתוכנן והן במחירן, להרחבת ההשכלה היהודית והכללית.

²² ויתקין, י. (תרע"א). "הוצאת 'לעם'". הפועל הצעיר, גליון 21. ביקורת זו נדפסה מחדש גם בו כינסו חבריו את כתביו כמעט חמישים שנה לאחר פטירתו: ויתקין, י. (1961). כתבי יוסף ויתקין. תל-אביב: עם עובד. עמ' 127-135.

חברי הוועד המנהל והוועד הספרותי של ההוצאה היו דמויות מפתח, ובהן יוסף אהרונוביץ ויוסף שפרינצק, כמו גם ברנר שהיה אמן על תרגום חלק מהחבורות. בצד המו"לי של הוצאת החבורות טיפלו היו, בין היתר, יעקב הפטר ונחום טברסקי, שלימים היה בעל הוצאה משלו ומייסדי התאחדות המו"לים. בשנה הראשונה להיווסדה הוציאה הוצאת "לעם" 11 חבורות, שנדפסו ב-26,000 עותקים ונמכרו בארץ ובחו"ל. בשנה שלאחר מכן, הופקו כ-14 חבורות והן נמכרו ב-3,000 עותקים כל אחת. בעקבות פעולות פרסום ושיווק בשנה השנייה לייסוד ההוצאה התרחבה פעולתה. בשנה זו נדפסו 14 חבורות, היקף המכירות ומספר המינויים עלו, אך כפי שעלה מביקורתו של ויתקין, עלו גם תלונות על רמתן של החבורות. כך כתב ברנר ב"האחדות" [תחת שם העט יוסף חבר]: "בא, לבסוף, סופר ידוע ובר-סמכא אחד באסיפת המורים שהייתה באלול ביפו ומרשה לעצמו להכריז בפומבי: 'להוצאת 'לעם' יש כסף, אבל ספרים אין לה' (דברי הבוז והביטול האלה באו גם בעיתונים), כאילו לא ידע האומר, באיזו תנאים עובדת ההוצאה, מה המה "כספיה" ובמי האשם, אם לא הצליחה בנומרים אחדים מאלה שהוציאה... הסופר, אשר בגודל-לבבו אמר את הדברים המובאים ביחס להוצאת "לעם" באסיפת המורים, היה ש. בן-ציון".²³ בשנים שלאחר מכן (1912–1913), למרות הביקורת, הוכפל מספר החבורות היוצאות, והן מצאו מהלכים בארצות אירופה. ההוצאה המשיכה את פעולתה עד ראשית מלחמת העולם הראשונה, ב-1914. בסך הכול יצאו בהוצאת "לעם" 89 חבורות.²⁴

²³ ממאמר זה נובעת מרירות מרוח הביטול למאמצים המו"לות העברית שהוא היה מיזמיה המרכזיים: ברנר, ח. י. [בחתימת יוסף חבר]. (תרע"ב, טבת), בחיינו ובעתונותנו: על מערכת "מולדת".

²⁴ על הפרוגרמה של "לעם" ראו אצל שביט (1983) עמ' 398.

מלחמת העולם הראשונה הביאה להפסקת הדפסת החוברות אך מפלגת הפועל הצעיר המשיכה בפעילות מו"לית ענפה גם לאחריה כשייסדה את "ספריה עממית", סדרה של חוברות בנושאי מדע וספרות. הוצאה שרדה רק שנתיים ובמסגרתה יצאו, בין היתר, "המוצא" מאת ברנר (החוברת הראשונה), ולאחריה "ביער בחדרה" של דוד שמעוני (שפירא, 1967). חשיבות הוצאת "לעם" נעוץ גם בשמה: אפשר לראות בספרייה זו את הזרע לרעיון שמפלגת פועלים צריכה לדאוג להשכלה (המדעית ובהמשך הספרותית) של כלל העם, ובמידה רבה אפשר לראות בפעילותה את המקור ל"ספריה לעם" של "עם עובד", שהחלה להופיע עשרות שנים מאוחר יותר וביקשה להרבות אהבת הספר, חכמה וערכים לכלל הציבור.

שיתוף פעולה נוסף בין ברנר לעגנון היה בהקמתה של הוצאת הספרים "יפת", שהחלה לפעול בשנת 1911. בזיכרונותיו עגנון ראה לעצמו זכות ראשונים על רעיון הקמת ההוצאה: "זכות מיוחדת רואה אני לעצמי שאני הייתי בעל הרעיון הזה שחשיבותו מרובה לתולדות התרגומים וכן לתולדות הספר בארץ ישראל" (עגנון, תשל"ו, עמ' 178). שמה של ההוצאה העיד על מטרתה; היא עמדה על הצורך בתרגום שיטתי של הקלאסיקה העולמית. "אמנם נעשו נסיונות כמעט בכל תפוצות ישראל להריק לתוך פכים קטנים של יעקב מיפיותו של יפת. ואולם הכל נעשה לרוב במקרה, ע"פ הכרת היחיד ואחריות היחיד, בלי קשר עם העבר ובלי צפיה לעתיד. וקושי העבודה ומעוט הכוחות והאמצעים הניאו עד עתה את מחוללי התנועה בספרותנו לגשת אל עבודה זו בשטה וסדר, בשאיפה חזקה ובמגמה ברורה. המצב הזה הביא לידי יסודה של הוצאתנו הקטנה".²⁵

²⁵ "יפת", חוברת א, תרע"ב, כפי שמצוטט אצל שביט, 1983, עמ' 400-402.

העושים במלאכה היו יעקב טהון, א.ז. רבינוביץ, ר' בנימין, דוד שמעוני, וכאמור, גם י"ח ברנר וש"י עגנון. מי שסייע להוצאה זו בפרט, ולהוצאה לאור של ספרות בכלל היו שני אחים, פרדסנים ואנשי מעשה מפתח תקווה, שלום וישעיהו שטרייט, שהיו היוצא מן הכלל שהעיד על הכלל, שכן באותה תקופה לא היו נדבנים רבים לספרות בארץ ישראל. שלום שטרייט היה בעצמו סופר ומסאי וביתם של האחים שטרייט היה ידוע כבית ועד לאנשי העלייה השנייה. ההוצאה החלה בהגשמת הפרוגרמה שלה והוציאה שלושה קבצים ספרותיים, ובהם קובץ "תרגומים שלמים ומדויקים ממיטב הספרות הכללית" משל מיכאיל לרמונוטוב ("דימון"), ראלף וודו אמרסון ("גיתה או הסופר"), לב טולסטוי ("מות איוון איליץ"), יוהן וולפגנג גתה ("יסורי ורטור הצעיר"), איוון טורגנייב ("שלד חי", "השומר בלילות") ואחרים.

דרכה של ההוצאה צלחה רק עד 1913. היא סבלה ממחסור באמצעים כספיים ובמתרגמים. עם זאת, שמור לה מקום של כבוד במרכז הספרותי המתהווה בארץ ישראל, שכן חשיבותם של טקסטים מתורגמים באותם ימים, כשהיצירה המקורית בארץ הייתה עדיין בראשיתה, הייתה גדולה. הם צמצמו את הצורך בקריאה בשפות זרות ועשו למען התפתחותה של הספרות העברית. גם קבצים אלה הודפסו בדפוס איתן.

עליית יוצרים לארץ ישראל עד 1912

כפי שכבר צוין, לעלייתם לארץ של יוצרים חשובים הייתה תרומה בהפיכת ארץ ישראל למרכז של הוצאה לאור. בין היוצרים שעלו לארץ ישראל, בתקופה זו של ראשית המו"לות העברית, מלבד אלה שהוזכרו עד כה, נציין את ר' בנימין (הוא יהושע פלדמן רדלר, עלה ב-1907), יצחק לופבן (1908), שלום שטרייט (1908), רחל בלובשטיין (1909), דוד שמעוני (1909), אהרון ראובני (1910), יעקב רבינוביץ (1910), ישורון קשת (הוא יעקב קופלביץ²⁶, 1911) מרדכי טמקין (1911), דבורה בארון (1911) ויעקב פיכמן (1912). אשר ברש ויעקב שטיינברג, שעלו ב-1914, השלימו את החבורה המכובדת של יוצרים, שנוכחותם יחד יצרה את הגרעין של המעגל המרכזי של "הרפובליקה הספרותית", שקמה באותן שנים.

הקמת "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית

היו גם אירועים חוץ-ספרותיים, שסימנו את הפיכת ארץ ישראל למרכז תרבותי. בשנת 1908 הוקמה בארץ שלוחה של ההסתדרות הציונית, "המשרד הארצישראלי" בראשות ארתור רופין. המשרד הוקם בעקבות הקונגרס הציוני השמיני, שנערך שנה קודם לכן, ובו בחרה התנועה הציונית בקו שחיבר בין שתי המגמות המרכזיות שפעלו בה: "הציונות המדינית" נוסח הרצל, שקראה להקדים למעשה ההתיישבות פעולות מדיניות-דיפלומטיות לשם השגת לגיטימציה מאומות העולם, ו"הציונות המעשית" נוסח הנציגים מרוסיה, שדגלו בפעולה אקטיבית בארץ ישראל, בלי להמתין לאישור אומות העולם.

²⁶ קשת היה גם מבקר תרבות ואמנות בעיתונות העברית ושם הוכרה תרומתו יותר מבשדה הספרותי. ראו: נייגר, מ. (1996). החיים הגנוזים של ישורון קשת. בתוך: י, קשת. *האוצר האבוד* (עמ' 631-664). כרמל.

קו הפעולה החדש, ששילב בין המגמות, "הציונות הסינתטית", הוביל להקמת "המשרד הארצישראלי", שפעל לרכישת קרקעות, לעידוד בעלי הון להשקיע בארץ, לייסוד חוות חקלאיות להכשרת פועלים ולהקמת יישובים. הקמת המשרד סימנה מפנה בתפיסת ארץ ישראל מ"ארץ ישראל של מעלה" ל"ארץ ישראל של מטה". העברת הדגש לארץ ציינה גם את מפעל המו"לות כחלק מן התחייה הציונית הכללית. "המשרד הארצישראלי" מילא תפקיד חשוב בשנות המשבר הקשה של מלחמת העולם הראשונה. הוא קיים את המרכז הספרותי באמצעות תשלום לסופרים עבור תרגומיהם.

מהפכת "התורכים הצעירים" בתורכיה

מאורע חוץ-ספרותי אחר, שהיה בעל משמעות בעבור המו"לות העברית, הוא "מהפכת התורכים הצעירים". באוגוסט 1908 עברה על תורכיה טלטלה עם הניסיון למודרניזציה באימפריה העות'מאנית המתמוטטת. תנועת "אחדות וקידמה", הידועה בשם "תנועת התורכים הצעירים", תפסה את השלטון המרכזי, תוך שהיא מבטיחה לפעול למען הפסקת השחיתות השלטונית וכן למען תיקונים חברתיים ומתן חופש ללאומים השונים תחת שלטון האימפריה. אמנם ניסיון מודרניזציה זה ארך תקופה קצרה של שנים אחדות בלבד, אך משמעותו המעשית בעבור המרכז התרבותי הארץ-ישראלי הייתה חופש רב יותר למדפיסים בכלל ולעיתונות בפרט.

טרם המהפכה, הייתה קבלת רישיון לבית דפוס ולהוצאת עיתון כרוכה בנסיעה לאיסטנבול, כי בשל חלוקתה של האימפריה התורכית למחוזות יכלו אנשי ירושלים לקבל רישיון רק בבירת האימפריה, איסטנבול, וזה ניתן רק לבעלי אזרחות עות'מאנית. המבקשים נאלצו להמתין זמן רב לרישיון, ובדרכם עמדו פקידים זוטרים וגבוהים, שדרשו כי ישלשלו לכיסם שלמונים למען אישור הבקשה.²⁷ לדוגמה, אברהם משה לונץ המתין כשבעה חודשים עד שהשיג "פירמן". קשיים אלה – זמן ההמתנה, הדרכים המשובשות לבירה התורכית והשחיתות הפקידותית – יצרו מצב שבו העדיפו מדפיסים רבים להדפיס את ספריהם באופן לא חוקי, תוך הימנעות מציון שם המדפיס ומקום ההדפסה. עובדה זו פגעה בדפוס בארץ ישראל ("סוריה הדרומית") אך לא לחלוטין. כאמור, זעיר פה זעיר שם החלו להופיע בתי דפוס, אולם עם מהפכת התורכים הצעירים יכלו אלה, שהתקיימו בקושי, להתחיל לפרוח.

חיבור הנקודות: ראשית המו"לות העברית בא"י

התבוננות מקרוב בשש השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, מ-1908 עד 1914, מראה כיצד צמח בארץ-ישראל מרכז ספרותי-תרבותי, שהכיל את כל המרכיבים ההכרחיים: יוצרים, קוראים ומתווכי תרבות, ובראשם מו"לות של ספרים ועיתונים, ההכרחיים לתקשורת בין המעגל הפנימי ב"רפובליקה הספרותית" – מעגל היוצרים – לבין המעגל החיצוני, מעגל הקוראים. פרק זה התבונן בגורמים שכוננו את המו"לות העברית בארץ ישראל, ובו נקשרו זה לזה הגורמים הטכנולוגיים, הפוליטיים, ההיסטוריים והספרותיים, מפנים ומחוץ, זאת

²⁷ על פירוט הקשיים שעמדו בפניו של מדפיס, ועל החלוקה הפרוצדורלית של "סוריה הדרומית" ראו בספרו של יוסף אוליצקי: אוליצקי, י. (1973). **אמנות הדפוס – 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל**. גבעתיים-רמת-גן: המוזיאון לאמנות הדפוס ומפעלי נייר חדרה.

כדי ליצוא את התנאים שהובילו להקמת המרכז העצמאי בארץ ישראל. עוד לפני כן, נראו ניצנים בדמות עיתונים, בתי דפוס וראשוני היוצרים ויזמי התרבות (בכללם בן-יהודה, והמו"ל העברי הראשון בארץ, שיריזלי), שיצקו את היסודות הפיזיים והמנטליים להקמת המרכז הספרותי בארץ ישראל. בשש השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה התרחשה הקפיצה שהפכה את היסודות שנוצקו לבית. בשנים אלה התבסס המרכז התרבותי בארץ ישראל כעצמאי מבחינה אידאולוגית ומבחינה ספרותית, בזכותו של ברנר. פעלו בא"י סופרים כעגנון, ראובני ובארון; הדפוס החל לצבר תאוצה; ברקע פעלו שתי מפלגות פועלים ציוניות, לכל אחת ביטאונה; ואת כולם הזין קהל קוראים ער, שהתרכז בעיקר סביב תל-אביב יפו והמושבות. חיבור כל אלה יחד מצביע על השנים 1908-1914 כשנים של מפנה, אשר בהן החלו לפעול המרכז התרבותי הארץ-ישראלי בכלל והמו"לות העברית בפרט. באופן מדויק יותר אפשר לסמן, כפי שקובעת כותרת המשנה לספר זה, את השנים 1910-1911 כשנות ראשיתה של המו"לות העברית המוסדרת בארץ ישראל. בשנים אלו, במקביל להוצאת הספרים של שיריזלי בירושלים, החלו להדפיס שתי ההוצאות המאורגנות הראשונות, הוצאות "לעם" והוצאת "יפת" וכתביו של ברנר ראו אור במסגרת בית מסחר לספרים קרוגליאקוב ביפו, וברנר עצמו היה למו"ל בארץ כשהוציא את ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור" בשנת 1912. מו"לות ספרים זו התקיימה במקביל למו"לות של עיתונות מפלגתית בעיקרה, עליית סופרים לארץ, פיתוח הדפוס והספריות, ופולמוסים ספרותיים, שהזינו דיונים והתסיסו.

מלחמת העולם הראשונה בלמה את תהליכי ההתפתחות של המו"לות העברית, אך מהעשור השני למאה העשרים ובעיקר לקראת העשור השלישי בה, יצא המרכז הספרותי העברי אל המרחב והמו"לות העברית עברה לשלב הבא. שלב זה התחיל עם העליות השלישית והרביעית, עם עליית טשרניחובסקי (1922) ועם עליית ביאליק (1924) וחבורתו (1921) לארץ.²⁸ אלו לא הגיעו לארץ לא-נושבת, אלא למרכז תרבותי פעיל, שהמו"לות התקיימה בו כבר למעלה מעשור ומחצה.

מכאן ואילך הייתה הדרך פתוחה להקמתן של הוצאות לאור נוספות. הפרק הבא יתרכז בעיקר בסיפורים "הקטנים" של הוצאות הספרים המשפחתיות, שקמו בארץ בשנות ה-20 וה-30, טרם הופעת המו"לות הממסדית יותר של מפלגות הפועלים ("עם עובד", "ספריית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד") כחלק מהמודל של הוצאות ספרים מפלגתיות-אידיאולוגיות, וטרם ביסוס מודל ההוצאה המשפחתית-מצנטית, כמו זו של ישראל זמורה, "מחברות לספרות", וזו של שלמה זלמן שוקן, "הוצאת שוקן", שנאלצה לסגור שעריה בברלין ועברה לארץ-ישראל.

²⁸ בשנת 1921 קיבלו תריסר יוצרים עבריים, ובהם ביאליק וטשרניחובסקי, בהתערבות מקסים גורקי, אישור מיוחד מלנין לעזוב את רוסיה. ביאליק נסע עם החבורה עד קונסטנטינופול (איסטנבול), המשיך לגרמניה ועלה לארץ ישראל בשנת 1924, עשור לפני פטירתו. טשרניחובסקי עלה בשנת 1922. ראו בהרחבה: גלבע יהושע א. (1980), נואר. "גורקי מציל 12 סופרים עבריים", **עת-מול**, כרך ה' גליון 3(29), 16–17.

שער רביעי

שנות השלושים והלאה: מו"לות אקדמית-מוסדית, מו"לות מצנטית והדרות הראשונים בשושלות המו"לים של משפחות שוקן וזמורה

לא למען הרווחים: המו"לות האקדמית והמו"לות המשפחתית המצנטית

שער זה יעסוק בשני מודלים של מו"לות, שהתפתחו בארץ בשנות השלושים, וכל אחד מהם כרוך בתחום מסויים של הספרות. המשותף לשני המודלים הוא הרצון להרבות ספרים משובחים בלי ציפיות להתבססות כלכלית על הכנסות ממכירתם. המודל האחד הוא המו"לות האקדמית בתחום ספרי העיון והשני, בתחום הספרות היפה, הוא המו"לות המצנטית, בה בעל הון תומך ביוצרים ללא כוונות רווח כספיים ממש.

את המודל הראשון נדגים באמצעות שלוש הוצאות ספרים אקדמיות: הוצאות מאגנס, מוסד הרב קוק ומוסד ביאליק. הראשונה היא הוצאת ספרים אוניברסיטאית, ובה החלה המו"לות האקדמית העברית את דרכה, כשקמה ליד האוניברסיטה העברית ב-1929. שתי ההוצאות האחרות בהקשר זה – מוסד ביאליק ומוסד הרב קוק – קמו כמוסדות של ההסתדרות הציונית זמן קצר לאחר פטירת האישים, שהם קרויים על שמם (ביאליק נפטר ב-1934, הרב קוק ב-1935). בראש מעייניהם של בתי ההוצאה הללו עומדים ספרות העיון בת הזמן וכינוס אוצרות התרבות מדורות קודמים. לצורך זה מושהים, במקרים רבים, השיקולים הכלכליים לטובת החשיבות של הטקסטים, שהם מוציאים לקידום המדע והתרבות. מגמה זו הולכת ומשתנה אך עדיין היא נותנת הטון באידיאולוגיה של ההוצאות.

לאידאולוגיה זו קווים משותפים רבים עם שתי ההוצאות המשפחתיות בהן עוסק פרק זה. תולדותיהן כרוכות בשני סיפורי-משפחה בולטים בעולם המו"לות העברית. סיפורים אלו מדגימים תהליכים בספרות היפה, בהוצאה לאור בכלל ובהתפתחות המו"לות העברית. הסיפור הראשון – סיפורה של משפחת שוקן

בעולם ההוצאה לאור – מתחיל בקשר שבין שלמה זלמן שוקן¹ ובין שמואל יוסף עגנון משנת 1915 ואילך ונמשך בהקמת הוצאת שוקן בברלין בשנת 1931 ובעלייתה של ההוצאה ארצה ב-1935. כאן מסר ש"ז שוקן את ניהול ההוצאה לידי בנו, גרשום (גוסטב) שוקן, כשהוא עצמו הקים סניף של ההוצאה בניו יורק). המשיך השתלשלות קורותיה של הוצאה זו בדורות שלאחר גרשום שוקן – בתו, רחלי אידלמן, ובתה, נינתו של שלמה זלמן שוקן, יעל הדס – מתרחק מהמודל המצנטי שאפיין את הוצאת שוקן במקורה, ועליו יורחב בשער השביעי העוסק במודלים שהתפתחו בשנות השבעים. בשולי קורותיה של הוצאת שוקן בדורות הראשונים נביא סיפור נוסף, הכרוך בו – סיפורו של בית הוצאה פרטי מיוחד במינו, "ספרי תרשיש", שהוקם על-ידי משה שפיצר שהיה עורך ומנהל בהוצאת שוקן, ובית ההוצאה שלו פעל בירושלים בשנים 1940–1982.

במקביל, נגולל את הסיפור של הוצאה משפחתית נוספת, הוצאת זמורה ובתי ההוצאה שהקימה, מחברות לספרות וזמורה (בצירוף זמורה-ביתן ובגלגוליו). תחילתו בייסוד כתב-עת והוצאת הספרים בשנת 1940 בתל-אביב בידי ישראל זמורה. כמו בסיפור של שושלת שוקן, גם סיפור הדור הבא במשפחת זמורה יובא בשער השביעי, שיגולל את תולדות המודל המו"לי שהנחה את בנו של ישראל זמורה, אהד, שהיה לשותף ביצירת הוצאת הספרים הגדולה "זמורה-ביתן-מודן". מכאן, בדור הבא בהוצאה, בנו של אהד, ערן זמורה, שנטל חלק בהקמת אחד מתאגידי המו"לות הגדולים בישראל, שחיבר את "זמורה-ביתן-מודן" עם הוצאת כנרת.

גלגוליהם של סיפורים אלו – סיפורי ההוצאות הכרוכות במשפחות שוקן וזמורה, ובתי ההוצאה תרשיש, מאגנס, מוסד הרב קוק ומוסד ביאליק – ויחסיהם של ההוצאות עם הוצאות פרטיות אחרות מצד אחד ועם הוצאות פועליות

¹ לאורך הספר אשתמש בשם שלמה זלמן שוקן או בקיצור השם, ש"ז שוקן, לפי השימוש השגור יותר בעברית למרות שבמקומות רבים, ובכללם אלו המתייחסים לשמו בלע"ז מופיע שמו כזלמן שוקן (Salman Schocken) בלי שמו הפרטי הראשון.

ממסדיות מצד שני, מתווה, בזעיר אנפין, את סיפורה של המו"לות העברית בארץ-ישראל מסוף שנות ה-30 של המאה ה-20 עד לימינו. כאמור, בהתאם למגמת ספר זה – הצגה התפתחותית-דיאכרונית של הדרך אשר עשו הוצאות הספרים לאור המגמות בשוק הספרים העבריים בישראל – יסופרו כאן במלואן תולדות ההוצאות האקדמיות, שאנו עוסקים בהן, מפני שהשינויים שחלו בהן במהלך השנים הם מינוריים יחסית ועיקר צביון נותר לאורך השנים כפי שהיה בתקופה הנדונה פה (הוא הדין ב"ספרי תרשיש"), ואילו סיפורי ההוצאות של משפחות שוקן וזמורה וגלגוליהן יסופרו כאן מראשיתם ועד תחילת שנות ה-70, והמשכן יבוא בהקשר לתקופות הבאות והנושאים העומדים על פרקיהן.

הוצאת שוקן: הדור הראשון בשושלת של עסקים ותרבות²

כדי לספר את סיפור של ההוצאה נפתח בציון כמה נקודות בסיפור חייו של האיש שהקים אותה. שלמה זלמן שוקן (1877–1959) נולד כבן השישי, בן הזקונים, במשפחתו במרגונין שבפרובינציית פוזן שפרוסיה (כיום פולין) ונקרא על שם דודו של אביו, שלמה זילבר. החינוך שקיבל בבית היה יהודי מסורתי והוא למד בחדר. פרנסת הבית הייתה החנות של אביו, יצחק, והוא סייע בחנות (דוד, 2003).³ בבית הספר היסודי נחשף לספרות הילדים הכללית (קארל מאי וז'ול ורן) והחל לגלות את ספרות המערב. בשל המצוקה הכלכלית של הוריו ובשל העובדה שרק מעטים המשיכו את לימודיהם ועברו מבית הספר היסודי לגימנסיה הוא נאלץ להתפתח כאוטודיקט. מהשכר הנמוך שהרוויח הוא רכש ספרים, בעיקר מהדורות עממיות

² המחבר מודה לחנה קליימן על עבודת התחקיר, ששימשה בסיס לפרק זה.
³ מקורות חשובים על חייו של שוקן הם הפריטים הבאים שהסקירה מבוססת עליהם:

- א. ספרו של אנתוני דוד: דוד, א. (2006). **ספר המעשים: חיי זלמן שוקן**. תל-אביב: שוקן. הספר יצא באנגלית שלוש שנים קודם לכן בשם "The Patron".
- ב. עבודה תזה חשובה על ראשית המו"לות של משפחת שוקן: שפר, ז. (תשנ"ה). **תולדות אוסף הספרים של זלמן שוקן 1877–1959**. עבודה לשם קבלת תואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שיצאו כחברות זולות בכריכה רכה. בן 14 עזב את עיר הולדתו ועבר לשמש כשוליה בחנות בעיר בשם סמוצ'ין אבל הוא המשיך לקרוא ולהתפתח במקביל לשגרת חייו. ב-1895, כשהגיע לגיל 17, עבר לעיר גנזן והחל לעבוד אצל סיטונאי בדים. בעיר זו, על מסילת הרכבת לברלין, חווה את החיים בעיר בה מתנהלים חיי תרבות ובה ספריות שירו את צמאונם.

בתקופת בה שהה בעיר גנזן, בשנים 1895–1898, התפתח כאדם בעל חושי מסחר חדים לא פחות משהתפתח כאוטודידקט. משם עבר לגור בברלין וגם כאן מצא עבודה בחנות של סיטונאי בדים, וגם כאן את רוב משוכרות הוציא על רכישת ספרים. שוקן אומנם ניצל את הנגישות לספרים זולים, לבתי הקפה עם העיתונים, וכרטיסי התיאטרון במחירים נמוכים, כדי להרחיב השכלתו אך לא הצליח להשתלב בחברה, למרות שלייהודי גרמניה היה מעמד בתוכה, מפני שזן התייחסה בזלזול ליהודים שהגיעו מן המזרח, אוסטיוודן.

בהקשר לטקסטים ציוניים יצויין כי כבר בגיל עשרים קרא את ספרו של תאודור הרצל, "מדינת היהודים", וכן טקסטים של מקס נורדאו ודו"חות מהקונגרס הציוני הראשון, שהתקיים בבזל ב-1897. למרות שחשב ש"חלומם של הרצל על רפובליקה יהודית במדבר הוא בדיחה" (דוד, 2006: 51), הוא ראה בציונות שאיפה לרנסנס רוחני של יהודי גרמניה, בין השאר, ושיבה למקורות התרבות היהודית, אך לא לדת היהודית. הוא דגל בפתיחות כלפי המסורת של יהודי מזרח אירופה ובדחייה מוחלטת את היהדות הגרמנית המתבוללת (לאור, 19/7/91).⁴

שוקן הרחיב את קריאתו בהיסטוריה, בספרות יהודית ובטקסטים על הציונות. במהלך השנים התאמץ ללמוד עברית ולשם כך קרא ספרי היסטוריה, שפה וספרות בעברית, בעזרת מורה פרטי. שוקן הושפע גם מקריאת "סיפוריו של

⁴ מאמרו של דן לאור שהתפרסם בעיתונות היומית שופך אור על מגמותיו של ש"ז שוקן: לאור, ד. (1991, יולי 19). "בחנותו של מר שוקן". **הארץ**, עמ' 9 א'.

הרב נחמן" שכתב מרטין בובר, ספר שהוביל אותו להתעניינות ולהתמודדות מחודשת עם היהדות ועם הציונות. כך כתב שוקן לבובר: "על ידי קריאת ספרך על רבי נחמן הושפעתי מאוד לפני כמה שנים מאז הפכתי להיות שוב יהודי חי" (שפר, תשנ"ה: 21).

לעסקי המסחר נכנס שוקן דרך אחיו שמעון, שקיבל משרת ניהול בחנות בצוויקאו (עיר מכרות במזרח גרמניה, דרומית לליפציג), שהייתה בבעלות של יהודי בשם אורי מפוזן, בעל חנות מלייפציג שביקש להתרחב. שמעון שוקן חשב שאחיו יוכל לסייע לחנות לפרוח ולשגשג, ולא ידע עד כמה. שוקן הפך למנהל מבלי שהיה לו ניסיון בניהול, אך במהרה התגלה כבעל כושר ארגון בלתי-רגיל.⁵ הוא למד להבין את צרכיה של עקרת הבית ואת חשיבות הקשר עם הקונים. כעבור שנה הוא הגיע למסקנה, שיש להקים רשת של חנויות כלבו וכך עשה. בצוותא עם אחיו, שמעון שוקן. השניים הקימו בית כל-בו בעיר צוויקאו ומשם גדלו והתרחבו.

האחים שוקן הכירו בחשיבותן המסחרית של ערי הפריפריה והקימו בכל שנה חנות חדשה, עד שבשלהי שנות העשרים של המאה הקודמת הפכה רשת חנויות שוקן לאחת מהגדולות בגרמניה ולה כעשרים סניפים. אחד מסודות ההצלחה של שוקן, אשר הפכו אותו לאיש אמיד, היה המודל העסקי שביסס. בניגוד לשאר בעלי העסקים הגדולים, אשר חיפשו מרכזים גדולים כדי לפתוח בהם עסקים והתחרו אחד בשני, הוא בחר לפתוח את חנויות הכלבו שלו במקומות קטנים, בהם היה לו יתרון יחסי, והכרות עם מעמד הפועלים שרצה גם הוא להנות ממנעמי הבורגנות.

זאת ועוד, שוקן יזם חידושים בשיטת ניהול חנויות הכלבו וחדשנות זו הניבה רווחים נאים. הרעיון שהונח ביסוד התפיסה העסקית שלו היה למכור בכמויות גדולות ובזול מוצרים בעלי איכות גבוהה אך ללא "השם" (התווית, או הלוגו, של היצרן). לשם כך ערך הסדרים עם חברות גדולות וידועות, שייצרו

⁵ אנתוני דוד (2006) מתאר זאת יפה בפרק השלישי ב"ספר המעשים – חיי זלמן שוקן".

מוצרים יקרים, החליף את שמות היצרנים בשמות אחרים ומכר את המוצרים במחירים זולים יותר. כך, למשל, הוא מכר מצלמות של קודאק בשם 'עדינה'. זאת ועוד, שוקן היה מהראשונים שהקימו מעבדה לבדיקת איכות המוצר. "הייתה לו מעבדה שבה היו משפשים סמרטוטי רצפה וגרביים על מנת לבדוק את איכות המוצר ועמידותו. שוקן חשב שבכך הוא יוכל למשוך את הקונים שיבואו לקנות אצלו בחנויות, הציבור קנה בפחות כסף דברים יותר טובים. זה היה הסוד המסחרי שלו".⁶ על הייחוד שבעסקיו של שוקן כתב עגנון: "לימים שהייתי נוסע בערי אשכנז הייתי שומע בעלי בתים זעירים פקידים ופועלים מספרים בשבחם של בתי כלבו שוקן, שמוצאים שם סחורה טובה מקח וממכר" (עגנון, 2003: 9).⁷

ש"ז שוקן מונה כחבר המועצה הכלכלית-מדינית ושימש כיושב-ראש איגוד בתי הכלבו בגרמניה, אך, כאמור, הוא לא שיקע עצמו בחומר בלבד, אלא גם בעולם הרוח היהודי. כסף רב, שהרוויח בעסקים, השקיע בקניית ספרים נדירים וכתבי יד עתיקים.

כיבוליופיל העדיף שוקן להקיף עצמו בספרים שרכש במקום לשאול אותם מספריות ציבוריות. רצונו לפעול למען התרבות והשפה העברית היו מניע חשוב באספנות הספרים שלו, שעיקרה הייתה ספרות גרמניה וספרות העולם. בשנת 1907 החל לאסוף ספרים – ספרים עבריים, במיוחד – בענייני יהודים. תוך זמן קצר הוא רכש יותר ספרים מאשר יכול היה לקרוא. ביניהם היה ספרו 'שיחות גיתא עם אקרמן'. שוקן העריץ כל חייו את גתה. במלאת מאה שנה למותו של המשורר הגרמני ערך שוקן בעצמו לקט משיריו, שנמכר במחיר זול במחלקת לממכר ספרים של כל בתי הכל-בו ברשת שלו (שפר, תשנ"ה: 28).

⁶ מבוסס על ראיונות עם מי שעמדה במשך שנים בראש הוצאת שוקן, רחלי אידלמן, נכדתו של של ש"ז שוקן ובתו של גוסטב שוקן. דברים המובאים מפיה בהמשך נאמרו בראיונות.

⁷ מקור חשוב הם האגרות בין שוקן לעגנון: עגנון, ש"י (2003). ש"י עגנון – ש"ז שוקן/ חילופי איגרות. ירושלים ותל אביב: שוקן.

לצד איסוף ספרים אובססיבי וקניית ספריות שלמות ביקש שוקן לקדם מחקר, אשר יחשוף את ורשי העבר והעולם הרוחני של היהדות וייתן ביטוי ללאומיות היהודית. כבר בנאום, שנשא בוועידת ההסתדרות הציונית בגרמניה ב-1916, הוא אמר: "אם אנו הציונים הגרמנים נפעל לעשות את הווייתנו יהודית יותר, או אז ניצור את הבסיס שעליו יש להשתית את מפעלנו למען היהודים ולמען היהדות [...] ב - 30 אלף הכרכים של הספרות העברית טמונים אוצרותינו וחוקרינו יוכלו להיות מקיצי נרדמים של ממש, אם יגלו את עורקי הזהב של חיים יהודיים יקרים בתוך ספרים המכוסים היום באבק הדורות" (לאור, 19/7/91).

חיבתו של שוקן לספרים הצטרפה, באורח מוצלח ביותר, אל עניינו ביהדות ובספרות העברית ואל עסקי המסחר שלו: לשוקן היו כששת אלפים עובדים ובאחד מבתי הכל-בו היה לו בית דפוס, אשר בו היה מדפיס חוזרים לעובדים בעניינים הקשורים בעסק וכן המלצות קריאה לעובדים.

שוקן ועגנון: יחסי מצנט-סופר עד הקמת הוצאת "שוקן" (1915–1931)

ככל הנראה, עגנון ושוקן נפגשו לראשונה בסוף שנת 1915 בברלין, בהרצאה לפילוסופיה שנתן הפרופ' קרל יואל. עגנון התגורר אז בברלין זה כשלוש שנים ולמרות שלא פרסם הרבה היה לו מעמד בקרב האינטליגנציה היהודית שבעיר. עוד קודם לפגישתם הרשמית סייע שוקן באופן חומרי לעגנון, שהיה נתון במצוקה כספית, מבלי שעגנון ידע על כך. מעסיקיו של עגנון – ההוצאות 'יודישער פערלאג' ו'התחיה' – נקלעו לקשיים כספיים בשל המלחמה וליאו מוצקין, שניהל את 'התחיה', פנה אל שוקן וביקשו כי יסייע לו בתשלום החודשי לעגנון. הבקשה תאמה את המדיניות של שוקן, אשר דגל בעזרה לנתינים יהודים זרים בעלי השקפה ציונית, אשר נפגעו מהמלחמה. עגנון קיבל את הכסף ממוצקין בלי שידע את מקור ההכנסה. כשההוצאה חדלה לשלם לעגנון העביר שוקן באמצעות ליאו הרמן סכום קבוע של 75 מרק לחודש, וזה לסכום שקיבל עגנון באופן קבוע מהוצאת 'התחיה' (לאור, 19/7/91). שוקן כבר הכיר את עגנון כסופר, לאחר שהתרשם עמוקות מהסיפור "והיה העקוב למישור", שפורסם בירושלים ב-1912

בידי יוסף חיים ברנר (ראה בפירוט בשער השני בספר). בנוסף לזה, הוא שמע על עגנון מפי המנהיגים הציוניים ליאו מוצקין וליאו הרמן וגם מפיו של מרטין בובר, שהכיר את עגנון והעריך את חשיבותו לתרבות היהודית ואת משמעותו לספרות העברית, הגרמנית והאירופית. הנה כי כן, שוקן הכיר והוקיר את כישוריו של עגנון וסבר, שתמיכה בו לא תהיה בחזקת "הימור" על הבטחה בשדה הספרות והתרבות, אלא סיוע לכישרון שהוכר כבר בידי אנשי התרבות החשובים של התקופה בארץ-ישראל ומחוצה לה.

שוקן רצה להזמין את עגנון לגור בצוויקאו כדי שילמד אותו עברית, אך בובר חשב, שהתפתחותו של הסופר דורשת שהוא יתגורר במרכז תרבותי גדול כברלין. התוכנית התבטלה, אבל שוקן, שבא תדיר לברלין לרגל עסקיו, הרבה לפגוש את עגנון והידידות בין השניים העמיקה. הקשר נשמר גם באמצעות התכתבות מסודרת. הם דיברו ביניהם גרמנית, עגנון כתב עברית ושוקן השיב בגרמנית.

הקשר בין השניים התמסד בראשית 1916, כאשר חתמו על חוזה ובו התחייב עגנון להכין אנתולוגיה של טקסטים חסידיים בשם 'על היהודי', בתוך חמש שנים, תמורת 150 מרק לחודש. לדברי עגנון, שוקן עשה איתו חוזה בנוגע לאנתולוגיה ולא לכתבתו הספרותית, מכיוון שחשב כי אל לו לסופר צעיר בראשית דרכו למכור את זכויותיו למו"ל או לכל אדם אחר (עגנון, 2003 : 6).

שוקן הצטייר בעיני עגנון לא רק כאיש עסקים ממולח, אשר מגלגל את עסקיו בין עשרות בתי כל-בו, אלא גם כאיש ספר, השולט בשלוש שפות. בספרו "מעצמי אל עצמי" כתב עגנון: "בעצם היה שוקן צריך לישב בקתדרה ולהרחיב גבולו בתלמידים [...] מכל מלמדי לא השכלתי כשם שהשכלתי על ידו. פעמים הרבה נדמה לי כאחד מאבותינו של ימי הביניים שנתגלגל לעולם הכלכלה המודרנית" (עגנון, 2000 : 300). עגנון לא הבין בתחילה את הלהיטות של שוקן אחריו: "שואל הייתי עצמי מה מצא שוקן בי שמקרבני כל כך [...] והשיב לי, חביבה עלי שורה אחת של תרבות אמת מכל משלוח ידי... לא שאני מבקש גדולה

לעצמי, או שאני רוצה לשים עצמי כמצנט. אין אני מצנט, אבל רוצה אני לסייע בכשרונותיי את העבודה היוצרת הרוחנית" (עגנון, 2003 : 10).

בנוסף לכל אלה, שוקן ביקש מעגנון שישב לו על שאלות בעניינים מתחום ההיסטוריה, הספרות והתרבות היהודית, בהם רצה להרחיב את דעתו. על-פי בקשתו של שוקן טרח עגנון ותרגם מגרמנית לעברית את נאומו המפורסם, 'על המכבים', וכן שיתף אותו בקובץ על יהודי פולין, שעל הכנתו הופקד. כך הסתמן התפקיד הלא-רשמי של עגנון כמעין יועץ סתרים של שוקן בכל הנוגע לתרבות (לאור, 1998). עגנון מילא תפקיד בביסוס אוסף כתבי היד והספרים העבריים של שוקן, כפי שנגלה בחליפת המכתבים בין השניים. עגנון הביא את שוקן לרכישת אוספים חשובים – למשל, אוסף מרכס ופורגס – וכתבי יד בעלי ערך: "... והיה כי ימצא חן בעיני כ' כדאי שיקנה אותו בשני אלפים מארק, כי יקר הוא מאד, מצד שאינו נמצא אפילו אחד במדינה [...]" (עגנון, 2003 : 130).

המעורבות של שוקן ביצירתו של עגנון הייתה גדולה ונראה, שהוא ניסה לקבוע לסופר את סדר יומו האינטלקטואלי והפואטי, מה יקרא ומה יכתוב. כך, למשל, הפנה את עגנון לעבוד עם הציירת תום זיידמן-פרויד על 'ספר האותיות'. לאחר שסיים עגנון את עריכת האנתולוגיה הראשונה הציע לו שוקן להימנע מקבלת מטלות נוספות מסוג זה, שלא הלמו את כישוריו וגזלו ממנו זמן וכשרון. שוקן אף שלח לעגנון ספרים לקריאה (ובהם רומאנים מאת גוטפריד קלר, בלזק, דוסטויבסקי, אמיל זולא ופלובר וכן ספרים על רמברנדט ועל אוגוסט רודן) וכך הטביע חותם על התפתחותו הרוחנית והאינטלקטואלית של הסופר, בעיקר בזמן שהלה ישב בגרמניה (לאור, 19/7/91). המפגש שערך שוקן לעגנון עם ספרות העולם ניכר היטב ביצירתו של הסופר. עדות נוספת למעורבות הגדולה של שוקן בחיי עגנון וביצירתו ניתן למצוא בעצה שהשיא שוקן לסופר, לקראת עלייתו המחודשת לארץ-ישראל (1924): שלא ימהר ויכתוב אלא יתרשם תחילה ויתבונן בחיים בארץ. כמו כן ביקש, שעגנון ירכוש עוד ספרים בעבורו.

באחד ממכתביו (8.8.17) מבקש עגנון את חוות דעתו של שוקן על הצעה, שקיבל מהוצאת הספרים 'יודישער פערלאג', לעריכת חוזה בנוגע לספריו. עגנון שואל בעצת שוקן והלה משיב: "יש לי ספקות אם כדאי לך לתת להוצאת הספרים 'יודישער פערלאג' את הזכויות הבלעדיות על יצירותיך המקוריות, כי עד עכשיו הוצאה זו לא הדפיסה ספרים עבריים [...] אני מייעץ לך, ביחס לספריך העבריים, לא לקשור את עצמך להוצאת הספרים היהודית". (עגנון, 2003 : 54).

ואמנם, שוקן הוא שהדפיס את הספרים הראשונים של עגנון. היה זה כבר בשנת 1924, שבע שנים בטרם נוסדה הוצאת שוקן. לשם כך השתמש בבית הדפוס שלו בברלין, שנועד, כאמור, להדפסת חוזרים והמלצות קריאה לעובדיו. בסופו של דבר הוא קנה את הזכויות על ספריו של עגנון הן מתוך הקירבה שחש אליו והן מתוך חוש עסקי חד. שוקן רצה לעשות את עגנון סופר בעל שם בציבור דוברי העברית ובעולם כולו. "הוא תכנן השקעה ארוכת טווח אשר תישא פירות שיהנו מהם הדורות הבאים" (דוד, 2003 : 117).

הקמת הוצאת שוקן בברלין (1931):

רקע היסטורי כלכלי, חברתי, פוליטי ותרבותי להקמת ההוצאה

שוקן החל בהוצאת ספרים לאור כבר בשנות ה-20, במטרה להביא לציבור תרגומים של ספרות יהודית לשפה הגרמנית ובפרט, כאמור, את ספריו של ש"י עגנון. מטרות אלו נבעו הן ממחויבות ציונית-תרבותית (לכן פעל לפרסם את עגנון) והן ממחויבות אידאולוגית-ערכית כלפי הקהילה שפעל בה: הוא ביקש לחדש פני היהדות דוברת הגרמנית, שהתבוללות פשטה בה, וזאת באמצעות הפגשתה עם אוצרות הרוח של התרבות היהודית. לצורך המפגש זה הוסיף שוקן והקים בברלין, ב-1930, את המכון לחקר השירה והפיוט היהודיים, שיסופר עליו להלן.

כפי שהודגם בשערים הקודמים, פעילותה של הוצאת ספרים מושפעת מתופעות היסטוריות-פוליטיות, חברתיות ותרבותיות של תקופתה. ערב מלחמת העולם הראשונה ניסו היהודים להשתלב בחברה הגרמנית ורבים מהם ראו עצמם כחלק בלתי-נפרד מחברה זו ומתרבותה.⁸ אחרים, ובראשם גרשם שלום, טענו שהשתלבות כזו לא התרחשה מעולם וכי מעולם לא התקיים דיאלוג יהודי-גרמני של ממש. [...] אמנם נראה כי השתלבותם של יהודים בחברה הגרמנית היא מופתית ממש אך באותן השנים עצמן הלכה האנטישמיות והפכה לחלק מהותי במבנה החברתי והתרבותי של גרמניה [...] יהודים נדחקו...לעמדה של מגננה למרות כל הצלחותיהם [...] באותה עת החלה הציונות לחלחל לתוך השכבות השונות בחברה היהודית וסיכנה את הסינתזה היהודית גרמנית המתונה" (וולקוב, 2002: 190).⁹

הציבור בגרמניה ראה את המלחמה, בתחילתה, כמלחמת הגנה והעם הגרמני התגייס אליה בהמוניו. המאבקים בין המפלגות פסקו וגם מפלגת הסוציאל-דמוקרטים, שהתנגדה עד אז לחימוש המדינה, תמכה באישור תקציבי ענק למלחמה. בין המתגייסים היו אלפי יהודים גרמנים, שהזדהו עם מטרות המלחמה וראו בהשתתפותם בה נאמנות למולדת. אלא שלמלחמה היו השלכות מיידיות על המרכז התרבותי הגדול של היהודים בברלין. העיר הזו הייתה מושא הערצה ליהודי מזרח אירופה עוד מימי משה מנדלסון וסופרים באו אפילו מארץ-ישראל להדפיס בה את ספריהם. בברלין פעלה ההוצאה היהודית המפורסמת ביותר – 'יודישער פערלאג', שנוסדה שם בשנת 1902 בידי מרדכי מרטין בובר, ברטהולד פייבל ואפרים משה ליילין. המלחמה שיתקה את מרכז התרבות היהודית בגרמניה וגרמה לסגירת בתי הדפוס העבריים. גם ברוסיה ובארץ-ישראל עצרה המלחמה את הפעילות המו"לית ומנעה הופעתם של כתבי-עת ושל ספרים.

⁸ ראו בעניין זה ספרו של עמוס איילון, "רקוויאם גרמני" (דביר, 2005) ומכיוון אחר, ספרה של פניה עוז זלצברגר, "ישראלים, ברלין" ("כתר", 2001).

⁹ בהרחבה ראו: וולקוב, ש. (2002). במעגל המכושף: יהודים אנטישמים וגרמנים. תל אביב: עם עובד.

למרות הקשיים האלה הצליח עגנון להוציא ב'יודישער פערלאג', בשנת 1916, קובץ ספרותי בשם 'אמונים', שהוכן כשי לחיילים היהודים ששירתו בחזית ושהיו קשורים לחוגים הציונים. היו בו שני סיפורים שכתב, 'עליית נשמה' ו'מחולת המוות', והם תורגמו לגרמנית בידי מקס מאיר וליאו הרמן, שהיו מוכרים בחוגי האינטליגנציה היהודית בגרמניה.¹⁰ היה זה כרטיס הביקור של עגנון בגרמניה.

לאחר המלחמה התברר, כי ההגירה המסיבית של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה – מפאת המלחמה ומהפכת אוקטובר ברוסיה, ששמה קץ למרכזי התרבות היהודית שם – הגדילה במידה ניכרת את האוכלוסייה היהודית בגרמניה ובמיוחד בברלין. ב-1925, ישבו בעיר 30 אחוז מכלל יהודי גרמניה. הם נטלו חלק גדל והולך בכלכלה – בבנקאות במסחר, בתעשיות קלות (טקסטיל והלבשה, נייר) ובתעשייה הכבדה. למרות התגברות האנטישמיות, יהודי ברלין המשיכו לקיים פעילות תרבותית ערה והעיר הייתה מרכז לארגונים הכלליים של יהודי גרמניה – ברית קהילות, איגוד היהודים הגרמנים, בני ברית ואחרים. בתוך כך גדל שם ציבור קוראי העברית והיידיש – וציבור הכותבים, העורכים והמו"לים בעבור הקוראים הללו.

לאור כותב: "עם המהגרים שבאו בעיקר מרוסיה נמנו סופרים, עורכים ומו"לים, והם הצטרפו אל אלה שכבר ישבו בה. כך ישבו בגרמניה זה בצד זה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ש"י איש הורביץ, דוד פרישמן, חיים נחמן ביאליק, שמעון רבידוביץ, ההיסטוריון שמעון דובנוב, הפילוסוף יעקב קלצקין, המו"לית שושנה פרסיץ, וכמובן ש"י עגנון" (לאור, 1998: 130). עגנון, שהיה שרוי כל תקופת המלחמה ב'הקפאה' של יצירתו, חידש את הוצאת ספריו בעברית ב'יודישער פערלאג' וסיפוריו התפרסמו גם בכתבי-עת חשובים, שנוסדו או שחידשו את פעולתם באירופה אחרי המלחמה. הוצאות ספרים עבריות עברו

¹⁰ ראו על כך בהרחבה בספרו של דן לאור (1998), חיי עגנון, עמודים 103–105.

לגרמניה ("אמנות" ו"מוריה") ואחרות הוקמו בה ("עיינות", "רימון", "אשכול" ו"שטיבל").

מרכז יהודי-עברי חדש נוצר בעיר הקיט באד הומבורג שבאזור פרנקפורט. שם התקבצו יחדיו עגנון, ח"נ ביאליק – שעבר לשם מברלין בשנת 1922 בעצת רופאים – אחד העם, משה בן אליעזר, זליג ושושנה פרסיץ, יעקב פייכמן, נתן ביסטריצקי, גרשם שלום ואחרים. התכנסויות ליל-שבת בביתם של זליג ושושנה פרסיץ היו אבן שואבת לסופרים ולאנשי הרוח היהודים, שנקלעו לעיר. אלה נהגו לשבת במשך שעות בטרקלין הבית ולנהל שיחות – בעברית, בדרך כלל – על ספרות, על פילוסופיה, על אמנות ועל בעיות הקיום היהודי (לאור, 1998). המרכז בבאד הומבורג התקיים עד אמצע שנות ה-20. ביוני 1924 פרצה שרפה בביתו של עגנון בעיר וזמן קצר לאחר מכן הוא עלה לארץ, כמוהו כביאליק; פרסיץ עם הוצאת "אמנות" עשתה כן ב-1926.

מתוך ההתפתחויות שתוארו לעיל התאפשרה התקרבותם של יהודי גרמניה אל שורשי התרבות היהודית בנוסח המזרח-אירופי שלה, תהליך שהחל בסוף העשור הראשון של המאה. בהקשר זה אנו פוגשים שוב, בתחילת שנות ה-30, את ש"ז שוקן עם פעולותיו נגד התבוללותם של יהודי גרמניה, משמע, קירובם אל התרבות היהודית-העברית. למטרה זו – ובתוכה, במיוחד, הוצאת כתבי עגנון לאור – הקים שוקן את בית ההוצאה הנושא את שמו.

הקמת ההוצאה ותולדותיה

שוקן ביקש, כאמור, להעלות את קרנה של הספרות היהודית ולהציג אותה לקהל הרחב באמצעות הפקת יצירות של ספרות זו, שנכתבו בגרמנית, ותרגומים איכותיים שלה משפות אחרות. הרעיון להקים הוצאת ספרים, שתתמקד בטקסטים הללו, עלה לראשונה בהרצאה שנשא שוקן בשנת 1916. לאור ההרצאה הזו נוסדה ועדת תרבות וביוזמתה נתחברו כמה ספרים, שראו אור בבתי הוצאה שונים. התארגנות הוצאת שוקן החלה בסוף שנות ה-20, וראשוני ספריה, כרכי עגנון,

הופיעו בברלין בשנת 1931. בשלבים הראשונים של הקמת ההוצאה הטיל שוקן על עגנון להעלות רעיונות ולחנות דעה באשר לתוכניותיה של ההוצאה. לאחר עליית הנאצים לשלטון נעשתה הוצאת הספרים של שוקן גורם תרבותי ורוחני חשוב ביותר בקרב יהדות גרמניה; היא הייתה בית ההוצאה היהודי המרכזי בגרמניה ויצא לה מוניטין בעולם כולו. בהתפתחות זו נטלו חלק אילוצים של המשטר הנאצי, שנעמד עליהם להלן. בעיתון 'הארץ' נכתב: "הוצאת שוקן מילאה תפקיד היסטורי עד לעלייתו של היטלר לשלטון, כאן היתה אכסניה של הרוח העברית בתוך הסערה, תשובה בעלת כבוד רב לכל ההשפלה. היהודים הפיקו מדברי הספרות האלה נחמה ותקווה" (הארץ, 29/10/57). שוקן הוציאה לאור את כתביהם של הסופרים, המייצגים את תרבותה של היהדות הדוברת גרמנית – בובר וקפקא, למשל (על קפקא ראו להלן) – וכתבים ממקורות היהדות. בין הספרים הראשונים שהוציאה היו חמישה חומשי תורה והש"ס, ספר היכל הקודש (שלמה מאנדלקערן) ופירוש על ספר תהילים (דוד קמחי), תרגום התנ"ך של בובר ורוזנצוויג, כתבי בובר, ספרי המכון לחקר השירה העברית והכרכים הראשונים מסיפוריו של ש"י עגנון.

שוקן ועגנון עם הקמת ההוצאה

הוצאת שוקן בברלין מיסדה את מעמדו של עגנון כסופר, תהליך ששוקן החל בו כבר בשנת באמצע-סוף שנות העשרים של המאה העשרים כאשר גיבש החלטה להוציא את ספריו של עגנון במסגרת הוצאה משלו. ב-13 בספטמבר 1928, לאחר שובו מביקור בארץ-ישראל, שלח שוקן איגרת לעגנון ובה כתב: "[...] החלטתי לייסד הוצאה יהודית שתוציא ספרים עבריים וגרמניים" (לאור, 19/7/91). אשר על-כן מתבקש הסופר לשלוח לו בהקדם האפשרי את כתב היד. עגנון נענה ברצון לבקשה: "מקרב לב מודה לכ' כי עומד הוא באמת להוציא את כתבי ולתקוע לי יתד נאמן בספרותינו [...] רק תקבעו לי את השבוע שבו יתחילו להדפיס את דברי ואשלח את כתבי". הודעתו של שוקן לעגנון הקדימה אמנם בשנים אחדות את

הייסוד הפורמלי של ההוצאה, אך איגרות אלה היו הבסיס להסכמה, שעשתה את הוצאת שוקן אכסניה לכתבי עגנון עד עצם היום הזה.

שוקן ועגנון התלבטו היכן להדפיס את הספרים – בארץ-ישראל, או בגרמניה. שוקן שקל את האפשרות להדפיסם בארץ-ישראל, בתנאי שהביצוע יהיה על-פי דוגמאות שתשלחנה מגרמניה. עגנון התבקש לבדוק את אפשרויות הדפוס בתל-אביב ובירושלים. הוא שלח דוגמאות לשוקן, אך לבסוף התקבלה החלטה להדפיס את הספרים בגרמניה. "בדקתי מכל צדדיה את השאלה אם ספריך יכולים להידפס בפלשתינה אולם הגעתי בכל זאת למסקנה שזה אינו ניתן [...] השיקול הוא לא המחיר אלא איכות ההדפסה ויעילות הביצוע" כתב שוקן לעגנון (לאור, 19/7/91). ספריו של עגנון הודפסו בדפוס 'דרוגולין' בלייפציג. האחראי על ההדפסות היה אוטו שיטק, מנהל דפוס הבית של הוצאת שוקן, שהיה גם איש הקשר בין בית נ הדפוס לסופר. שוקן היה מו"ל מעורב והתעניין עד לפרט האחרון בעיצוב הספר – בגודל הדף, בסוג הנייר, בסדר, בהדפסה, בסוג הכריכה, בצבע וכיוצא באלה. עגנון, מצידו, לא הקל על ההוצאה במסירת כתבי היד ולעיתים העביר אותם בלתי-גמורים. כפרפקציוניסט נהג הוא לתקן שוב ושוב את ההגהות שנשלחו אליו, מה שהיה כרוך בהוצאות לא קטנות. "בנתונים המובאים בספרו הגרמני של פולקר דאם על תולדות הוצאת שוקן בגרמניה תבע הדפוס תוספת של 2,194 מרק בשביל הניסיונות הטיפוגרפים והתיקונים, עלות ההדפסה הכוללת היתה 12,702 מארק ורק לאחר התמקחות הצליחה ההוצאה לקבל הנחה של 500 מרק על זה" (לאור, 19/7/91). ביוני 1931 ראו אור ארבעת הכרכים של כל סיפורי עגנון בכ-550 עותקים, "פרי ההילולים של הוצאת שוקן החדשה, שלהופעתם ציפה [עגנון] בדריכות" (לאור, 1998 : 250). כפי שמפרט לאור, הופסקה הפצתם של הכרכים לאחר סכסוך שהתגלע עם הוצאת ה"יודישער פערלאג", אך סכסוך זה יושב בתוך כמה חודשים ולמברט שניידר, שהתמנה לתפקיד מנהל ההוצאה, הודיע לעגנון בינואר 1932 כי יושב הסכסוך והספרים יחזרו למדפים בקרוב. "שש שנים תמימות לאחר הכרוז החגיגי של שוקן בדבר כוונתו להוציא לאור את כל כתבי עגנון, וארקבע שנים לאחר שכתבי-היד הראשונים נמסרו לדפוס דרוגולין,

החלו להגיע אל חנויות הספרים ארבעת הכרכים המהודרים של כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון" (לאור, 1998: 251). למרות שכרכים אלו זכו לביקורות נלהבות התגלה קושי בהפצתם, אך "דבר" וברל כצנלסון דאגו למהדורה עממית של ספרי עגנון, שעתה זכתה לתפוצה רחבה בין הקוראים של העיתון.

בתחילת ספטמבר 1935 יצאו לאור הרומן 'סיפור פשוט' וקובץ הסיפורים 'בשובה ונחת'. עגנון היה סופר-הבית של ההוצאה: הוא הועסק על ידי תמורת שכר קבוע, וזו נהנתה מההכנסות שבאו ממכירת ספריו. ההסדרים שבינו לבין ההוצאה נקבעו בסדרה של חוזים (ב-1930, ב-1933 וב-1946), אשר הגדירו במדויק את מחויבותו כלפי ההוצאה ואת התגמולים הכספיים שהיה זכאי להם. בעיקרון נקבע, שההקצבה החודשית שקיבל עגנון הייתה מקדמה שנרשמה לחובתו, ואילו אחוז מסוים מן המכירות נרשם לזכותו. "הכלל היה שאם הרווחים עולים על המקדמות תשולם לו תוספת, ואם לא ימשיך עגנון לקבל מקדמות והחשבון יעמוד בחובה. הסדר זה שיזם אותו זלמן שוקן הבטיח את הכנסותיו של עגנון לכל ימי חייו. למרות זאת ברוב השנים עלתה ההקצבה הקבועה על ההכנסות עגנון והחשבון עמד בחובה" (לאור, 19/7/91).

אפשר לטעון, כי למרות הטוב שהשפיעה עליו משפחת שוקן, הסדרים אלו הפכו את עגנון לצמית של הוצאת שוקן, מכיוון שהיה עליו להגיע לאיזון טור החובה ולספק "סחורה" שתחזיר אותו אל מעבר ל"קו ההפסד". כלומר, עגנון היה מוכרח להמשיך ולפרסם – אך ורק במסגרת ההוצאה – בלי הפסק, כדי שפטרונו יחזיר את השקעתו.

אכן, מבלי לגרוע מחשיבות התמיכה בעגנון, היחס הרכושני של שוקן כלפי עגנון, "הסופר שלי" (דוד, 2006: 138) כפי שכינה אותו, ההסכמים הכובלים שחתם עמו, מעמידים את התואר "המצנט הגדול" בסימן שאלה. יתכן – כפי

שטוען דן לאור (2004)¹¹ – כי דווקא ההסכמים הללו הצילו את עגנון מהיעשותו סופר פרטיקולארי, המזוהה עם תנועה אידאולוגית מסוימת (מה שהיה עלול לקרות אילו אומץ בידי ההוצאה של הסתדרות העובדים, "עם עובד") וכי הקשר עם שוקן הקנה לו פרסום ויוקרה אוניברסאליים. בכל זאת, ההסכמים עם עגנון הניבו ממון ויוקרה לשוקן, להוצאתו ולעיתוננו, ולא אפשרו לעגנון לפרסם בחופשיות בבמות אחרות. כך נוהג כל מו"ל מסחרי: ודוק, מו"ל מסחרי, לאו דווקא מצנט. היחס הרכושני הזה התגלה גם בדור הבא, במאבק שניהל בנו של ש"ז שוקן בראשית שנות ה-40 נגד ברל כצנלסון כדי למנוע מהאחרון לכלול סיפור של עגנון באלמנך לספרות שעמד להוציא (פרשה זו תסופר עוד להלן).

בשנת 1935 יצא לאור כרך המכיל את סיפוריו של עגנון – 'בסוד ישרים' – בתרגום לגרמנית ופורסמו מחדש הסיפורים 'והיה העקוב למישור' ו'הנדח'. סיפורים אחרים של עגנון בתרגום לגרמנית ראו אור במסגרת האלמנך השנתי שהפיקה הוצאת שוקן. כך ביסס שוקן את מעמדו של עגנון בקרב דוברי הגרמנית. עגנון כתב להוצאה סיפורים קטנים ושתי יצירות גדולות: הקובץ 'סיפורי פולין', אשר הודפס ב-30 עותקים, שנועדו כולם לשוקן, והאנתולוגיה 'ספר סופר וסיפור' (שנת תרצ"ח, 120 עותקים). הוא הכין את הסיפור 'שני זוגות', שעניינו תפילות, לכבוד הבר-מצוה של גוסטב, בנו הבכור של ש"ז שוקן. המשך פרשת עגנון ומשפחת שוקן יסופר במהלך הכרונולוגי של תולדות ההוצאה בסעיף 'זכייתו של עגנון בפרס נובל לספרות'.

ספרי שוקן בברלין, המכון לחקר השירה, ספריית שוקן, עקירת ההוצאה מברלין
ההנהלה והמערכת של הוצאת שוקן ניהלו קשר עם עגנון באמצעות מנהל ההוצאה, למברט שניידר, שהיה איש ספר ומומחה בעשיית ספרים, והעורך והמעצב משה שפיצר, שאף הוא עודד ודירבן את עגנון בכתיבתו. משה (מוריץ)

¹¹ כך טען לאור בהרצאה "עגנון ו"הארץ": בנייתו של גיבור תרבות" בכנס "סיקור כסיפור", ינואר 2004, האוניברסיטה העברית.

שפיצר הצטרף בשנת 1933 להוצאת שוקן בברלין וכיהן בה כעורך וכמעצב עד ראשית שנת 1939 (על האיש יסופר בהרחבה, בחלק העוסק בהוצאה שיסד בארץ-ישראל). שפיצר הקפיד להיות נאמן לרוח הוצאת שוקן, ששאפה להפגיש את קהל הקוראים היהודי בגרמניה ומחוצה לה עם אוצרות הרוח של התרבות היהודית. הוא תכנן להוציא לאור אנתולוגיות, המכילות ספרות מסורתית, שתתאים לקורא המודרני, ברוח מפעלו של מרטין בוכר והמדיניות של שוקן. "שוקן עצמו דגל בהוצאתם לאור של ספרי כינוס עוד בזמן שעמד בראש ועדת התרבות של הסתדרות ציוני גרמניה ועם ייסוד ההוצאה התעניין מאוד בפרסומים מן הסוג הזה". (לאור, 1998: 280–281). שפיצר תכנן גם להוציא לקראת החגים סדרת ספרים בגרמנית, העוסקים בחג הפסח ובהם מנהגי החג עם ביאוריהם וטקסטים לליל הסדר. עגנון הסכים להירתם לרעיון מתוך מחויבות לשוקן ולהוצאה. הפקת הספר לא יצאה לפועל בשל מחויבותו לכתיבה ולמטלות אחרות.

בשנים 1933–1938 יצאה בהוצאת שוקן בברלין "הספריה", 83 ספרים ממיטב היצירה היהודית, כש"כריכות הספרים המונוכרומטיות לא הסגירו את המבט העשיר שהציעה הספריה" (ורדי, 2016, עמ' 16)¹². שוקן יסד בבית ההוצאה מחלקה מדעית, שבה פורסמו מחקרי המכון לחקר השירה והפיטו היהודיים, שהקים, כאמור, ב-1930. הפרסומים הללו צוינו כ'ספרי המכון לחקר השירה העברית'. הכרכים הראשון והשני שלהם ראו אור בתרצ"ו (1935–1936), הראשון כולו בגרמנית והשני בעברית (אורבך, 22/7/1987).

המכון היה קשור הדוק לאוסף הספרים של שלמה זלמן שוקן. הקו שהנחה את האוסף היה חשיפת תולדות העם היהודי והתפתחותו דרך הספרים. שוקן התעניין במיוחד בשירה העברית ורכש כתבי יד חשובים, ביניהם כתב יד מהגניזה בקהיר ובו -שירים של ר' שלמה אבן גבירול ושל ר' משה אבן עזרא. שוקן הזמין את אחד החוקרים החשובים ביותר של שירת ימי הביניים של יהדות

¹² ורדי, ע' (2016). **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**. ירושלים ותל-אביב: מנגד.

ספרד, חיים בראדי (ברודי) מפראג לעבור לברלין ולנהל את המכון. בהנהלתו פרסם המכון שלוש סדרות ספרים: האחת מוקדשת לשירת החול, השנייה לשירת הקודש והשלישית – לחקר היצירה והשפה העברית. פרסומיה ראו אור בשנים 1933–1958. כדי להביא את השירה העברית בת ימי הביניים לידיעת הציבור הרחב פורסם בתדירות גבוהה, החל מיולי שנת 1937 בעיתון "הארץ" – שהיה אז בידי משפחת שוקן – טור שכותרו 'מאוצר השירה והפיוט'. רק בשנות השבעים הושלמו כמה ממפעלי ההוצאה שחיים בראדי החל בהם במסגרת פעילותו במכון.¹³

עליית הנאצים לשלטון עוררה חששות מפני הצפוי ליהודים, לעסקיהם ולמפעלי התרבות שלהם בגרמניה. גרשום שוקן – שהיה סטודנט – עלה ארצה בשנת 1933, ואביו עלה שנה אחריה עם ספרייתו, שמנתה כ-15 אלף ספרים, מתוכם כ-8,000 ספרים בעברית.¹⁴ הוא התיישב בירושלים, משם ניהל את עסקיו בגרמניה אגב נסיעות תכופות אליה. בדומה לרבים מיהודי גרמניה באותה תקופה, הוא לא חשב לנטוש את חיי התרבות בארץ ההיא ולא את עסקיו שם, אך עם זאת הרחיב את תחום פעולתו כאן. בשנת 1936 הוא רכש את העיתון העברי היומי 'הארץ' וכעבור שנתיים מינה את בנו גרשום (גוסטב) שוקן למנהל העיתון ולעורכו.

ליום הולדתו ה-60 של זלמן שוקן הכינה הוצאת שוקן בברלין מהדורה פרטית ומהודרת של ספרו של גרשום שלום 'חלומותיו של השבתאי רב מרדכי אשכנזי'. ספר זה, שיצא למכירה באותה עת גם במהדורה פשוטה וקטנה יותר, היה תחילתה של סדרת פרסומים עצמאית של ספריית שוקן ושמה 'ספריית שוקן /

¹³ וראו בהרחבה: שפר (תשנ"ה), עמ' 182–184. ב-24 בפברואר 2016 נערך במכון שוקן למחקר היהדות שברחוב בלפור בירושלים יום עיון לרגל 85 שנים למכון. ההרצאות עסקו בתרומתו החלוצית של המכון לחקר שירת ימי הביניים בכלל, ולמקומם המשמעותי של הדמויות שפעלו סביבו (שלמה זלמן שוקן, חיים בראדי וחיים שירמן).

¹⁴ וראו בהרחבה: שפר (תשנ"ה), עמ' 51–53.

ירושלים – מחקרים ומקורות בתורת הסוד בישראל'. ארבעה מפרסומי הסדרה ראו אור בהוצאת שוקן בתל-אביב, אחרי פירוקה של הוצאת שוקן הברלינאית. ספרים אלה עוצבו ביתר פשטות מאשר הספר הראשון, שערך משה שפיצר בברלין ואשר הודפס בדפוס דרוגולין בלייפציג. בספריית שוקן בירושלים ישבו העורכים של הוצאת שוקן, בעיקר קורט וילהלם ויצחק שנהר.

אחרי פרעות ליל הבדולח (נובמבר 1938) הוכרחה ההוצאה, יחד עם שאר מפעלי התרבות היהודיים, להפסיק את פעילותה. במשך שמונה-תשעה חודשים עשתה ההוצאה מאמצים רבים כדי להציל את ספריה מכלייה ולהעבירם ארצה, ואכן רוב מלאי הספרים הגיע ארצה סמוך לפרוץ המלחמה (ראו עוד להלן בפרק על שפיצר). מלאי זה הכיל ספרים, שיצאו בשנה שקדמה לפרוץ המלחמה ואי אפשר היה לשלוח אותם קודם לכן. כמו כן רכשה ההוצאה סדרה של ספרי מדע בגרמנית, שיצאו לאור בהוצאת האקדמיה למדעי היהדות, והעבירה אותם ארצה. כשסגרו הנאצים את ההוצאה, מחסן הספרים שלה כבר היה בארץ-ישראל. יחד עימו העלה שוקן ארצה את יוסף הרמן, הקניין הראשי של חנויות הכל-בו, ומינה אותו למנהל ההוצאה בארץ, ואילו את שפיצר שהיה המנהל שדאג להוצאה עד ימיה האחרונים בברלין העביר מתפקידו. רחלי אידלמן מספרת, כי הרמן, שהיה חסר נסיון במו"לות, לא חשב שזהו עיסוק מתאים לו, אך שוקן טען בעקשנות, שזוהי העבודה היחידה שיש בידו להציע לו. הרמן עלה והיה מנהל ההוצאה בארץ עד שנת 1970.

אחד הנכסים הגדולים של ההוצאה עם עקירתה מגרמניה היה הזכויות העולמיות על כל כתבי קפקא.¹⁵ אנדרה שיפרין כותב:

בשלב המוזר של שנות השלושים שבו עודדו הנאצים פעילות יהודית תרבותית נפרדת כדי להבדיל אותה ביתר בירור מהתרבות הגרמנית

¹⁵ מקס (מאכס) ברוד, מספר כיצד, לאחר מותו של קפקא (1924), התקשה למצוא מו"ל לספריו ונאלץ להוציא כל ספר בהוצאה אחרת. ראו עמ' 163 ואילך בספר: ברוד, מ. (תשכ"ז). **חיי מריבה**. ירושלים: הספרייה הציונית.

בכללה, קבע יוזף גבלס ששוקן יהיה למו"ל של פרנץ קפקא וסופרים יהודים גרמנים אחרים. כתביו של קפקא הועברו לפיכך מבית ההוצאה של קורט וולף ששם התחילו את דרכם, ונעשו מרכיב חיוני בבק-ליסט של שוקן. גבלס לא היה יכול לחזות שלמעשה יהיה בבוא הזמן תפקיד מכריע בשמירת מעמדו של שוקן כמו"ל יהודי מרכזי (שיפריין, 2003: 83-84).¹⁶

שיפריין מדייק בעניין היחס של השלטון הנאצי, היחס שלו לכתבי יהודים והעברת הזכויות להוצאת שוקן, אך הן לא עברו מהמו"ל קורט וולף, שנקלע לקשיים בשנות המשבר הגדולות.¹⁷ אנתוני דוד מספר בביוגרפיה שכתב על חיי זלמן שוקן – "ספר המעשים" כי הוצאת גוסטב קיפנהויאר (Gustav Kiepenheuer) עמדה להוציא את כל כתבי קפקא (בדחיפתו של מקס ברוד ובסיועם של תומאס מאן, מרטין בובר והרמן הסה), אך ההוצאה לא יכלה לממש את התוכנית עם עליית הנאצים לשלטון. כפי שכותב ארתור סמולסון מנהל מערכת הוצאת שוקן בניו-יורק "עבודתו של קפקא לא הייתה מספיק ידועה כדי שתאסר לקריאה והפצה על-ידי השלטונות או שתשרף על-ידי סטודנטים לאומניים, אך היא הייתה מספיק יהודית כדי שתהיה מחוץ לתחומה של הוצאה ארית" (Samuelson, 2012: IX). הנאצים הסכימו להעביר את הוצאת הזכויות של קפקא להוצאה בבעלות יהודית, הוצאת שוקן.

¹⁶ ראה עוד על זאת, בין השאר, בדבריו של ארתור סמואלסון, מנכ"ל הוצאת שוקן ניו-יורק בשנים 1993–1999: <http://www.jhom.com/bookshelf/kafka/intro.html?&printable=true> וראו גם:

<http://www.archipelago.org/vol6-1/schocken.htm>
¹⁷ סיפורו של קורט וולף כמו"ל חורג מהמנדט של ספר זה אך הוא מרתק לכשעצמו. וולף אולץ להגר מגרמניה לארה"ב בשנת 1941 ושם הקים את הוצאת פנתיאון (Phntheon), במהלך השנים נקתנה על-ידי גופים גדולים ממנה (אלפרד א. קנופ, רנדום האוס) עד שבסוף המאה הקודמת את כולן בלע תאגיד ברטלסמן, התאגיד הרב-לאומי בשליטה גרמנית, כך שבאירופה של ההיסטוריה שוב נקשר שמו הוצאתו של וולף עם מולדתו ממנה ברח.

עליית משפחת שוקן לארץ ישראל באמצע שנות השלושים, והעברת עסקי ההוצאה לארץ ארבע שנים מאוחר יותר, התרחשה בזמן של שינוי עמוק במו"לות הארץ-ישראלית כפי שהיא מתוארת בפרק הקודם. שינוי זה החל עם המשבר הכלכלי העולמי בסוף שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30. המשבר פגע בהוצאות ספרים פרטיות כמו "מצפה", "שטיבל" ו"אמנות", שנשענו על מצנטים ועל יבוא הון מאמריקה ומאירופה. אכן הפעילות המו"לית הפרטית בבסיסה, שסביבה התגבש מרכז תרבותי, הוחלפה בשנות ה-40 וה-50, בידי מו"לות מפלגתיות, המושתתת על אידיאולוגיה לאומית-סוציאליסטית. השינוי קבע את מדיניות ההוצאה לאור של הספרות המתורגמת והמקורית בארץ והייתה לו, כמובן, השפעה משמעותית ביותר על הספרות העברית. עם זאת המשיכו ופעלו הוצאות ספרים פרטיות חשובות ואף הוקמו ההוצאות משפחתיות כפי שפורט בשער הקודם. מבחינת המערכת התרבותית יש לציין כי המערכת התרבותית הרב-לשונית, שבה העברית הייתה אופציה בולטת אך לא בלעדית, הפכה למערכת שבה לעברית היה לא רק מעמד בכורה אלא אף מונופול אידיאולוגי שעודד קריאה בעברית.¹⁸

¹⁸ ראו על כך בהרחבה: שביט, ז. (1991). "התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל" בתוך: **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל** (עמ' 203-205). ירושלים: מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

הקמת הוצאת הספרים 'שוקן' בתל-אביב (1937)

בפעילותו בארץ-ישראל המשיך שלמה זלמן שוקן בקו האידיאולוגי, שהנחה את מפעל-התרבות שלו – ובכלל זה מדיניות ההוצאה שלו – בברלין. מדיניות זו באה לידי ביטוי בהקמת בניין הספרייה שלו, שנפתחה לציבור החוקרים, וכן ברכישת העיתון 'הארץ' ב-1936. שוקן ראה את אלה כחלק ממפעלו להחייאת הלשון העברית וספרותה וליצירת זיקה בין חיי היום-יום היהודיים ואירועי הזמן לבין הזיכרון ההיסטורי הלאומי. (ראו לעיל, על הטור 'מאוצר השירה והפיטוט' בעיתון 'הארץ'). הוא תמך, כדרכו, בסופרים עבריים ובפרויקטים שנועדו לקדם את רווחת הסופר העברי ואת הספרות העברית.

בשנת 1937, עוד לפני סגירת הוצאת שוקן בברלין, הקים שוקן ברחוב ליליינבלום 19 בתל-אביב שלוחה של ההוצאה הברלינאית, במטרה להוציא ספרים עבריים בעלי מעמד קאנוני (בעיקר כתבי עגנון) ותרגומי יצירות קלאסיות. אבל שוקן, שהתרכז בפעילותו הציבורית, משך ידיו בפועל מהוצאת שוקן בארץ-ישראל. אמנם, הוא ראה את המו"לות כגולת הכותרת של מפעל חייו, אך הוצאת הספרים שלו בארץ-ישראל לא הרבתה להעסיק אותו. במשך שנים רבות פעל בקונגרסים הציונים וכן כחבר בוועד הפועל של האוניברסיטה העברית, כחבר המועצה לכספים וכלכלה שליד ההסתדרות הציונית ובחבר הנאמנים של הקרן הקיימת לישראל וכיו"ר ועדת התרבות של ציוני גרמניה. בארץ נבחר ליו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית ופעל לביסוסה. בשנת 1939 שקד על מפעל תרבות נוסף – ארגון כנסים מדעיים בספריית שוקן, כביטוי נוסף לשאיפתו לפתוח את ספרייתו לציבור ולהופכה למרכז תרבות. גרשום שלום היה אחראי על בחירת המרצים¹⁹ וההוצאה נוהלה, כאמור, בידי יוסף הרמן.²⁰ ספרי הוצאת שוקן הגרמנית נמכרו אז לאנשי העלייה ה"יקית" ואחרי המלחמה הם נמכרו למפיצים בגרמניה.

¹⁹ וראו בהרחבה: שפר, שם, עמ' 193 – 194.

²⁰ עוד ראו: עגנון, *חילופי אגרות*, עמ' 324.

בעברית, בהוצאה התל-אביבית, יצאו אז ספרים מעטים מאוד. ב-8 בספטמבר 1939 פרסמה ההוצאה את הופעת הספר 'אורח נטה ללון' בעיתון 'הארץ'. אחרי כן הופיעו, בין השאר, 'פאוסט' של גתה (1943) ו'שלושים שנות בניין בארץ ישראל' מאת ארתור רופין. רק בשנות ה-40 המוקדמות החלה ההוצאה להדפיס ספרים באופן סדיר. מפעל נוסף של ש"ז שוקן הוא עיצוב האות 'שוקן' בעבור ספרי ההוצאה. עניין זה יידון להלן.

הקמת הוצאת ספרים 'שוקן' (Schocken Books) בניו-יורק (1946)

בשנת 1940 עקר שוקן לארצות הברית, לאחר שלא התאקלם בארץ-ישראל: שפתה לא הייתה שפתו. תרבותה לא הייתה תרבותו (דוד, 2006). בספר זה, המתרכז במו"לות, לא נוכל להרחיב את הדיבור על עזיבתו שוקן את הארץ.²¹ נציין רק, ששוקן היה קרוב לתנועת "ברית שלום", שראשיה היו ממייסדי האוניברסיטה העברית: גרשם שלום, מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן, ארנסט סימון, יהודה לייב מאגנס, חיים מרגליות קלוורסקי ואחרים. תנועה זו קראה לייסוד מדינה דו-לאומית ליהודים ולערבים, אך עמדתה הייתה במיעוט מוחלט בקרב היישוב. נסיבות הגירתו של שוקן לארצות הברית מתבררות יותר לאור אכזבתו מהדרך שהציגונו בחרה בה.

בזמן שהותו בניו יורק, בשנת 1946, הקים שוקן סניף של ההוצאה בעיר. מאחר שיהדות ארצות הברית, היהדות הדוברת אנגלית, באה במקום יהדות גרמניה כקהילה היהודית הגדולה והחשובה בתפוצות, ומאחר שהיהדות הדוברת גרמנית התדלדלה מאוד בגלל השואה, ראה שוקן, מצנט התרבות היהודית החילונית ואיש העסקים, הזדמנות – תרבותית ועסקית – ביהדות אמריקה. הוא והחליט להקים הוצאת ספרים על נושאים יהודיים באנגלית, כדוגמת הספרים

²¹ על זאת ועל התאקלמותה של יהדות גרמניה ב ארץ-ישראל בכלל אפשר ללמוד בספריהם של אנתוני דוד, **ספר המעשים**, ושל עמוס איילון, **רקוויאם גרמני**, וכן בביקורת שכתב האחרון על הראשון בסקירת הספרים של ה-NYT Jewish Bismarck, 8/4/2004, כך 51 גליון 6).

שהוציאה שוקן בגרמניה, המטרה המוצהרת של הקמת ההוצאה בניו יורק הייתה אפוא מקבילה לזו של הקמת הוצאת שוקן בברלין: להקנות ליהודים דוברי האנגלית את ההווה היהודית כמורשת תרבות ולא כדת. ההוצאה נשענה על שלושה מחברים, שהיו קשורים לשוקן עוד מימי ברלין: בובר, עגנון וקפקא, שהזכויות על כתביו היו נכס יקר המציאות.²² כתביו המתורגמים, שיצאו לאור בארה"ב, היו רבי מכר.

'שוקן בוקס' נוסדה בידי זלמן שוקן עם בנו תיאודור. את הבעלות על סניפי ההוצאה חילק זלמן שוקן בין חמשת ילדיו. השליטה בהוצאת שוקן באמריקה ניתנה לתיאודור ולחזה ועל הוצאת שוקן הישראלית הופקדו גרשום, מיכה וגדעון. בשנת 1959 חשבו יורשיו של זלמן שוקן באמריקה למכור את בית ההוצאה, שלא הניב רווחים, אך תוכניתם לא יצאה לפועל. הרצל רום, בעלה של חזה שוקן, ותיאודור שוקן קיבלו עליהם את ניהול ההוצאה. רום הוסיף לקטלוג ספרים רציניים בכריכה רכה, המיועדים לקהל קונים בקמפוסים אוניברסיטאיים, והיוזמה זכתה להצלחה: "רק לאחרונה חלה התעוררת בתחום 'הטרייד פייפרבוקס' והוצאות שונות החלו להוציא סיפורת חדשה בסדרות של כריכה רכה, מה ש'שוקן בוקס' כבר עשה בראשית שנות ה-60. ההוצאה רכשה לה מוניטין של 'אימפרינט' איכותי לא גדול בעל 'בק ליסט' מכובד ביותר של 'סטדי סלרס'".²³

עם מותו של רום בשנת 1965 קיבל תיאודור שוקן את ניהול הפעיל של ההוצאה, עד לפטירתו בשנת 1975. אחריו ניהלה את ההוצאה אחותו ואלמנתו של רום, חזה; אחריה – בעלה השני, יוליוס גלזר, ולבסוף – בנו של הרצל, דיוויד רום. בניהולו הוציאה שוקן כמה רבי מכר, ביניהם ספרו של הרב הרולד קושנר, 'כאשר דברים רעים קורים לאנשים טובים'. 75 ספרים יצאו מדי שנה ביניהם כתבי סופרים יהודים, ספרי חינוך ופסיכולוגיה, הן בכריכה קשה והן בכריכה רכה. במלאת חצי

²² ראו לעיל, וכן בהרחבה באתר התרבות:
<http://www.ideofact.com/archives/000115.html>

יובל שנים להוצאה הקדיש לה "הניו-יורק טיימס" חצי עמוד. חלק לא קטן של המאמר עסק ביצירתו של קפקא, מכיוון שבזכות קפקא הצליח שוקן לפרוץ את המסגרת היהודית ולחדור לשוק הספרים הכללי.

בראשית שנות ה-80 עלתה שוב האופציה למכור את ההוצאה. הסיבה למכירה נשמרה בסוד, כמקובל בחברות פרטיות: "זמן קצר לפני המכירה של ההוצאה מכרה ההוצאה את האגרות והמכתבים של קפקא לארוסתו פליציה באואר ששימשו בסיס לספר שיצא לאור בהוצאה זו בשנות ה-70. כתב היד היה רכשו של זלמן שוקן והמכירה השיגה מחיר שיא אצל סות'בי של 605 אלף דולר, אבל זה כנראה לא הספיק" (הנדלזלץ, 14/7/87).²⁴

כשפרש רוס הוא העביר את הניהול לידיה של מרים שוקן, בתו של תיאודור. השניים מכרו את שוקן בוקס להוצאת פנתיאון, חברת בת של "רנדום האוס", ב-1987.²⁵ המו"ל של פנתיאון היה אנדרה שיפרין, שאביו ז'ק שיפרין, עבד עם שוקן בגרמניה וחלם להחזיק בזכויות על קפקא. רכישת שוקן הייתה בעבורו הגשמת חלום. בספרו 'עסקי ספרים' הוא מספר: "טענתי בתוקף בפני נציגיו של ניוהאוס [מנהל רנדום האוס] שיש טעם רב בעסקה, וכעבור חודשים של חקירה מדוקדקת נחתם ההסכם [...] החלטנו לא להסתפק בתרגום מחדש של הספרים הישנים אלא לטפל בהם כראוי לפי חשיבותם. הזמנו תרגומים חדשים של קפקא בעריכת מארק אנדרסון, איש המחלקה לגרמנית של אוניברסיטת קולומביה, וכללנו גם כתבים

²³ ראו בהרחבה: הנדלזלץ, מ. (1987, יולי, 14). "הוצאה נמכרת", **הארץ**.
²⁴ באוגוסט 2016 הכריע בית המשפט העליון כי כתביו של ברוד לרבות אלו של קפקא, יועברו לספריה הלאומית ולא ישארו בחזקתה של חוה הופה, בתה של מזכירתו של ברוד. ראו בהרחבה: גולן, א. (8/8/16). סוף המאבק המשפטי: כתבי קפקא יועברו לספריה הלאומית.

<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/810/006.html>
²⁵ אתר המו"ל "רנדום האוס" (http://www.randomhouse.biz/about/contact) מפנה את המתעניינים ב"שוקן" לכתובת הדואר של "פנתיאון" - Pantheon/Schocken
pantheonpublicity@randomhouse.com

של קפקא שטרם תורגמו [...] הקטלוג המצוין של שוקן על השואה הוקם לתחייה והוחזר לדפוס" (שיפרין, 2003: 83–84).

עוד על הקשר בין פנתיאון לשוקן מספר שפרין: "שנים ארוכות, כמעט מתחילת דרכי בפנתיאון, עבדתי עם מנהליה של שוקן. חשתי קרבה עמוקה אל המו"ל הגולה שנמלט מגרמניה בגלל המלחמה והקים תחילה בית הוצאה בירושלים ולאחר מכן בארה"ב [...] אני לא הרגשתי קרוב לעמדותיה הדתיות של ההוצאה, אבל קראתי והערצתי רבים מסופריה ובהם מרטין בובר, ולטר בנימין וגרשם שלום. בעבר עבדה שם חנה ארנדט תקופה קצרה כעורכת. צאצאי משפחת שוקן שמרו על הסטנדרטים האינטלקטואלים הגבוהים שאפיינו את ההוצאה מיום היווסדה" (שיפרין, 2003: 83–84).

הרצון למלא מחסור בחומרי תרבות יהודיים הנחה את הוצאת שוקן בניו יורק גם לאחר מכירתה לפנתיאון. כך, למשל, היא הוציאה את ספרי 'בראשית' ו'שמות' (במגמה להוציא גם את 'במדבר' ואת 'דברים') בתרגום אנגלי חדש של אוורט פוקס, עם פירושים שכתב. "בוני פטרמן המנהלת את מדור היודאיקה של שוקן ראתה את הספרים האלה במסגרת של ספרים המביאים קול בן זמננו לקהל יהודי בן זמננו".²⁶

תקופת גרשום שוקן כמו"ל הוצאת שוקן בארץ-ישראל (1940–1970)

גרשום (גוסטב) שוקן (1912–1990), בנו בכורו של ש"ז שוקן, שההוצאה בתל-אביב והעיתון 'הארץ' עברו לידי ב-1940, התרכז בעיתון שערך ושניהל ביד רמה. הוא עסק גם בכתיבת שירה,²⁷ אך לא השקיע הרבה מזמנו וממנו בנייהול ההוצאה. הוא נולד בעיר צוויקאו, גרמניה. בשנים 1932–1933 למד כלכלה באוניברסיטת היידלברג ובהמשך בלונדון. עם עלות הנאצים לשלטון עלה לארץ

²⁶ וראו בהרחבה: הנדלזלץ, מ. (1991, פברואר, 12), "הספר היהודי בארה"ב", 'הארץ'.
²⁷ שוקן אף הוציא לאור ספר שירה בהוצאת "עקד" תחת השם "שירים לעת מצוא" (1969).

ועבד בבנק אנגלו-פלשתינה. מאוחר יותר המשיך בלימודיו האקדמיים ב'לונדון סקול אוף אקונומיקס'. משנת 1939 היה העורך הראשי של 'הארץ' עד שבועיים לפני מותו (דצמבר 1990). הוא היה מבין מקימי המפלגה הפרוגרסיבית, אשר איחדה במסגרתה את רוב חברי מפלגות העלייה החדשה והעובד הציוני וכן אישים מרכזיים משורות הציונים הכלליים. גרשום שוקן נבחר לכנסת השלישית בשנת 1955 והיה פעיל במסגרתה עד להתפזרותה. כעורך 'הארץ' היה פעיל בוועדת העורכים של העיתונים היומיים והיה חבר הנשיאות שלה במשך רוב תקופת פעילותו. במובן זה בתו, רחלי אידלמן דומה לו: גם לה פעילות ארוכת שנים בהתאחדות המו"לים בישראל.

ב-1940 שכנה ההוצאה בשדרות רוטשילד 8 בתל-אביב והעסיקה רק ארבעה-חמישה עובדים. היא התנהלה כמעין עיסוק צדדי, כתחביב, של בעליה יותר מאשר כמפעל תרבות או כעסק כלכלי. מנהל ההוצאה, יוסף הרמן, נהג לומר לרחלי אידלמן: "סבא שלך היה נותן לי כל שנה חצי מיליון מרק כדי לנהל את העסק ואבא שלך לא נותן לי כלום".²⁸ על הרמן אמרה: "הוא למד את כל הטכניקה איך להפיק ספר ואיך למכור, אבא היה עסוק בעיתון 'הארץ', וכשהיה רוצה להוציא ספר הוא היה אומר להרמן 'תוציא את הספר', והרמן היה מבצע".

בין ההחלטות הראשונות שקיבל גרשום שוקן כמנהל ההוצאה הייתה הוצאת "קובץ שוקן לענייני ספרות" בשנת 1941. לשם כך פנה לעגנון וזה שיגר לו 24 פרקים מתוך הרומן "עורו של בלק", אלא שבמהלך הכנת הקובץ להדפסה נודע לשוקן על הסכמתו של עגנון לתת את הסיפור "הרופא וגרושתו" לקובץ מתחרה בשם "בכור", שערך ברל כצנלסון. גרשום שוקן ראה זאת כבגידה והחליט להלחם במתחרהו, ברל כצנלסון, שעמד להקים הוצאת ספרים גדולה בחסות ההסתדרות

²⁸ ציטוטים ישירים מדבריה של רחלי אידלמן לקוחים מתוך ראיונות שנערכו עמה: 29/7/03 - מוטי נייגר; 18/12/03 - חנה קליימן.

ובשיתוף פעולה עם העיתון 'דבר'. שוקן וכצנלסון נפגשו להסדרת העניין²⁹, אך ש"ז שוקן סרב באופן מוחלט לשחרר את כתביו של עגנון והיה מוכן רק שהזו ושטשרניחובסקי יפרסמו בה³⁰.

כדי להגן על עצמו בעתיד ערך שוקן הסכם חדש עם עגנון וקבע, כי הסופר רשאי לתת סיפורים בהיקף של עד גיליון דפוס ולא יותר מפעמיים בשנה לכתבי-העת 'מאזנים', 'גליונות' ו'גזית'. בחוזה החדש צוין, כי עליו להמשיך ולכתוב ל'הארץ' ונאסר עליו למסור כתבי יד להוצאות אחרות, או לעורכי קבצים וכתבים, בלי לקבל רשות בכתב מהוצאת שוקן. בסופו של דבר השאיר עגנון את כתב היד אצל ברל כצנלסון ובתוך חודשיים הופיע הקובץ 'ככור', שהוגדר כ'כמאסף בן זמננו', ובתוכו הסיפור של עגנון 'הרופא וגרושתו'.³¹ לאורך השנים, היחסים בין גרשום שוקן לעגנון היו מורכבים, כפי שמעידה רחלי אידלמן מזיכרונותיה (הנוגעים לשנות ה-60):

מבחינה כספית היה נורא קשה להחזיק את ההוצאה, שאתה משלם ואתה לא מקבל כלום, אני זוכרת בילדותי היינו נוסעים אליו ואבא היה מנסה לשכנע אותו שיתן עוד כתבים והוא היה פותח את כרכיו 'הנה אתה רוצה את כלתו של מר לובלין', הוא היה שם דפים של כתב יד בתוך כריכות. את אבא זה היה נורא מרגיז. כיוון שהייתי יותר צעירה בתור ילדה וסטודנטית, הייתי איתו ביחסים טובים, אבל את כל הספרים שאבא חיכה שיגמור לכתוב אני הוצאתי אחרי מותו. אבא

²⁹ דן לאור ואניטה שפירא מספרים בכך ארוכות; דן לאור – בעמודים 333 ואילך בספרו "חיי עגנון" – ואניטה שפירא בספרה, "ברל", עמ' 648 ואילך. בכל מקרה, זהותו הפוליטית של עגנון נראית רחוק מתנועת העבודה ובערוב ימיו אף הזדהה עם תנועת "ארץ ישראל השלמה". מעט על השקפותיו ראו: מיכאל קרן, תגובתו של עגנון למדינת-הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה', **עיונים בתקומת ישראל** 5 תשנ"ה, אוניברסיטת בן גוריון, ע"מ 446–454.

³⁰ כך של כל שירי טשרניחובסקי יצא כבר בתקופת ש"ז שוקן, בשנת 1937, והודפס עוד במהדורות רבות בעשורים הבאים. הזו לא פרסם בשוקן אלא ב"עם עובד" ומעט בהוצאות אחרות. מאסף מספוריו נדפס ב"דביר".

³¹ וראו בהרחבה: לאור (1998), **חיי עגנון**, שם: 333–337, וכן לעיל.

הצליח להוציא ממנו רק את 'האש והעצים'. כל הספרים האחרים יצאו כשעגנון הביא אותם בשנים הראשונות. אבא הוציא את 'תמול שלשום', ואחרי שסבא נפטר, אבא עשה את המבצע עם משרד החינוך, שנסעו בכל הארץ, בכל בתי הספר, עם מרצה, ועשו מפעל הוצאה לכתביו של עגנון: מכרו פעם ראשונה עשרת אלפים סטים ב-29 לירות. זה היה ב-59 ופעם ראשונה שהייתה כזו מכירה (אידלמן, ראיון אישי).³²

על פעולתה של הוצאת שוקן בסוף שנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50 ניתן ללמוד מידעיה ב'הארץ' ובה מסופר, כי ההוצאה שוקדת על הוצאת ספרות משובחת בעברית, בשיר ובפרוזה וכן על הוצאת תרגומים מספרות העולם החשובה "אך בכל תחומי עבודתו כאחד שואף בית ההוצאה לקיים את כוונתו החינוכית לשיפור טעמו של הקורא ולעידוד הרצון לקרוא ספר טוב. משום כוונה זו מקדיש בית ההוצאה תשומת לב מיוחדת לצורתו החיצונית של הספר" (לב ארי, 25/1/52).³³ בשנים 1951–1952 הוציא שוקן את ספרו של אורי צבי גרינברג "רחובות הנהר", ששה ספרים של עגנון, ספר ציורים של מרק שאגאל, וכן נמצא בתרגום ספרו של טולסטוי 'אנה קרנינה'. באותה תקופה יצאו לאור, חלקם בהדפסה של מהדורה שאזלה, תרגומים מיוונית, שיאפיינו את ההוצאה עוד בהמשך הדרך, ומשפות אחרות, וביניהם 'פוליטיקה כמקצוע' מאת מקס ובר בתרגומו של א. שמואלי. כן יצאו מהדורות של ספרים שאזלו מן השוק: 'דיוקנה של מולדת' – אלבום תצלומים, ספרו של השופט ויתקון, 'מבוא לדיני המסים', אשר יצא במהדורה חדשה בפורמט גדול, "הקונקורדנציה של התנ"ך" במהדורה מתוקנת ומעודכנת

³² על יחסי ש"ז שוקן וש"י עגנון ראו גם בספרו של עגנון (2000) **מעצמי אל עצמי** וכן בספרו של דן לאור (1998), "חיי עגנון".
³³ וראו בהרחבה: לב ארי, ש. (25/1/52). קרית הספר שלנו בראי השנה החולפת. **הארץ**.

בכרך אחד, אשר הודפס על נייר דק, שהקטין את ממדי הספר ושהקל על השימוש בו.

בשנת 1945 הופיע בעברית "אמריקה" של פרנץ קפקא (בתרגום יצחק שנהר), ומשנות ה-50 החלו לראות אור שאר ספריו של קפקא בתרגום עברי של ישורון קשת. כאמור, ההוצאה החזיקה בזכויות העבריות של כל כתבי קפקא והוצאת "שוקן בוקס ניו-יורק" החזיקה בזכויות העולמיות של יצירות קפקא. בסוף שנת 1994, כשבעים שנה לאחר מותו של קפקא, פגו הזכויות הללו של "שוקן" והוצאות אחרות ("עם עובד" במיוחד) אצו לתרגם מחדש את כתבי הסופר הגדול (ראה על כך עוד בפרק השביעי, העוסק בתקופת אידלמן בהוצאת "שוקן").

בשנות ה-60 המשיכה ההוצאה בקו ספרי העיון ובכללו ספרים העוסקים במדעי המדינה וכלכלה וזכרונות של אישים, שקנו להם שם בתחומי פעולה שונים. ראוי לציין כאן את ספרו של ויליאם שירר 'עליתו ונפילתו של הרייך השלישי', שהיה לרב מכר ושעורר תגובה ציבורית רחבה, כיוון שיצא לאור בסמוך למשפט אייכמן. כידוע, משפט אייכמן עורר באופן דרמטי את תודעת השואה בקרב הציבור בארץ. כך כתב הקורא ישראל זוסקוביץ: "אחרי הזעזוע הקשה שעבר עלינו כשנגולה יריעת הזוועה במשפט אייכמן מי משתוקק לקרוא כעת על עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי – הרייך שגידל את צורר היהודים הגדול בדברי ימי עולמו, ימח שמו ויאבד זכרו". תשובת 'הארץ' היתה "[...] ההיסטוריה של הרייך השלישי היא תנאי מוקדם אלמנטארי להשכלה פוליטית בימינו [...] מסיבה זו קיבלו על עצמם הוצאת שוקן ו'הארץ' את הוצאתו ואת הפצתו של הספר בעברית". ספר נוסף על השואה, שזכה לתפוצה רחבה, היה "המקצוע: השמדה" (תשכ"ד) מאת רוברט קמפנר בתוספת הקדמה מאת גדעון האוזנר, שהיה התובע במשפט אייכמן. הוצאת הספר עם ההקדמה של האוזנר מצביעה על תופעה רווחת במו"לות הישראלית, אשר שוכללה עשרות שנים לאחר מכן בהוצאת "ידיעות אחרונות": בחירה בארוע אקטואלי ובכותב ידוע כדי למצות מהנושא הנדון ספר עיון-קריאה קל לשיווק.

ספרים נוספים בעלי חשיבות ציבורית ומדינית, שהוציאה שוקן, היו ספרו של נגיד בנק ישראל, דוד הורוביץ – "בשליחות מדינה נולדת"; "מסד למדינת ישראל: תולדותיה של הצהרת בלפור" מאת ליאונרד שטיין, שעורר הדים עוד לפני שתורגם מאנגלית; ספרו האוטוביוגרפי של חיים ויצמן, "מסה ומעש", במהדורה מחודשת במלאת 10 שנים למות הנשיא; "אחדות וייחוד" מאת יעקב טלמון ובו אוסף מסות על אישים ועל דעת. בתחום הספרות היפה יצאו ספרים של גוגול ("נפשות מתות", "האדרת") בתרגום יצחק שנהר, ואלה זכו ברבות הימים לתרגומים חדשים, שראו אור בהוצאות אחרות. לבסוף יש לציין שני מפעלי-תרגום ראשונים במעלה, שהפיקה ההוצאה: תרגום כל כתבי אפלטון לעברית בידי יוסף ג. ליבס ותרגום רוב כתבי ניטשה בידי ישראל אלדר. שני הקבצים הגדולים הם נדבכי-יסוד בתרבות הישראלית.

בואו של דן מירון להוצאה (1962) ועזיבתו בשל חילוקי דעות עם ג. שוקן

בספטמבר שנת 1961 התפרסמה בעיתון 'הארץ' ידיעה, כי הוצאת שוקן מצמצמת את העסקתם של סופרים עבריים, משוררים ומספרים, וכי תמשיך להוציא ספרי מקור במידה שספרים כאלה יזדמנו לה; עם זאת, בספטמבר 1962 פרסמה ההוצאה באותו העיתון, כי היא עומדת להוציא לאור סדרה של ספרים מקוריים בעברית במקצועות שונים: ספרות יפה, ספרות מדינית, מסה עיונית וספרות מקצועית. הספר, שפתח את רשימת ספרי השנה, היה ספרו של ש"י עגנון, 'פרשת מתן תורה' – ספר ראשון במחזור של ארבעה ספרי פשט ודרש. ספר נוסף היה של פרופ' קורצווייל, 'ספר מסות על עגנון'.

באותה שנה הצטרף להוצאה חוקר הספרות והעורך דן מירון, שנקשר אל המשפחה בנישואיו עם יעל שוקן. מירון הופקד על עריכת סדרה חדשה, שנועדה לקרב אל הציבור יוצרים ישראלים חדשים בעלי משקל. "הוצאת שוקן זוהתה עם

עגנון, טשרניחובסקי, יצחק שנהר ובמידה מסוימת גם עם אורי צבי גרינברג. אך לא היה שום קשר חי עם הספרות הישראלית".³⁴

דן מירון הביא להוצאה את יהודה עמיחי. השניים הכירו זה את זה בראשית שנות החמישים, כשלמדו יחד בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית. מירון ראה את עמיחי כמשורר הישראלי החשוב של התקופה ולכן פנה אליו בעניין זה, ועמיחי נענה בשמחה. "החלטנו לפרסם מיד את מכלול שיריו משנת 1948 [הספר 'שירים, 1948–1962' יצא בשנת תשכ"ג. ג. מ. נ.]. ואת הרומן 'לא מעכשיו לא מכאן'. בשני הספרים השקעתי עבודת עריכה מרובה, ובעיקר ברומן הענקי שקוצר בשליש. לאחר מכן ערכתי לפי בקשת עמיחי (הגם שכבר לא עבדתי בהוצאת שוקן) את 'עכשיו ברעש' (1968). "מירון מציין באשר לפורמט של הספר: "זה היה הפורמט שקבעה הוצאת שוקן עוד מימי ברלין לספרות יפה ואנחנו אהבנו אותו" (מירון, 1/2/04, מכתב).

מירון הביא להוצאת שוקן יוצרים נוספים: דוד אבידן (ספרו 'משהו בשביל מישהו' ראה אור בשנת 1964), יורם קניוק ('היורד מלמעלה'), ואהרן אפלפלד ('בגיא הפורה'). אפלפלד פרסם את ספרו הראשון בהוצאת "עכשיו" הקטנה של גבריאל מוקד, לאחר שנדחה בכל הוצאות הספרים הממוסדות.³⁵ מירון משך את אפלפלד ל"שוקן"; במשך הזמן עבר הסופר להוצאת "הקיבוץ המאוחד", משם ל"כתר" ומשם – בעקבות עורכו, יגאל שוורץ – ל"כנרת-זב"מ". גם אבות ישורון פרסם ב"שוקן" ("30 עמ' של אבות ישורון", 1964 ו"זה שם הספר", 1970) עד שעבר לפרסם בספרי סימן קריאה (ראה בפרק על "הקיבוץ המאוחד").

הסופרת עמליה כהנא-כרמון הוחתמה לכתובה בהוצאת שוקן, אלא שגרשום שוקן התערב בשיקולי העריכה, החוזה עם הסופרת בוטל ומירון התפטר.

³⁴ דבריו של דן מירון מתוך מכתב שכתב לתחקירנית שבחנה את הוצאת שוקן, חנה קליימן ב-1 בפברואר 2004.
³⁵ ראיון טלפוני עם אפלפלד נערך ב-26 בינואר 2005.

"עמדתי בפני החתמת ההוצאה על חוזה עם עמליה כהנא-כרמון, שספר סיפוריה הראשון ('בכפיפה אחת') נמסר לעריכתי. רק בשלב זה התערב גרשום שוקן בשיקולי העריכה. עד כה הוא התעניין מאוד בפיתוח הסדרה שערכתי. עכשיו הוא התנגד מנימוקים ספרותיים – מוטעים לחלוטין, כמובן – לפרסום ספרה של עמליה כהנא-כרמון, והכרעתו גרמה להתפטרותי מן העבודה בהוצאה". (מירון, 1/2/04, מכתב).

מירון עוד הספיק לפרסם בהוצאת שוקן אלמנך ספרותי חדש בשם 'ענף', אשר יועד לצאת מדי שנה. "יצא לאור רק 'הענף' הראשון ובו שירים וסיפורים של עמליה כהנא-כרמון, יורם קניוק, א. אפלפלד, יהודה עמיחי, דוד אבידן, דן פגיס ואחרים. 'ענף', כמו 'אלמנך שוקן' הוותיק (שנעשה על-פי דוגמת אלמנך פישר הגרמני), צריך היה לפרסם יצירות מפרי עטם של סופרי ההוצאה. לדבר לא היה המשך" (מירון, 1/2/04, מכתב).

התנהלות ההוצאה ללא עורך מתחום הספרות מאפיינת את הוצאת שוקן גם בתקופה הבאה. כמו אביה, גם רחלי אידלמן לא הצליחה להגיע לעמק השווה עם עורכים מקצועיים ולא קיבלה את הצעותיהם (ראו בהמשך על יחסיה עם בנימין תמוז). מחסור בעורך מתחום הספרות הוא שמנע משוקן להיות הוצאה משמעותית בתחום הספרות היפה, והיא פרשה כנפיה רק בתחומי ספרי העיון וספרות הילדים והפעוטות.

זכיתו של עגנון בפרס נובל לספרות (1966)

עגנון היה ועודנו סופר חשוב מאוד בעיני הביקורת ולימודי הספרות. קולמוסים רבים נשתברו במסות, בהערכות ובמאמרי ביקורות על יצירותיו. ספריו היו נפוצים, אך עד מותו של ש"ז שוקן בשנת 1959, מכירת ספריו לא שברה שיאים. באותה שנה החל גרשום שוקן במבצע להרחבת תפוצתם של ספרי עגנון וזאת במטרה כפולה: להרחיב ולהעמיק את המפגש של הקהל הישראלי עם יצירתו של עגנון ומתוך כך – להגדיל את רווחי ההוצאה. המבצע, כפי שמספר לאור, התקיים

בשיתוף פעולה עם 'הארץ', שהפיץ עותקים רבים לקוראיו. היעד: כתבי עגנון בכל בית בישראל. הקשר בין 'הארץ' להוצאת שוקן – המאפשר להוצאה לפרסם במחירים מיוחדים ולהפיץ את תוצריה – הנו אחד מגורמי ההצלחה של ההוצאה.

גרשום שוקן ביקש להפיץ את כתבי עגנון גם בחוץ לארץ, כי האמין בטיב יצירתו של הסופר וביכולתו לזכות בתהילת העולם – תהילה שתזכה גם את המו"ל עצמו בפירות כלכליים. כאביו, קיווה גרשום שוקן שעגנון יזכה בפרס הגדול מכולם – פרס נובל – וכך יהיה היוצר הישראלי הראשון המעוטר בכתר זה. שוקן פעל נמרצות לתרגם את עגנון לאנגלית, לגרמנית ולשוודית. פעולותיו אלו, ובעיקר איתור המתרגמים ושיתופי הפעולה עם בתי הוצאה באירופה, הפכו את עגנון, תוך שנים מעטות, לסופר ידוע ביבשת. עיתונים עסקו בו ומאמרים נכתבו עליו. אך שוקן לא הסתפק בכך ודירבן את קורצויל – אשר ייצג מוסד אקדמי, שבאפשרותו להציג מועמדות לפרס נובל – שיקדם את מועמדותו של ש"י עגנון לפרס. הדיפלומטיה הישראלית נרתמה אף היא לעניין, ובמיוחד יצוין יעקב הורביץ, שהיה עורך מוסף הספרות של 'הארץ' וגם נספח התרבות בשגרירות ישראל בשטוקהולם בשנות ה-60. ואכן, באוקטובר 1966 זכה עגנון בפרס נובל לספרות, בצוותא עם נלי זק"ש.

האוניברסיטה העברית ניסתה כבר שנים אחדות לפני כן לקדם את עגנון לפרס, אך נראה שפעולתו של גרשום שוקן הייתה מהמנועים הבולטים שהביאו לזכייה זו. הגם שיש בצידה רווח להוצאה, הרי זו דוגמה מופתית לפעילות של מו"ל כמתווך תרבות.

"ספרי תרשיש"³⁶

בעקבות מפעלה של הוצאת שוקן, אבקש להזכיר את פועלו של משה שפיצר, שהיה עורך ומנהל בהוצאת "שוקן" בברלין ולאחר עלייתו ארצה הקים בירושלים הוצאת ספרים ייחודית - "ספרי תרשיש" שמה. שם זה אינו אומר מאום למרבית הקוראים, אך הוא הפך לשם דבר בקרב ביבליופילים מושבעים. בית ההוצאה הזה היה רק חלק מפועלו של האיש, שכן הוא מילא תפקיד מכריע בהתפתחות הדפוס העברי.

משה שפיצר נולד בשנת 1900 בעיירה בוסקוביץ שבחבל מורביה (כיום בצ'כיה). השפה השלטת בקרב יהודי העיירה הייתה גרמנית, ובני משפחתו המבוססת היו מנהלי בית ספר וסוחרי חיטה. בבית הספר למד שפיצר עברית וסלווית עתיקה ונחשב עליו. הוא היה ציוני מנעוריו. הוא למד לימודי הודו באוניברסיטה בווינה ואחר כך – באוניברסיטת קיל שבצפון גרמניה, שם התמחה בלשונות הודו ובספרותה וכתב את עבודת הדוקטור שלו על הספרות הפוליטית בלשונה העתיקה של הודו, הסנסקריט. לאחר מכן עבד באקדמיה הפרוסית למדעים, בברלין, על מגילות בסנסקריט, בצוותא עם ההיסטוריון הגרמני הנודע אדוארד מאייר.

כעבור שנים מספר נטש את ענייני הודו, עבר לעסוק בחינוך יהודי וציוני מתוך התמקדות בתרבות היהודית. לשם כך הקים בית ספר ללימודי העשרה לנוער יהודי. גרשום שוקן סיפר, כי הוא עצמו השתתף, בסוף שנות ה-20, בסמינר שערך מרטין בובר באותו בית ספר (שוקן, 14/1/83). כמו כן ערך שפיצר עיתון לנוער יהודי-גרמני, עיתון שהיה לימים דוגמה לשבועון 'הארץ שלנו'. שפיצר קשר

³⁶ תודה לדניא עמיחי-מיכלין על הסיוע בתחקיר. עם סיום העבודה על הספר, בשנת 2016, יצא לאור ספרה של עדה ורדי, **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**, בהוצאת מנגד, המקיף את כלל פועלו של שפיצר. הדברים שבפרק זה אומנם נכתבו לפני צאת הספר ואינו מתיימר להקיף כפי שמקיף ספר שפיצר (360 עמודים בפורמט אלבומי). קוראים המעוניינים בהרחבה יפנו לספרה של ורדי. זאת ועוד, ספר שפיצר מדגיש את האתגר בספר על המו"לות העברית, שעל לא מעט דמויות מדמויותיה אפשר לכתוב מונוגרפיה מקיפה.

קשרים עם אנשי רוח יהודים נוספים – כגון מקס ברוד – ולא-יהודים. בתחילת שנות ה-30 שימש כמזכירו האקדמי של בובר וישב אצלו בהפנהיים כשנתיים, שם סייע במפעל תרגום התנ"ך לגרמנית בידי בובר ופרנץ רוזנצוויג. בד בבד, החל לקנות בקיאות בדפוס ממו"ל גרמני בשם יעקב הבנר, שהקים הוצאה ליד דרזדן. לידע המקצועי והתרבותי שצבר הוסיף שפיצר מעצמו טעם אסתטי מעודן.

הקשר שלו עם משפחת שוקן החל לפני כן, בברלין, כשנשכר בידי שלמה זלמן שוקן לשמש כמחנך הפרטי של ילדיו. כך נוצר קשר הדוק בינו ובין המשפחה לאורך השנים, ויחסים קרובים במיוחד התפתחו בינו לגרשום שוקן. כאמור, לאחר עליית היטלר לשלטון נעשה שוקן בית ההוצאה היהודי המרכזי בגרמניה. שפיצר חזר לברלין בשנת 1933 והחל לעבוד בהוצאה כלקטור ואחר כך – כאחד משני מנהלי ההוצאה. לדברי גרשום שוקן, "בשנות עבודתו בהוצאת 'שוקן' בברלין שיקע עצמו שפיצר בכל המלאכות הקשורות בעיצובו של ספר, וכך נתגלו גם כישוריו המעשיים הגדולים בתחומים אלה. במחיצתה של הוצאת 'שוקן' בברלין עבדו אז אי-אלה מן האומנים המעולים ביותר בכל התחומים של עיצוב ספרים, ושפיצר קנה בשקיקה את תורתם" (שוקן, 14/1/83).

אחד האומנים הללו היה למברט שניידר, המנהל השני של ההוצאה – אשר הפיק ברוב כישרון ספרים עבריים מבלי שידע עברית. הוא הקנה לשפיצר את המלאכה יחד עם הסדר-אמן מקס מלטה מילר.³⁷ רפאל יוליוס כתב, כי "כבר אז גילה [שפיצר] משיכה עזה אל האות העברית ואל עיצובם של ספרים תוך הקפדה על עיצוב נכון בין כל מרכיביהם: סוג האות, גודלה, הפורמט, הנייר, ההדפסה והכריכה" (יוליוס, 2/12/83).³⁸ לדברי אמיתי שפיצר, בנו של משה: "בגרמניה פעל באותו זמן הבאוהאוס – בית ספר למלאכה כמעשה אמנות, שבו לימדו את כל

³⁷ ראו גם בדף המוקדש לשפיצר בתערוכת מוזיאון ישראל "דפוסים משתנים: מלאכת העיצוב של משה שפיצר, פרנציסקה ברוך והנרי פרידלנדר" (2015–2016), אוצרת: עדה ורדי.

³⁸ ראו בהרחבה: יוליוס, ר. (1983, דצמבר, 2). "היופי היה לו אידיאל – מפעלו הטיפוגרפי". **מעריב**, עמ' 40.

מקצועות האמנות. ארכיטקטורה היתה רק חלק אחד. בין היתר לימדו שם אותיות, גרפיקה, אריגה. שניידר ושפיצר היו מקורבים למורים האמנים ולמדו מהם. עיצוב הספר היה עניין מכובד מאד בגרמניה, התחום של עיצוב אותיות, כריכות, איורים – כל אלה הגיעו לאיכות גבוהה ולשיאים אמנותיים. זה היה עיסוק אצילי".

שפיצר עלה ארצה בשנת 1939, כשהוא מצליח להוציא את אלפי ספרי ההוצאה מגרמניה. במקביל העביר גם ספריות פרטיות ובהן ספרייתו האישית, כלומר, מה שנותר ממנה לאחר שהגרמנים החרימו כשליש ממנה. בראיון מוקלט שנשמר במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית מתאר שפיצר את אותה העת:

ב-1937 באה פקודה שהעיתונים וכתבי העת היהודים, וגם הוצאות הספרים, נתונים להשגרת המשרד הזה [משרד התעמולה]: צריכם להביא להם כל ספר שמוציאים לאישור קודם, לצנזורה כביכול. על כל פנים, יום אחד הייתי צריך לבוא לאותה מחלקה יהודית ב'פרופגנדה מינסטריון'. מובל שהלכתי לשם ברגשות מעורים, וחיכתה לי שם הפתעה גדולה: ישב שם צעיר כמנהל למעשה, שקיבלת אותי בכבוד גדול. [...] אינני יודע אם זה בפגישה הראשונה או השנייה, כל כל פנים מהר מאוד התחיל לספר לי את עמדתו האישית, תולדות חייו. [...] הוא היה איש אס-אס, בן של כומר, שבילדותו פיטמו אותו במקרא [...] כיום הוא אינו מזהה דיסימילציה [שהייתה מטרתו המוצהרת, כביכול, של המשטר כלפי התרבות היהודית] עם דיסקרימינציה, ועם האנטישמיות הזאת הדיסקרימינטיבית והוולגרית של Der Stürmer אין לו חלק. אדרבא, הוא מכבד את הפעולה התרבותית היהודית שלמשל נעשית בשוקן. [...] השיחות האלה היו לפעמים גרוטסקיות (ורדי, 2016: 18).³⁹

יחד עם זאת, מכאן הדרך לסופה של ההוצאה בגרמניה הייתה קצרה.

³⁹ הדברים נאמרו בראיון של שפיצר עם דב קולקה, והשמור במדור לתיעוד בע"פ, באוניברסיטה העברית. הציטוט לעיל מתוך הספר על שפיצר שמביא את הדברים: ורדי, ע' (2016). **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**. ירושלים ותל-אביב: הוצאת מנגד.

מפגש עם הדפוס המיושן בארץ-ישראל והולדתה של הוצאת "ספרי תרשיש"

במרץ 1939 הגיע שפיצר לארץ ומעט זמן לאחר מכן הודיע לו שוקן שלא יעסיקו:

באתי לפנסיון ואמרו לי: טלפנו משוקן וביקשו שתבוא מיד. הזמינו אותי לסדר פסח עם לינה בביתם. למחרת בבוקר לקח אותי שוקן לטיול בגן, והסביר לי הסבר ממשוך למה לא ימשיך כאן בהוצאה. זאת אומרת שאני מחוסר עבודה, אני אשלם לך במשך שנה אחת עשרים לירות לחודש ובזה די'. זה היה המון כסף נעלבתי מאוד.⁴⁰

שפיצר עבד לפרנסתו בעיצוב מודעות בעיתון ג'רוזלם פוסט (יוליוס, 2/12/83).⁴¹ בתי הדפוס היו קטנים והציוד דל, עובדי הדפוס לא הורגלו בעבודה משובחת ואותיות סידור היד היו שחוקות וישנות. המלחמה גרמה מחסור בחומרי גלם ובעיקר בנייר. בתי דפוס סירבו לעבוד לפי השיטה הקפדנית והמדויקת שהכתיב, עם הוראות טיפוגרפיות ועם אותיות סדר שאינן שבורות ואינן שחוקות, אבל שפיצר לא התפשר בעבודת המו"לות שלו. הוא הקים מסדרה ושמה 'מסדרת תרשיש', בה הכינו ספרים לסדר, וממנה הביא את לוחות הסדר להדפסה בבתי דפוס אחרים.

כשניהל את הוצאת שוקן, בטרם סגירתה, רכש שפיצר בעבור ההוצאה אותיות עבריות משובחות מבית הדפוס דרוגולין, בלייפציג, שההוצאה הדפיסה אצלו. לדברי אמיתי שפיצר, "היה ברור שבגרמניה לא ידפיסו יותר בעברית,

⁴⁰ ישורון, ה. (1982-1983, חורף). שיחה שלא הסתיימה עם עם ד"ר משה שפיצר. **חדרים**, 3: 52-55.

⁴¹ ב-1940 התחתן עם פפה ונולדו להם שני בנים ובת. דניאל שפיצר הוא מפיק ספרי אמנות ועורך (בין היתר, ערך את כתב העת "תרביץ" של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית), אמיתי מתרגם, עורך ומרצה להיסטוריה, ויהודית שפיצר, אוצרת במוזיאון ישראל.

ולגרמנים לא היה מה לעשות עם אותיות עבריות. שוקן רצה להציל את הסדר וחשב להדפיס אותו בארץ". האותיות, שהיו יצוקות באיכות גבוהה ביותר, כבר היו מסודרות ומוכנות להדפסת ספר שירים של אבן עזרא, בסדר שכל אות בו סודרה לחוד. כך הן הובאו ארצה בידי שפיצר. בנו, אמיתי, מספר: "כשאבי הגיע לארץ הרעיון להדפיס את הספר נפל [ושוקן] נתן הוראה לפזר את הסדר. אבי ניצל את ההזדמנות וקנה ממנו את כל האותיות. שוקן נסע לאמריקה, ומהאותיות האלה אבי הקים בית מלאכה לסידור ספרים בירושלים, בין השנים 1940–1942".

בבית המלאכה הועסק קומץ אנשים, שחלקם באו מגרמניה. שפיצר הדריך אותם בדייקנות והם מילאו אחר הוראותיו ולמדו לעבוד גם בלעדיו. הוא ניסה שוב ושוב עד שהתקבלה תוצאה שהשביעה את רצונו. הוא השיג נייר איכותי, צירף לספריו איורים מעשה ידי האמנים המוכשרים בארץ, והקפיד על איכות גבוהה בהדפסה ובכריכה. לדברי גרשום שוקן, "כל מה שלמד שפיצר בברלין הניב פירות עשירים אחרי עלייתו לירושלים" (שוקן, 14/1/83). בית המלאכה לא היה רווחי, אבל בזכותו נודע שפיצר כמומחה בהוצאת ספרים. משם נבטה הוצאת "ספרי תרשיש" – על שם ספינות שלמה המלך אשר הביאו זהב וכסף מתרשיש ארצה. הסמליל (לוגו) של המסדרה היה אניית תרשיש, מעשה ידי הגרפיקאי עמנואל גראו. מאוחר יותר עודכן הציור בידי הצייר אביגדור אריכא. הספינה מסמלת את יבוא המומחיות של שפיצר לארץ-ישראל: "הדימוי הוא שאבי הביא את הידע מאירופה", מסביר אמיתי שפיצר. המסדרה נסגרה בשל הפסדיה הכספיים, אבל היא הייתה הבסיס להקמת בית ההוצאה של שפיצר, "ספרי תרשיש", בתחילת שנות ה-40.

עריכה ספרותית ואכסניה לאמנים צעירים

לדברי אמיתי שפיצר, בחירת המחברים והתכנים של "ספרי תרשיש" וכל הכרוך בהוצאתם לאור נעשו רק בידי אביו, משה שפיצר. "אבי היה עורך לשוני, מדעי, ספרותי ומעצב של כל ספר שבחר", סיפר אמיתי שפיצר. "הוא עשה רק מה שעניין

אותו. יחד עם זאת, לאבי היה כשרון להפסיד כסף. גרשם שלום, שהיה ידידו, הסביר שההוצאה נקראה תרשיש מלשון רשש" (שפיצר, ראיון אישי).

בית ההוצאה פעל בירושלים, בדירה הפרטית של משפחת שפיצר, ברחוב רד"ק שברחביה. את הכותבים הכיר במפגשי אינטלקטואלים שהתקיימו בימי שישו בעיר. שם היו עמנואל אולסונגר, יוסף ג. ליבס, יצחק שנהר, ברוך קורצוויל, דוד פלוסר, יעקב ליכט ויעקב לנדא. במפגשים אלה נולדו, למשל, תרגום שירה גרמנית של הלדרלין (בידי ליבס) ושל גתה (בידי אולסונגר). כך יצאו לאור גם ספרים של חבריו של שפיצר, אף שלא היה להם שום סיכוי מסחרי, כגון אלו של יצחק שנברג (שנהר). גם ציירים צעירים קיבלו הזדמנות להציג בספרי תרשיש רישומים, תחריטים ופיתוחי עץ. בין האמנים: אביגדור אריכא, יוסל ברגנר, רודולף (רודי) להמן, א.ר. לואיזאדא, יעקב פינס, תמרה ריקמן, אריאל ורדי ומשה טמיר. אמיתי מספר, כי אביו טיפח כמו אב מאמץ את האמן אביגדור אריכא. אריכא גר אצלו בבית ובמשך חודשים עבדו השניים ביחד.

הספר הראשון שיצא בהוצאת "ספרי תרשיש" היה קובץ סיפורים של יצחק שנהר, "בשר ודם" (תש"א). ובשנה שלאחר מכן יצאו, בין היתר, "משא אהבתו ומותו של הקורנט כריסטוף רילקה" לרילקה בתרגום יצחק שנהר כמו גם "המלט" בתרגום שלום צבי דוידוביץ', כשבהמשך יצאו גם "מקבת", ו"אגדת חורף". עוד ראו אור שירים של אלזה לסקר-שילר בגרמנית ("פסנתרי הכחול"; ראו עליו להלן), "הקומדיה האלוהית" של דנטה בתרגומו של עמנואל אולסונגר, "קונרד ולנרוד" של אדם מיצ'קביץ בתרגום שלמה סקולסקי, "מיכאל קולהאס" של היינריך פון קלייסט, ו"איניאס" לוירגיליוס בתרגום יוסף ליבס, וכן ספרי שירה רבים, וביניהם משל הלדרלין, אברהם בן יצחק, ט. כרמי, חיים גורי ועוד.

ב"ספרי תרשיש" יצאו גם ספרי יודאיקה והיסטוריה ובהם "גוג ומגוג" של בובר, "מגילת אחימעץ", "ישראל והעמים – תולדותיהם מימי חורבן בית שני עד גרוש ספרד" של י. כץ ו"בשלהי בית שני – הפרושים, ספרי הבשורה" מאת ליאו בק בשיתוף דוד פלוסר. לצידם יצאו ספרי אמנות ותיקי ליטוגרפיות של

רודולף (רודי) להמן, משה טמיר, יוסף זריצקי ואחרים, ואיורים של יוסל ברגנר לספרי קפקא. עם כל זאת הוציא שפיצר את "חוק מס הכנסה" מאת זיגפריד מוזס, שלימים היה מבקר המדינה, את רשימת הספרים שנדפסו בבית הדפוס של מנשה בן ישראל באמסטרדם, ואפילו מורה דרך להסתכלות בכוכבים. אחד הספרים האחרונים שעיצב שפיצר היה אנתולוגיה לשירה עברית מתורגמת לאנגלית, שערך ט. כרמי בעבור הוצאת "פינגווין".

בשנת 1945 התמנה שפיצר למנהל בית ההוצאה הקטן של הסוכנות היהודית, שם עבד עד פרישתו לגימלאות בשנת 1965. חותמו ניכר בפרסומי הסוכנות ופרסומי הוצאת "מוסד ביאליק" שהשתייכה לסוכנות. במקביל שימש שפיצר – לא בשכר – כיועץ למכונים כגון בית הכנסת האיטלקי בירושלים ולבתי הוצאה כגון "דביר".

יוליוס מציין את המטען התרבותי העשיר של שפיצר: "רגישותו הרבה לדברי ספרות מעולים [...] ויכולתו ליזום ולעודד אחרים ליצירה טובה" (יוליוס, 2/12/83). אמיתי הבן מספר על יושרו של האב: "באתי לאבי כשהייתי סטודנט, וביקשתי לעבוד אצלו כמגיה או שיקשר אותי לבתי דפוס והוצאות אחרים. אבי סירב, ואמר: 'תראה לי קודם שאתה יודע לעבוד ואמצא לך'. ואז נאלצתי ללכת לחפש לבד עבודה. אף אחד לא היה זכאי לפרוטקציה אצל אבי. הוא היה איש תרבות אירופית נחמד מאד, עילוי".

הגשמת חזון חלוצי

מן הראוי להרחיב מעט את הדיבור על חזונו של משה שפיצר. בדברים שנשא גרשום שוקן לזכרו, אמר, כי עם מותו "נעלם מן הנוף האנושי-החברתי שלנו דגם מסוים של יהודי מרכז-אירופי אשר בשעתו תרם תרומה חשובה וייחודית לחיינו. ואני מתכוון לדגם של ציוני מרכז אירופי, שהציונות שלו הייתה בעלת צביון תרבותי ואשר החשיב ביותר את המבחן האיכותי הן לגבי טיבם של חיי החברה

והן לגבי הרמה האסתטית".⁴² שוקן הוסיף ואמר: "הציונות שלהם התאפיינה בכך שהם ראו את ארץ-ישראל לא רק כארץ מקלט בשביל יהודים נרדפים, כי אם כמקום בו אפשר ובו צריך לכוון חברה מתוקנת שישררו בה צדק ותרבות" (שוקן, 14/1/83). לדבריו, הציונים התרבותיים הצעירים והליבראליים גמרו אומר "לחולל מהפכה אסתטית [ביהדות ובפולחן שלה]. החיים החדשים בארץ ישראל [...] צריכים להיות לא רק בטוחים וטובים, כי אם גם יפים. היופי האסתטי צריך להיות לבן-הלוויה הטבעי של האיכות המוסרית של החיים החדשים" (שוקן, 14/1/83).

מרטין בובר היה אחד ממחולליה הראשונים של מהפכה אסתטית זו, בהוציאו ספר סיפורי חסידים בשנת 1906, שניכר לא בתכנון בלבד אלא גם בצורתו הנעימה והאסתטית. צעירים יהודים רבים באירופה, ובהם שלמה זלמן שוקן, הלכו שבי אחר החידוש. "תנועת ההתחדשות החברתית-הרוחנית-האסתטית של היהדות שהתעוררה [...] במרכז-אירופה יצרה את האווירה שלתוכה נולד משה שפיצר ושבה פעל כל חייו" (שוקן, 14/1/83).

אמיתי שפיצר סיפר: "אבי ראה את תרומתו להגשמת החזון החלוצי הציוני בייצור ספר עברי ברמה אירופית. הוא פעל ליישום מלאכת הדפוס האירופית המשובחת בארץ, ולהפצת הספר כמוצר תרבותי לא מסחרי. בזאת ראה את תרומתו למפעל הציוני".⁴³ פרופ' מלאכי בית-אריה, שהיה מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כתב: "מפעלו ופועלו החלוציים והמהפכניים של ד"ר משה שפיצר בתחום עיצוב הספר העברי החדש, איכות ההדפסה והתפתחות אותיות הדפוס העברי מקנים לו מקום נכבד בין גדולי המדפיסים העבריים [...]".⁴⁴

⁴² ראו בהרחבה דברים שנשא שוקן בערב זיכרון למשה שפיצר במוזיאון ישראל בירושלים, כפי שפורסמו בעיתון "הארץ": שוקן, ג. (1983, ינואר 14). "המהפכה האסתטית בציונות מרכז-אירופה; דברים לזכרו של משה שפיצר". "הארץ", עמ' 18.

⁴³ ראיון עם אמיתי שפיצר נערך בינואר 2004.

⁴⁴ ראו בהרחבה: בית-אריה, מ. (1981). הקדמה לקטלוג התערוכה "ד"ר משה שפיצר - ספרים, אותיות, עיצוב, בעריכת ד"ר יעקב קצנשטיין. ירושלים: הוצאת "ידי הספר".

"הגדת ראשי הציפורים"

"הגדת ראשי הצפרים", שנכתבה ואוירה במיינץ שבגרמניה במאות ה-13 וה-14, קרויה כך משום שלרוב דמויות האדם המצוירות בה יש ראשי צפרים.⁴⁵ כתב-היד המקורי של ההגדה נמצא במוזיאון ישראל. הדפסת הפאקסימיליה של ההגדה בתשכ"ו (1967) נחשבת אחת מגולות הכותרת של הוצאת "ספרי תרשיש" ועליה הייתה גאוותו של שפיצר. אכן זהו מופת לפרויקט מו"לי מצד עשיית הספר. שפיצר הוציא אותה לאור בשני כרכים, בשנים תשכ"ו–תשכ"ז. לשם זאת נסע במיוחד לוינה. שיטת הדפוס בווינה, שכמעט אינה קיימת עוד בעולם, היתה סוג של ליטוגרפיה, הדפסת אור color type. משה שפיצר בחר גם בכורך יקר ביותר. למרבה הצער, חלק גדול מהעותקים של הגדת הציפורים ב"ספרי תרשיש", שנמצאו במוזיאון ארצות האיסלאם בירושלים, נגנב. הספר נעשה פריט יקר ערך לאספנים.

פריטי אספנים

אמיתי שפיצר העיד כי בין הספרים הממוספרים שהוציא שפיצר היו ספרים פריטים, שמשפחת שוקן הוציאו לצורכי המשפחה, לרגל אירועים כחתונה וכיום הולדת. כמו כן הדפיס שפיצר את נאום פרס נובל של עגנון ב-120 עותקים ונתן את כולם במתנה לסופר, שהיה ידידו הקרוב. גם ספרים אחרים של "ספרי תרשיש", הפכו במשך השנים לפריטים נחשקים בידי אספני ספרים, אף שלא נועדו להיות כאלה, קרי, לא היו ממסופרים, אך יצאו במהדורות קטנות רק משום שלא היו להם דורשים בזמנו. כך, למשל, לאחר מותה של אלזה לסקר-שילר, בשנות ה-40, הוציא שפיצר לאור את העיזבון שלה, שירים בגרמנית, בשם "פסנתרי הכחול". הכריכה היא ציור בצבע כחול שהמשוררת ציירה בעצמה. הספר יצא לאור

⁴⁵ רות מלניקוף טוענת כי האיורים נעשו על ידי אמנים נוצרים אנטישמיים. ראו: Mellinkoff, R. (1999). *Antisemitic Hate Signs in Hebrew Illuminated Manuscripts from Medieval Germany*, Jerusalem : Center for Jewish Art, Hebrew University of Jerusalem.

במאתיים עותקים בלבד, עקב חוסר הביקוש. שפיצר לא ציין על גבי הספר את שם ההוצאה בגרמנית, מפני שהייתה בארץ התנגדות לפרסום בשפה הגרמנית והוא פחד שמא יפגעו בו. לימים היה הספר לפריט יקר מאד לאספנים.

בשנת 1975, לרגל יום הולדתו ה-75, נערכה תערוכה מספריו של שפיצר במכון שוקן למחקר היהדות. "בכל הספרים האלה ניכרת יד אמן", כתב אז קצנשטיין, שהתמוגג מ"העיצוב המעולה":

תענוג רב הוא לעיין ולהסתכל בשער או בעמוד ואפילו בעטיפה של הספר. תמיד לפנינו עיצוב משובח ביותר, והמתבונן ביצירות אמנות אלו משוכנע, שאין דרך טובה יותר מן הפתרון הטיפוגרפי שלפנינו. ולא נגזים, כשנאמר, כי אין רבים בין העוסקים בטיפוגרפיה העברית, שלא רק יודעים את אמנות עיצוב הספר העברי, אלא גם שולטים באמנות זו שליטה גמורה ומעולה [...] [שפיצר הוא] לא רק בעל מלאכה ממדרגה ראשונה, הוא אמן במלוא מובן המלה. כמו שנהנים כשלוקחים ליד חפץ אומנותי, כך התענוג מן הספרים שהוא טיפל בהם. כל ספר, ולא חשוב אם הוא הדפסה פרטית במהדורה מצומצמת, או ספר שנדפס אפילו לשימוש בבתי הספר [...] תמיד לפנינו ספר שהוא פרי עבודת מחשבה רבה. מותר להכריז, שהספר העברי היפה הוא 'התגלית' של ד"ר שפיצר (קצנשטיין, 7/11/75).

ב-1951 זכה הספר של "ספרי תרשיש", "משא אהבתו ומותו של הקורנט כריסטוף רילקה" לרילקה, בתרגומו של שנהר עם איורים של אביגדור אריכא, בפרס הבינלאומי הראשון לעיצוב הספר והיה הספר הישראלי הראשון שזכה בפרס יוקרתי זה. קצנשטיין סיפר גם, כי כאשר ביקר בספריה העירונית של ניו יורק בשנת 1966, בתערוכה של ספרים עבריים, מחציתם היו מבית היוצר של שפיצר "והעידו על יכולתו להקנות לספר העברי מקום מכובד" (קצנשטיין, 7/11/75).

עבודה עם בתי דפוס בירושלים ותרומה לפיתוח ענף הדפוס בארץ

שפיצר תרם רבות להתפתחות ענף הדפוס הצעיר בישראל אף-על-פי שמעולם לא היה בעלים של בית דפוס ולא עבד מעולם בעבודת כפיים בתחום זה; "אבל היה לו כשרון ועין, והוא ידע להדריך מדפיסים בבתי הדפוס שעימם עבד", אומר אמיתי שפיצר. הדרישות של משה שפיצר היו קפדניות. הבן אמיתי מסביר מה הן האיכויות, שהופכות הדפסת ספר למעשה אמנות – אותן איכויות שאביו דרש מהמדפיסים:

צריך נייר שאפשר להדפיס עליו, שלא יהיה שקוף, צריך כיוון נכון של סיבי הנייר כאשר מכניסים אותם למכונה, קיפול לאורך הסיבים. הדפסת צד אחד של עמוד צריכה להיות חופפת באופן מוחלט לצד השני. מספרי העמודים צריכים להיות בדיוק באותו מקום וגם כותרת בגובה אחיד, במקום מוגדר מאד, זאת כדי שהעין תהיה באותו מקום לאורך כל הספר. צריך כריכה מאיכות מעולה שתחזיק הרבה שנים, תשמור על הספר, תיראה יפה ויהיה נעים להחזיק אותה ביד, תציג את הספר בצורה סימפטית. אבי לא חשב שהספר צריך לפרסם את עצמו. הוא לא פיתח את קישוט הכריכה. אבל הקישוט על הדש צריך שיהיה מעוצב יפה. כל הספר הוא מכלול אחד. גם הכריכה – צריך להיות כיוון ברור של החיתוך ושימוש בחומר גלם ברמה גבוהה. כדי שהכריכה לא תתעגל אחר כך, כפי שקורה לספרים רבים, יש להשתמש בקרטון שעמד לפחות שנה במחסן והתייבש באופן אחיד בכל הפינות. יש לחתוך אותו נכון, בפינות לא אכזריות. התפר על גב הספר צריך להיראות אסתטי, עם חוטם שהם שארית דקורטיבית מהימים שבהם תפרו ספרים ביד. עומק הנייר מתחת לקצה הכריכה צריך להיות בדיוק נעים לעין ולא עמוק מדי. עליו לבלוט מעל הנייר כדי להגן אבל לא יותר מדי. כל העיצוב הוא פונקציונלי.

השיקול המסחרי לא עניין את שפיצר ודרישותיו הקפדניות עוררו את זעמם של כמה בעלי דפוס. לדברי אמיתי שפיצר, "אבי כפה על בתי דפוס לעבוד לפי דרכו. אבל על אף הדרישות מצא מספר קטן של בתי דפוס שהיו מוכנים לעבוד עמו, ויצרו את הסטנדרט המודרני של הדפוס העברי". לדבריו, "העבודה לא היתה רווחית – היו הרבה תיקונים, הרבה הגהות, שינויי עימוד ועיצוב לאורך ספרים שלמים, שדרשו המון עבודה ודיוק גדול מאד בהפעלת מכונות הדפוס. לפעמים הצטרכו לפזר טקסטים ולעשות עבודה מחדש". אבל ההטבה שזכו לה בתי הדפוס, שעבדו עם שפיצר, היתה לימוד המקצוע וכן עבודות הדפסה שהם קיבלו מתוקף תפקידו בסוכנות ובמוסד ביאליק.

יוליוס מספר, כי זמן מה לפני הקמת המדינה, כשנפתחה בירושלים מגמה ללימודי הדפוס בבית הספר המקצועי של "הדסה" (כיום: מכללת הדסה), החל שפיצר לסדר ולהדפיס שם מספריו. תלמידיו לשעבר "מספרים שכבודו בעיניהם היה כה גדול, שלא העזו, אפילו כשהיו להם השגות, למרוד בהוראות שנתן. 'לפעמים לא הבנתי מה יצא מזה', מספר אחד מהם, 'לא ידעתי מה הוא רוצה, אבל לא העזתי להתנגד. כשנגמרה העבודה ראיתי כמה צדק. הוא ראה כנראה בדמיונו מה יהיה המראה הסופי'" (יוליוס, 2/12/83).

יוליוס גם תמצת את סוד גדולתו של שפיצר כמעצב ספרים:

הוא שאף לסגנון טיפוגרפי טהור, שפירושו: טהור מכל קישוטים ומבוסס אך ורק על אמצעים טיפוגרפים, כגון אות לסוגיה וגדליה, כותרות בגודל מתאים, יחס נכון בין השולחן לשטח המודפס, שער מתוכנן היטב, עמוד שחלקיו תואמים זה את זה ומעל לכל – שני עמודים של ספר היוצרים יחד מראה אסתטי והרמוני ואותו דבר בלתי ניתן להגדרה, 'אווירה' של ספר יפה, ויהי תוכנו אשר יהיה (יוליוס, 2/12/83).

חידושי אותיות עבריות

באותה העת עמד רק מגוון קטן של אותיות לרשות הדפוס העברי והתגלה צורך בעיצוב אותיות חדשות. שפיצר עסק הן בעיצוב האותיות והן בייצורן. לתכלית זו האחרונה הקים את המפעל "יציקת אותיות" ובו שלושה עובדים, לייצור תבניות ליציקת אותיות. עד אז יובאו התבניות מחוץ לארץ והאותיות בבתי הדפוס היו, כאמור, ישנות ושחוקות. בעבודה הנדסית מדויקת מאוד ובסוג מיוחד של מתכת עוצבו התבניות החדשות ובהן אותיות חדשניות. המפעל לא הצליח מסחרית, כמעט פשט את הרגל, ונמכר. שפיצר ועמיתיו הספיקו ליצור קטלוג אותיות עבריות למכירה בארץ, שנעשה ברבות הימים פריט לאספנים.

שפיצר כתב מאמר מקיף בשם "על האותיות שלנו". במאמר זה, המכיל דוגמאות מצולמות רבות של כתב עברי מתקופות קדומות ועד לאותיות בנות זמננו על מצבות ובכתבי קודש מכל עדות ישראל, קובל שפיצר על "ירידה מתמדת בצורת אותיות הדפוס שלנו"⁴⁶ ועל הקשיים הכרוכים בדפוס האותיות העבריות לעומת כתב האלפבית המקובל בארצות המערב. שפיצר הציע פתרונות: "אם על-ידי חידוש צורתן של האותיות הטובות ביותר שנחקקו בעבר, ואם על-ידי ניסוחים חדשים של אותן הצורות... בדרך זו, אם נלך בה מתוך כווד ראש ומצפון רגיש, נוכל אולי להגיע לצורת אות דפוס שתהיה יפה לצרכים המודרניים של ההדפסה מבלי להתרחק מן הצורות המקובלות ריחוק עקרוני, ותהיה הולמת את הפסיכולוגיה של הקורא בן ימינו שאינו רגיל להישגים של ההדפסה הלועזית" (שפיצר, תש"ח: 500).

כך כתב מאיר סדן באתר העוקץ-טיפוגרפיה: "לד"ר שפיצר, מלבד עבודתו כמעצב ספרים ומו"ל, יד בכמה מהאותיות העבריות הקלאסיות. הוא עזר להרי קארטר בהכנת כתב 'בצלאל', בראשית שנות ה-40; סייע לאיתמר דוד

⁴⁶ ראו בהרחבה: שפיצר, מ. (תש"ח-תשי"ב) "על האותיות שלנו". עלי עי"ן. מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה (עמודים 480-501). ירושלים: חמו"ל.

בפיתוח אות 'דוד'; יצר את המשקלים הקלים של אות 'הצבי', לאחר שהמעצב המקורי של האות, צבי האוסמן, נפטר לאחר סיום העבודה על המשקל העבה; עיצב את האות הקורסיבית 'רהט' במסגרת עבודה עם משרד הגרפיקאים רוטשילד-ליפמן; חקק את האות הבלתי שגרתית 'רוממה' ותיקן את נוסח ה-10 פונקט של אות 'גיל' מאת הטיפוגרף הבריטי אריק גיל.⁴⁷ את רוב העבודות הטיפוגרפיות של שפיצר אפשר לראות הן בתוצרי "ספרי תרשים" והן באלה של הוצאות אחרות.

אמיתי שפיצר: "היה צורך לפתח אותיות מודרניות וקלות וזוויתיות. אבי יצק וסיפק את אות הצבי לבתי דפוס, בעיקר למודעות ולכותרות. במקביל עיצב מספרים שמתאימים לאות המודרנית. הצבי התקבלה מאד יפה בשוק הישראלי. אחר כך נוצר דוד. אבי תמיד הדפיס את הספר הראשון בכל אות – להראות שאפשר להשתמש בהן". "כלב חוצות" של עגנון היה הספר הראשון באות דוד, מלווה בעיטורים של אביגדור אריכא. הספר יצא בתחילת שנות ה-60. אחריו הדפיס שפיצר באות זו את איגרת האפיפיור יוחנן ה-23. "בספרים שהוציא אבי היה שילוב של טקסט אמנותי, עיצוב אמנותי, תמונות אמנותיות, ביצוע מושלם ומדויק של עבודת הדפוס, ובקיצור מלאכה של פעילות אמנותית ישראלית".

בשנות ה-40, במהלך שיתוף הפעולה של שפיצר עם ש"ז שוקן, שעמדנו עליו לעיל, מימש שוקן את עניינו בפיתוח האות העברית. הוא הצהיר: "כבר כמה זמן אני נחוש בדעתי להמשיך את הכנותי רבות השנים ליצירת אות עברית חדשה [...] אמנם, הטיוטה המכרעת לאות העתידית תהיה זאת בה אני משתתף באופן פעיל ושלגביה אני מחליט" (שפר, תשנ"ה: 72–73).

ב"ספרי תרשים" בחרו בקפידה אנשי מקצוע ופיקחו על מלאכתם בשערי ספרים, בכותרות ספרים ובכריכות ספרים. אחת מהם הייתה פרנציסקה ברוך והיא

⁴⁷ ראו בהרחבה באתר "העוקץ" הבוחן את התפתחות הטיפוגרפיה: המאמר "עבודותיו החלוציות של משה שפיצר" (<http://www.oketz.com/8.html#more>), נדלה לאחרונה: 7/16).

עיצבה את אות שוקן בעבור כותרת עיתון 'הארץ'. בשנת 1949 הוחל בהדפסת ספרי שוקן באות החדשה, שנקראת 'אות שוקן' או 'אות שוקן-ברוך'. הספר הראשון, שהודפס באות החדשה, היה תרגום עברי לאוטוביוגרפיה "מסה ומעש" של חיים ויצמן. התוכנית הייתה, שספר היובל "עלי עי"ן" לכבוד יום הולדתו של זלמן שוקן יהיה הראשון שהאות החדשה תוצג בו, אלא שהוצאת הספר התעכבה במשך שנים והוא יצא רק בשנת 1952.

במבוא לקטלוג אותיות מודפס של ההוצאה, שיצא לאור בשנת 1955, לא הוזכר שמו של זלמן שוקן – ולא שמו של שפיצר – ונאמר, כי מי שיזם את האות החדשה היה גרשום שוקן בעזרת פרנציסקה ברוך. באות שוקן הודפסו כמה ספרים ועטיפות. זו היא אות ייצוגית, שאינה מתאימה לקריאת טקסטים ארוכים (אורכך, 22/7/87), אשר על-כן הצטמצם השימוש בה וניתן למצוא אותה בעיקר בכותרת עיתון "הארץ"⁴⁸. כיום, בתקופת הדפוס האלקטרוני והעיצוב בתוכנת מחשב, אולי פוחת-עד-נעלם מקום לאמנות כמו זו של משה שפיצר, אולם הישגי התפישה שלו שרירים וקיימים בתרבות הישראלית.

מעלילות הדורות הראשונים בהוצאת שוקן וסיפור "ספרי תרשיש", הכרוכה בה, נעבור אל שושלת מו"לים עבריים אחרת: משפחת זמורה.

⁴⁸ מתבקשת הרחבה על פרנציסקה ברוך, שהחלה את קשריה עם זלמן שוקן עוד בשנת 1926, עת הזמין אותה שוקן לכתוב את שמות הספרים שבספרייתו. ברוך הגיעה לשוקן לאחר שזכתה להכרה כבעלת כשרון לעיצוב וציור אותיות. במקביל לעבודתה אצל שוקן, עבדה בלשכת הממונה על העיצוב האמנותי של רפובליקת ויימאר, והייתה שותפה בעיצוב סמל העיט של הרייך. בשנות השלושים עלתה בגפה לישראל וכאן עיצבה את לוגו עיתון הארץ המשמש עד היום. עם קום המדינה השתתפה בעיצוב סמלי ישראל: הדרכון, סמל העיר ירושלים, שטרות כסף וסמלי מוסדות. ראו עוד בדף-קטלוג שהופק לרגל התערוכה **דפוסים משתנים: מלאכת העיצוב של משה שפיצר, פרנציסקה ברוך והנרי פרידלנדר** במוזיאון ישראל (2015–2016). בעמוד מוזיאון ישראל ברשת (נדלה לאחרונה ביולי 2016):

<http://www.imj.org.il/ag/types/page/?id=751>

ראשית שושלת זמורה: הוצאת "מחברות לספרות" והלאה

בפרק הקודם פירטנו את סיפור בית שוקן ו"ספרי תרשיש", המייצגים את יהדות גרמניה בישראל ואת הסופרים והחוקרים שיצאו ממנה, כגון מרטין בובר וגרשום שלום (שישבו בירושלים וחלקם היו קשורים עם האוניברסיטה העברית). פרק זה יתמקד בבית זמורה ממזרח אירופה וכן הכותבים, שעבדו איתו. שושלת זמורה קשורה בתנועות הפועלים, לעומת משפחת שוקן, שהייתה קשורה באידיאולוגיה של המעמד הבינוני ובמפלגותיה, הפרוגרסיבים והציונים הכלליים. כאמור, האידיאולוגיות הללו באו לידי ביטוי בסופרים, שפעלו עם בתי ההוצאה: עגנון ואורי צבי גרינברג, למשל, מצד שוקן; נתן אלתרמן, בין השאר, מצד זמורה. דברים אלה אמורים, כמובן, בדורות הראשונים של כל שושלת והם בלשון הכללה; ברבות הימים, עם התפתחות החברה בישראל וגיבוש הזהות הישראלית, מיטשטשות ההבחנות האלה, ובכל זאת יש בהן כדי לשרטט בקווים כלליים תמונה רחבה של שדה המו"לות המשפחתית בארץ.

סיפור שושלת זמורה מתחיל באיש הספר והעורך, ישראל זמורה, ובהקמת כתב העת "מחברות לספרות" (1940), ובהמשך – את בית ההוצאה באותו השם, מתוך הקשר לחבורת "יחדיו" בכלל, ולנתן אלתרמן בפרט. האיכות הספרותית הייתה השיקול המרכזי של ההוצאה והמניע שלה; שיקולים כלכליים נדחו לקרן זוית. "מחברות לספרות" הייתה מפעל ביתי קטן מבחינת כוח האדם. בני המשפחה – מספר אחד זמורה – עסקו בכל פעולות ההוצאה ובכללן נשיאת הספרים וההפצה. חרף זאת הוציאה "מחברות לספרות" למעלה מ-300 ספרים במשך כ-30 שנותיה הראשונות, שבהן עבד צבי זמורה, בנו של ישראל, לצדו של האב. אך שיקולים ספרותיים בלבד אינם יכולים להעמיד הוצאת ספרים כחי הנושא את עצמו. ההוצאה נקלעה לקשיים כלכליים חמורים ונסגרה למעשה. את דרכה המשיך בנו הצעיר של ישראל, אהד זמורה. הוא שיקם את ההוצאה והקים ביחד עם שותפים את הוצאת זמורה-ביתן-מודן (1973), לאחר שלמד את לקחי אביו וניסה לאזן בין שיקולים ספרותיים לשיקולים כלכליים. ההוצאה, זב"מ,

נפתחה ללא משרדים: בית קפה שימש לישיבות המערכת, אך היא התפתחה במהירות ונעשתה אחת ההוצאות המובילות בארץ. היא הקימה בית דפוס משלה ובשנות ה-80 קנתה את הוצאת "דביר", ההוצאה הידועה של ביאליק. שותפים הולכים (מודן, ביתן) ושותפים באים (יורם רוז מ"כנרת"), והשותפות החדשה הושתתה גם על שליטה משותפת ברשת חנויות ספרים ("צומת ספרים" וכיום גם "יריד הספרים"). בדור השלישי פועל נכדו של ישראל, ערן זמורה, כמנכ"ל משותף של כנרת-זב"מ-דביר, והוא מעורב בניהול ההוצאה ובשיקוליה הכלכליים בלבד; את הצד המערכתי – בחירת הספרים ועריכתם – הוא מותיר למומחים. הנה כי כן, שלושה דורות וארבעה מודלים ואופנים של מו"לות: הוצאה פרטית גדולה, שמנהלה מעורב בבחירת הספרים (שוקן); הוצאה משפחתית-ביתית, ששיקוליה ספרותיים בלבד (מחברות לספרות, ספרי תרשיש); הוצאה מסחרית קטנה בלי משרדים (זב"מ); וקונצרן גדול של הוצאת ספרים וחנויות ספרים – אימפריה של ממש – שמנהליה מניחים למערכת ההוצאה את בחירת הספרים ואת עריכתם (כנרת-זב"מ).

ישראל זמורה: מבקר ספרותי, מו"ל ועורך (1899–1983)

ישראל זמורה נולד בשנת 1899 בכפר בבסרביה, אז רוסיה, הבכור מבין שישה אחים ואחיות. את השכלתו היסודית רכש בחדר ואת השכלתו החילונית הרחיבה – בלימוד עצמאי, בעיקר מתוך קריאת ספרים רבים. הוא החל לכתוב בעברית כבר בגיל 12 ומלבדה ידע יידיש, רוסית, צרפתית, גרמנית, ובשנים מאוחרות יותר גם אנגלית, ומכולן תירגם לעברית יצירות שירה, שאהב.

בגיל 16 עבר לאודסה, שהייתה ממרכזי הספרות העברית החשובים ביותר ובה פעלו ביאליק, רבניצקי ואחד העם. שם התיידד ויצר קשרים עם אנשי הרוח וכן הכיר את אשתו עדה, שהייתה תלמידתו לעברית. הם נישאו בהיותם בני 19. בתקופת המהפכה ברוסיה גויס ישראל לצבא האדום. בזכות היותו היחיד בפלוגתו

שידע קרוא וכתוב, הוא מונה להיות הפקיד הפלוגתי. בתפקידו זה כתב לעצמו צו מעבר – וברך מהצבא.

לאחר המהפכה ברחו בני הזוג מרוסיה לרומניה. הם גרו כמה שנים בעיר בוטושן, שם שימש כמורה לעברית ושם גם נולד בנו צבי ב-1922. המשפחה עלתה ארצה בשנת 1925 וכאן נולד בנה השני, אהד, ב-1933. במשך חמש שנים שימש זמורה שליח קרן היסוד ברומניה, שאליה נסע למשך חודשים אחדים בכל שנה, סבב בין הכפרים, סיפר על ארץ-ישראל וגייס תרומות. בשנות ה-30 סיים את עבודתו בקרן היסוד והחל בפעילותו הספרותית הענפה.

הרקע לייסוד מחברות לספרות: כתבי-העת וההוצאות "כתובים" ו"יחדיו".

השנים 1925–1940 – בין עלייתו של זמורה ארצה לבין הקמת ההוצאה "מחברות לספרות" – היו שנים מרתקות בספרות העברית. בשנים אלו התבלט דור היוצרים המודרניסטים בהנהגת נתן אלתרמן ואברהם שלונסקי, אשר פיתח פואטיקה שונה לחלוטין מזו שהציג הדור הקודם, דור התחייה בהנהגת ביאליק⁴⁹. המרד של המודרניסטים לא נגע לענייני פואטיקה וספרות בלבד, אלא לענייני החומר גם כן: הם התקוממו נגד מדיניות הוצאת הספרים החשובה של אותה העת, "דביר", שהתרכזה בפרסום כתבי ביאליק וחבורתו לצד מפעל הכינוס של טקסטים מהמקורות כגון ספר האגדה ושירת ימי-הביניים העברית. היו אלו מאבקים על מקום במרכז הבמה הספרותית ועל השפעה; כתבי-עת והוצאות ספרים שימשו כאמצעים להשגת המטרה.

⁴⁹ בין "מעגל" שירת ביאליק וטשרניחובסקי ל"מעגל" של שירת שלונסקי ואלתרמן היה "מעגל" נוסף ואלה ראשוני המודרניסטים בשירה העברית בא": אברהם בן יצחק, יהודה קרני, אביגדור המאירי, דוד פוגל ויוסף צבי רימון. סדן, דב, (1955) מבוא לספרות בדורות האחרונים, האוניברסיטה העברית, מפעל השכפול, ע"מ 91-110; חבר, חנן, (אפריל 1983) המעגל השלישי, סימן קריאה 16-17, (מנחם פרי עורך), ע"מ 574-577.

ראשיתו של הסיפור נעוצה ב-1926, עת הופקדה עריכת בטאונה של אגודת הסופרים, "כתובים", ב"תמימותו של ביאליק"⁵⁰, בידי אליעזר שטיינמן ולא בידי אדם מנאמניו של המובהקים של ביאליק.⁵¹ שטיינמן הרבה לפרסם את המחזיקים בפואטיקה המודרניסטית ובראשם שלונסקי, ולא יצר כתב עת ספרותי אקלקטי, המשקף את כלל העשייה הספרותית. כעבור כשנה, כאשר ביאליק וחבורתו נוכחו לדעת שחבורת הצעירים המודרניסטים שכונתה בהמשך חבורת "כתובים" השתלטה על העיתון, הודיע ועד האגודה על התפטרותו, תמיכת אגודת הסופרים בכתב העת "כתובים" נפסקה, ושטיינמן, שחש בדחייתם אותו, התחבר עם אברהם שלונסקי, עם יעקב הורביץ, עם יצחק נורמן ועם ישראל זמורה. אלו הפקיעו את השבועון "כתובים" מרשות אגודת הסופרים והפכוהו לבטאונה של חבורת יוצרים צעירה. מהלך זה הביא להסרת חסותה של אגודת הסופרים על כתב-העת, ולהחלטה בשנת 1928 להקים כתב עת חדש, במקום זה בו כיכבו המודרניסטים.

⁵⁰ כפי שמתאר זאת ישראל זמורה: זמורה, ישראל, (דצמבר 2008, במקור מאי 1979) מדוכן לדוכן, הרהורים וזכרונות עם יובל ל"מאזניים", **מאזניים**, כרך פ"ב, גליון 4-3, עמ' 26-28 (ר' הערה 14).

⁵¹ אביגדור המאירי מתאר בסרקזם גלוי את עורכי העיתון החדשים: "אינני מאשים את עורכי ה'כתובים'. 'כל עם יש לו הממשלה שהוא ראוי לו'. מערכת העיתון מורכבת משלושה אנשים שונים, שביחד מהווים מערכת עברית מובהקת: האחד, א. שטיינמן, חולם חלומות-כבוד לסופר העברי מיום עמדו על דעתו... השני, אשר ברש – יהודי פקח-מפוכח 'עורך מלידה ומבטן' שכשרון האבטו-אדמיניסטרציה שבו משגיח על העיתון האומלל, שחלילה וחס לא יעלה ברמת-גבהו על יצירותיו שלו. והשלישי א. שלונסקי – ילד בעל כשרונות מצויינים, שמתוך פחד מפני מלחמת-החיים-והספרות הריח את כשרונו אל מעבר לגבול הזקנה המאפטרפסת אותו ונעים לו להיות תרנגול צרוד על כור האשפה הספרותית, מאשר חייל פשוט אך אמיץ בחזית-הרוח הגלויה שלנו, – ושלושת אלה הם: מרכז הרוח העברי בארץ נביאי האמת והשקר". ראו: המאירי, א. (תרפ"ה, תשרי), אגודת הסופרים שאיננה, **המחר**, עמוד 20.

כשהופיע "מאזנים" ככתב-העת הרשמי של אגודת הסופרים בשנת 1929, הפך "כתובים" לכלי-הביטוי הגלוי של הפואטיקה המודרניסטית כנגד דור התחיה.⁵² כך נכתב במניפסט כתב-העת "מאזנים" (אדר, תרפ"ט, 1929) בידי י. ד. ברקוביץ ופ. לחובר: "תחת השאיפה לכנס שוב את הכוחות המפוזרים לעבודה משותפת מועילה, לתקן את השלמות הנפגמת – חותרים לפורר, להפריד לסכסך. במקום הכוונה הטובה לעבוד עבודה ספרותית נאמנה, להגביר ולהפרות את כוחות היצירה, להשכיל ולהיטיב את הקהל העברי ולהעלותו למדרגה עליונה – באה האמביציה האישית הקטנה. על תקלה זו עמדה אגודת הסופרים העבריים בארץ-ישראל, ויסוד "מאזנים" הוא נסיונה הראשון לטהר את הסביבה הספרותית מן הרוחות הרעות". ביאליק הסביר את האחריות הכרוכה בכתבה ל"מאזניים": "והסופרים העברים בא"י [...] הם צריכים להתעמק הרבה ולחשוב את חשבון עולמם ואת חשבון עולמו של הקהל, שהם מדריכו ומכוונו פסיעותיו בחיים. חושבני כי רשאי אני להורות לחברי את חובתם ולפרש להם את החובות הללו, כיצד עליהם לנהל את השבועון, שהוא כל השרת של הסופרים, וששם צריכה להיות מובעת הדעה של מורי ההוראה שלנו בכל שאלות החיים, וביחוד בשאלות הספרות."⁵³

כפי שמציינת שביט (1983: 157), הפילוג היה תהליך הדרגתי ולא קרע, עד שבשנת 1931, בעקבות פרסום מאמרו של שלונסקי על שירו של ביאליק "ראיתכם שוב בקוצר ידכם", חדלו ביאליק וחבורתו לפרסם ב"כתובים". החבורה עסקה גם בהוצאה לאור והוציאה כחמשה עשר ספרים. הידועים בהם היו ספרו של יעקב הורביץ, "אור זרוע", כתבי אורי ניסן גנסין (שפרסם קודם לכן מחוץ לארץ-ישראל) וספרי שיריו של שלונסקי "לאבא אמא" ו"באלה הימים" (וכן כמה

⁵² מירון (1987) מציין כי דרך השם "מאזנים" ניתן ללמוד על הקו הפואטי שציפו ממנו – קו של איזון, מרכזיות, הצגה שקולה של הכוחות. ראה: מירון, ד. (1987). **אם לא תהיה ירושלים – הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. (עמ' 44).

⁵³ ביאליק, ח.ג., (תרפ"ט, אדר ב'), בועידת האגודה המחדשת בתל-אביב, אגודת הסופרים ועתונה http://benyehuda.org/bialik/dvarim_shebeal_peh30.html

ספרים מתרגומיו). עוד ראו אור על-ידי ההוצאה ספרי השירה הראשונים של מרדכי טמקין ושל מרדכי אבי-שאל, הרומן של דב קמחי, "אמש", מסותיו של זמורה על רילקה וספרו של עורך כתב העת, שטיינמן, "דודאים" (וכן שניים מספרי מסותיו).

חבורת "יחידיו" וכתב-העת "טורים"

היחסים בין שטיינמן לחבורתו של שלונסקי התערערו מאותן הסיבות, שהביאו בשעתן לפירוד בין אותה החבורה לאגודת הסופרים: חילוקי דעות בענייני פואטיקה לצד התנגדות למעמד ולסמכות שתבע שטיינמן לעצמו מתוקף תפקידו כעורך כתב-העת. מכל מקום, שטיינמן, שנתפס כיוצר מינורי, לא היה מסוגל להוביל את מהפכה המודרניסטית.

הקרה היה בלתי נמנע. ב-7 בדצמבר 1933 כתבו, שלונסקי, זמורה, נורמן והורביץ לשטיינמן, כי הם פורשים מהעריכה המשותפת. הם הקימו את חבורת "יחידיו" ואליהם הצטרפו נתן אלתרמן עם חברי קבוצת "פתח" וביניהם א.ד. שפירא ולאח גולדברג. כל אלו היו הרוח החיה של הפואטיקה המודרניסטית. חבורת "יחידיו" – "הכת" בפי מתנגדיה – הוציאה את בטאונה "טורים" בשתי תקופות: "טורים" א' (1933–1934) ו"טורים" ב' (1938–1939). זמורה, העורך ואיש המעשה, היה מהדמויות המרכזיות בחבורה הגם שלא היה יוצר מוביל כאלתרמן, כשלונסקי וכגולדברג. ביוזמתו ובפעילותו הוציאה החבורה ספרים חשובים של חבריה וביניהם "אבני בהו" של שלונסקי (1933), "טבעות עשן" של גולדברג (1935) ו"כוכבים בחוץ" של אלתרמן (1938).⁵⁴ כך רכש זמורה את ניסיונו הראשון בהוצאת ספרים.

⁵⁴ שאר הספרים שהוציאה החבורה: הספרון "לא תרצח" (ילקוט שירים נגד המלחמה) בתרגום אברהם שלונסקי, בעריכתו ועם מבוא משלו (1932); "אופרה בגרוש" לברטולד ברכט (1933); "אברהם שלונסקי" לישראל זמורה (1937); "מאה לילות ביפו העתיקה" למנשה לוי (1938); "שירי המפולת והפיוס" לאברהם שלונסקי (1938); "שמש בדרכים" לרפאל אליעז (1939); "חתולותי הלבנות" ליעקב הורביץ (1939) ו"מזוית אל זוית" לאברהם חלפי (1939).

שער הספרון "לא תרצה" ומודעה על "אני בוהו" בצידו האחורי

מ"יחדין" ל"מחברות לספרות"

גם חבורת "יחדין" התפצלה. זמורה מספר על כך ביומניו ואלו שופכים אור על הרקע לצמיחת "מחברות לספרות". כך הוא כותב ב-30.11.38:

אלתרמן בא מאוחר והתווכח עם שלונסקי בשאלה האם מחויב הסופר להשתתף בחיים הפוליטיים בימים אלה. שלונסקי מחייב. אלתרמן אמר: רק רשות ולא חובה היא. הויכוח היה חריף ומרוגז. גישתו של אלתרמן היא של סופר שהספרות לו עיקר, של שלונסקי סופר ועסקן, שמחוץ לספרות יש לו עוד דברים.⁵⁵

⁵⁵ קטעים קצרים מיומנו של זמורה מופיעים אצל גרץ. נ. (1988). ספרות ואידיאולוגיה בארץ ישראל בשנות השלושים. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה. (עמ' 84).

מעט אחר כך (20.12.38) כתב:

הלכתי עם אלתרמן ושפירא לקפה "פינגווין" – השיחה: ירידתם של "טורים", שהפך לעתון פוליטי בעיקר, הכתוב למען אנשי מפלגה ידועה [השומר הצעיר, מ.ג.]; כל תכנון – מלחמה בפאשיזם ובמלחמה [...] לשירים, סיפורים, מסות – אין שלונסקי דואג; שפירא קוצף ורוגז, אלתרמן לא שבע רצון, משתמט מלדבר, מבטל את כל העניין, כנראה.⁵⁶

הוויכוח על מעורבות לעומת אי-מעורבות בחיים הפוליטיים הוא חלק מהתמונה. אלתרמן עצמו היה מעורב בפוליטיקה, בטוריו בעיתון 'הארץ' ('רגעים') ומאוחר יותר ב'טור השביעי' ב'דבר', למרות שהקפיד להבחין בין שירת "העת והעיתון" לבין השירה הקנונית שלו. חוסר שביעות הרצון נבע מחמת הפוליטיזציה של עצם השירה,⁵⁷ הכפפת ערכיה האוניברסליים לאידאולוגיית הסוציאליזם והמלחמה בפאשיזם ברוח תנועת השומר הצעיר, ששלונסקי התקרב אליה ונעשה שותף בהוצאה שהקימה בשנת 1939, "ספריית פועלים".⁵⁸ גורם נוסף לחילוקי הדעות היה מדיניות העריכה הדומיננטית של שלונסקי, שערך את שירי החבורה כראות עיניו ואשר, בדומה לשטיינמן בשעתו, הרשה לעצמו להוציא – מתוך 11 הספרים של החבורה – שלושה שכתב, או שתרגם, בנוסף לספר שנכתב על אודות שירתו (כפי שפורט לעיל בהערות). חוסר שביעות רצון זה הוביל להפסקת עבודתו של שלונסקי כעורך "טורים" ולהחלפתו בישראל זמורה, שערך את "טורים" ג'. אלא ששלונסקי, על-פי יומני זמורה, פעל להכשלת המהלך

⁵⁶ זמורה, י. (1973, אוגוסט–ספטמבר) וכן: הקרע ב"יחדיו" ויסוד "מחברות לספרות". מאזנים, ל"ז (4–3), 174–176.

⁵⁷ דברים אלה הם "קצה קרחון" לויכוח פואטי עמוק בתולדות השירה העברית. קבוצת הניאו-סימבוליסטים (ובתוכם שלונסקי), שנהנתה ממעמד הגמוני, נשענה במידה רבה על קודים אסתטיים אוניברסליים ועל פואטיקה המבוססת על סמלים שהפענוח שלהם על ידי הנמען/הקורא אינו מידי והשיר נחוה כמעורפל (לאה גולדברג יוצאת מכלל זה). בשלב מסוים רוב הקבוצה החלה להפנות עורף לגישה זו. ראו על כך בהרחבה: חנן חבר, פתאם מראה המלחמה, הקיבוץ המאוחד, 2001, חלק ראשון: "סימבוליות עברי במלחמת העולם" עמ' 12–63.

⁵⁸ ראו בהרחבה בפרק העוסק בספריית פועלים וכן מירון (1987), עמ' 41–55.

וכתב-העת לא ראה אור.⁵⁹ במקומו השיג זמורה רשיון להדפסת כתב-עת ספרותי חדש – "מחברות לספרות". את המהלך מתאר ישראל זמורה ב-18 באפריל 1939:

אלתרמן מדבר שוב על הוצאת קבצים והציע את השם "מחברות לספרות"; אני משתדל להמנע משיחה על כך, כי החלטתי לא לעשות דבר בשביל קובץ אחד.

כחודש וחצי לאחר מכן, ב-31 במאי 1939, מוסיף זמורה וכותב:

יום לפני כן אמרתי לאלתרמן, שאני מגיש בקשה לממשלה לרשיון הוצאה של דו-ירחון ואני רוצה להשתמש בשמו: "מחברות לספרות"; הוא הסכים, כמובן; שמע את דברי ברצינות, הגובלת עם אדישות; אמנם, גם אני הודעתי לו את הודעתי בצורה זאת, הוא יעץ לי לפנות גם אל שלונסקי כמו שפניתי אליו; לא כדאי לעשות פילוג ספרותי במכוון. פניתי לשלונסקי וסיפרתי בקיצור נמרץ על החלטתי ושאלתי אם ישתתף עמי; ענני בקיצור: מדוע לא? ולא הוספנו לדבר הזה; ביקשתי שיספר ללאה [גולדברג, מ.נ] לפני שאני מדבר עמה, כי היא עלולה לענות לי מענה בלתי נימוסי אם לא תדע ששלונסקי יודע והסכים לכך. א.ד. שפירא, י. פרלמוטר [אבות ישורון], א. טסלר שמחים להחלטתי; גם ש.גנס; ראיתי את י. נורמן ושוחחתי עמו על כך; גם הוא שמח.

היום כתבתי לממשלה. (31.5.39).

ישראל זמורה כתב ב"מאזנים" באפריל שנת 1973: "במשך שנים, בימי פעולת קבוצת הסופרים "יחדיו" ("טורים"), ובימי "מחברות לספרות" (הבמה הספרותית בעריכתי) – נהגתי לרשום רשימות על הנעשה בחוגים ספרותיים אלה, מעין יומן אישי (ספרותי). עכשיו, בשובי לקרוא ברשימות אלה – הנני סבור שאין לפרסמן

⁵⁹ על המהלכים שהובילו להתפטרותו/הדחתו של שלונסקי מ"טורים" ראה קטעים מן היומן בסוף פרק זה.

ברציפות, שכן יש בהן כדי להביך כמה אישים שעודם חיים אתנו (כן יאריכו ימים) והדבר אפשר יהיה להעשות רק לאחר זמן (זמורה, 1973 : 295).⁶⁰

בנסיון להימנע ממחלוקת פרסם זמורה הרבה שבחים ברשימותיו, אך נמנע מלתאר לעומק את המחלוקות שקרעו את חבורת "יחדיו" ואת הכעס על שלונסקי (עוד על כך ראו בקטע יומן להלן). הרשימות הללו התפרסמו באפריל 1973. חודש לאחר מכן, ב-18 במאי, נפטר שלונסקי. זמורה פרסם רשימה נוספת מיומנו לזכרו של שלונסקי ובה הראה מגדולתו של המשורר ומחידודיו: "מה יהיה עם "טורים" אם תפרוץ מלחמה? – שלונסקי אומר שצריך לסגרם ולכתוב בגליון האחרון: 'להתראות 10 רגעים אחרי המלחמה!' (זמורה, 1973 : 292).⁶¹ אך מה שהיה נכון חודש קודם לכן – ההיגד שקטעים מיומניו "יש בהם להביך כמה אישים שעודם חיים אתנו" – היה נכון פחות לאחר פטירת שלונסקי וזמורה הרשה לעצמו לפרסם את הרשימות על המתחים שהביאו לפירוק "יחדיו". כעבור כמה שנים, בשנת 1979, כשמורא שלונסקי לא היה עליו, כתב זמורה את הדברים ללא כחל ושרק:

התחילו טרוניות חשאיות שהתגברו והלכו, כנגד עריכתו השרירותית של א.שלונסקי. היו כנסים סודיים של סופרי "יחדיו", ושוב נזרע זרע של פילוג; הטרונות היו כנגד הקו הפוליטי, אבל גם כנגד הקו הספרותי. ועם תום השנה, באסיפה כללית של חברת-המניות, "יחדיו" הודח א.שלונסקי מעריכה, ובמקומו בחרו בי כעורך "טורים". תחילה גילה א.שלונסקי אבירות, כביכול, וקיבל את הדין, והבטיח להשתתף בבמה בעריכתי והוא גם נתן בידי שיר לגיליון א' ("טורים" ג'). נ. אלתרמן כתב את "טור ראשון", פרידה אלגנטית משלונסקי וקבלת-פנים חמה לעורך החדש. אך לא כך היה המשך: שלונסקי התחיל למחרת היום לחתור תחת

⁶⁰ להרחבה ראו: זמורה, י. (1973, מרץ-אפריל). שני פרקים מיומניו. מאזנים, ל"ו (4-5), 295–301.

⁶¹ להרחבה ראו: זמורה, י. (1973, מאי). קטעים מיומניו על א.שלונסקי ז"ל. מאזנים, ל"ו (6): 292–293.

ההחלטה, קנה את ליבם של לאה גולדברג, ר. אליעז, ועוד ופתח במו"מ עם מפ"ם בדבר הוספה ספרותית לעתון "השומר הצעיר" בעריכת שלונסקי.

בהתייעצות עם אלתרמן, א.ד. שפירא, א. טסלר ועוד החלטנו לנער את חצננו מ"יחדיו" ולהוציא לאור במה ספרותית צרופה, שנתן אלתרמן קשר לה את השם "מחברות לספרות", בעריכתי (זמורה, 4-5/79):⁶²(102

ביחס לשם שהציע אלתרמן, "מחברות לספרות", מעניין להדגיש את התיבה השנייה – "לספרות" – המכוונת לכך שעיקר ההוצאה הוא הספרות ולא הפוליטיקה.

קטעים מיומנו של ישראל זמורה

פרקי יומן אלה, שפורסמו ב"מאזנים" בשנת 1973, מעידים יותר מכל על מעמדו הדומיננטי של שלונסקי בתוך החבורה ועל הדרך המניפולטיבית שנקט כדי להפעיל את "בני חסותו", שעיקר עניינם בהקשר זה היה, כנראה, למצוא בימה קבועה ליצירותיהם. במחקר המו"לות בישראל, זה הוא פרק ראוי לדיון ביקורתי על יחסי הכוח בקרב סופרי התקופה, בלי לערער על כשרונו ועל פועלו של שלונסקי עצמו. צריך גם להדגיש ששלונסקי מראשית דרכו הספרותית, עוד מגדוד העבודה בעין חרוד (1922), ראה עצמו מחוייב להוצאת בטאון ספרותי מודרניסטי שהוא ויצחק למדן חשבו לכנותו בשם "טרפים" (ראו מכתביו ללמדן ולאביגדור המאירי) עניין שלא יצא אל הפועל.⁶³

⁶² להרחבה ראו: זמורה י. (1979, אפריל-מאי). מדוכן לדוכן – הרהורים וזכרונות עם יובל "מאזנים". מאזנים, מ"ח (ספר היובל), 100-102.

⁶³ שביט, עוזי (בהשתתפות גליה שגיב), (1981), חליפת מכתבים שלונסקי - למדן - המאירי: שבט תרפ"ב - ניסן תרפ"ג, ספר שלונסקי א', עורך ישראל לוין, ספרית פועלים ואוניברסיטת תל-אביב, עמ' 171-234. באשר לשם טרפים ראו עמ' 223, הערה 3

20 במרץ 1939

הייתה ישיבת "יחדיו" שהייתה צריכה להחליט על גורל "טורים" לשנה החדשה. נכחו" א.שלונסקי, נ.אלתרמן, י.הורביץ, לאה גולדברג, א.ד. שפירא, ש. גנס, א. חלפי ואני. פתחתי במסירת דין-וחשבון על מצבו הכספי של העתון ושל הוצאת הספרים ולאחר-כך ביקשתי משלונסקי שימסור דו"ח על מצב העתון, עריכתו, כיוונו, הקשיים וכו'; הוא סירב ואמר לי שאמשיך לדבר גם על כך; שעה ארוכה דיברתי גם על העתון, על עבודתו של שלונסקי, מסירותו, השבחת החומר הספרותי, הודיתי לו על מה שעשה צינתי לאח"כ את הליקויים בעתון, בצורה ובתוכן, על ה"נזירות" המופרזת שבו, על משהו משעמם, על המרכזיות של ענינים פוליטיים וכו'; נ. אלתרמן המשיך ברוח זו, השתדל מאוד לא לפגוע בשלונסקי, ואף על פי כן להביע דעה שלילית על כמה דברים בעתון; י. הורביץ לא דיבר [...] שאל, בעיקר, למצב החומרי של העתון; שלונסקי נזף בלי שמץ של עדינות על שלא הזמינו את ליפשיץ [המשורר משה ליפשיץ, מ.נ.] לישיבה – לוא ידע לא היה בא, משום כן לא מסר דו"ח וביקש ממני לעשות זאת; הוא מדבר רק עם מי שעבד בעתון ולא עם מי שלא עבד; לאה גולדברג תמכה בו מתוך עצבנות רבה; עניתי לשלונסקי בחריפות; במשך השנה פגע בכמה חברים ולא ביקש מהם סליחה כמו שהוא רוצה לבקש מליפשיץ; למה לא הציע אותו במשך השנה כחבר רשמי ל"יחדיו", אני הייתי מצביע נגדו, אולי היה מתקבל בכל זאת ומשתתף כאן [...] הישיבה ארכה מאוד, עוררה רוגז, עלבונות, אי-אפשר היה להגיע לידי מסקנה, ואז הציע אלתרמן לדחותה לכמה ימים [...]

בישיבת "יחדיו" השנייה, שהייתה בביתי עד שעה מאוחרת בלילה, בנשיאותו של נ.אלתרמן – נתחדשו כל הויכוחים אבל האווירה שקטה מאוד, כי אלתרמן ניהל את הויכוחים בטקט רב ובחכמה. הפתעה גדולה הופתענו כשהודיע שלונסקי לפתע-פתאום, ולא בראשית הישיבה, כי

אינו יכול להמשיך בעריכת העתון, כי הוא עייף, רוצה לכתוב שירים ועוד, אלתרמן ביקשו להמשיך, הסביר לו, כי בלעדיו ייפסק העיתון, כי הוא מומחה לעריכה בעל כשרון לכך, ואם הוא אינו יכול לשאת העול – אחרים ודאי לא יוכלו. שלונסקי עמד בתוקף על דעתו, כי לא יערוך, הציע מערכת של שלושה: י. הורביץ, נ. אלתרמן ואני.

המשיכו בהפצרות, שלונסקי אמר שתהיה זאת תעודת-עניות אם רק הוא יכול להיות עורך; אלתרמן התגונן, אין זו עניות – הוא יודע לכתוב שירים, אבל לא לערוך, אולי לאחר זמן. לבסוף הציע אלתרמן לדחות עוד פעם אחת את הישיבה.

עד לישיבה הבאה ניהלתי אני את המו"מ על העריכה; שלונסקי סירב בהחלט; אלתרמן לא רצה להיכנס להשתתף במערכת של שלושה; גם של שנים לא רצה, ובעצמו – וודאי ובוודאי לא, כי אינו רוצה לבוא במקומו של שלונסקי: מה יאמרו הבריות? הוא יעץ בכל תוקף לא לקבל עלי עריכה ביחד עם הורביץ, והציע לי שאני בעצמי אקבל עלי את העריכה. לפני כן דיברתי עם הורביץ ושאלתי אם יקבל עריכה: בעצמו אינו יכול, אין לו פנאי, נראה היה שגם עם אלתרמן ואיתי לא רצה; אבל ביקש שהות להמלך בדעתו; כשבאתי לשמוע את תשובתו ענה לי, כי הוא רוצה, אבל אינו יכול. כשהסכמתי לדעתו וסיפרתי לו על הצעת אלתרמן – היה נבוך מאוד, הדבר לא נתקבל על דעתו, אבל לא גילה אותו בפירוש. בינתיים דברתי עם א. ד. שפירא, עם שלונסקי עם ש. גנס; נ. אלתרמן דיבר עם לאה – אלה הסכימו בפה מלא או לא בפה מלא, אבל הסכימו; שלונסקי הסכים מתוך שתיקה למחצה.

ישיבה שלישית התקיימה שוב בקפה "פרנס" בלי יושב ראש בתחילה ולאחר-כך הציע אלתרמן את עצמו לישב ראש. מסרתי דו"ח על המו"מ עם כל החברים, הזכרתי את כל ההצעות מלבד הצעתו של אלתרמן על עריכתי כיחיד; אלתרמן חזר בעצמו על הצעתו; התחילו שוב בקשות

ששלונסקי ימשיך, בעיקר ביקש הורביץ, חזר על כל ההצעות מחדש: שלושה, שנים בצורה זאת, שנים בצורה אחרת ולבסוף חזרו להצעת אלתרמן. שאלו לדעתי – אמרתי שאני התכוננתי לכך, רציתי להיות עורך, אבל חשבתי שעוד יעבור זמן, אין לי אלא הרצון לקיים את החבורה, לשמור על במתה, דאי שיש אחריות, אבל אם תבוא עזרה מלאה – אתמסר מתוך רצינות ואהבה; לבסוף נתקבלה ההחלטה שאני עורך העיתון והוחלט כי בעוד שבוע עלי להציע לחברים תכנית של העיתון לשנה הבאה; החליטו גם – שפעם בחודש תתקיימנה ישיבות החבורה ושלושה חברים ראשים לבקש ישיבה דחופה (20.3.39).⁶⁴

"מחברות לספרות" – מכתב-עת להוצאת ספרים

כתב-העת "מחברות לספרות" החל לפעול כרבעון המפרסם שירים, סיפורים ומאמרי ביקורת של בני החבורה ושל יוצרים אחרים, אך הוא לא הצליח לקנות לו מקום על מדף הספרים, נחל כשלון מסחרי ונסגר לאחר חמש שנות פעילות (1940–1944). במקביל להוצאת כתב-העת ולכתיבה כמבקר ספרות החל זמורה להוציא ספרים. הספרים הראשונים שהוציא היו ספרו שלו על המספרים הורביץ והזו (1940), "שמחת עניים" של אלתרמן (1941), "דמיות מאפק" של יוכבד בת-מרים, "חֶפֶה שחורה" של יונתן רטוש (1941) ו"על חוכמות דרכים" של אבות ישורון (1942). בצד ספרי שירה חשובים אלו הרבה ישראל זמורה להוציא ספרים של משוררים עבריים מימי הביניים לצד ספרי ילדים כמו "פו-הדוב" לא.א.מילן.

⁶⁴ וראו בהרחבה: זמורה, י. (1973, אוגוסט-ספטמבר). הקרע ב"יחדיו" ויסוד "מחברות לספרות". מאזנים, ל"ז (3-4): 174-176.

ההוצאה התנהלה בבית המשפחה בתל-אביב, ברחוב פרוג ואחר-כך ברחוב גנסין, כפי שסיפר אהד זמורה בראיון עיתונאי (שוחט, 3/1/97: 42).⁶⁵ הבית שימש גם כמשרד וכמחסן ספרים. ההוצאה פעלה ללא כוח אדם חיצוני; זמורה האב עשה כמעט הכל – ובכלל זה מכירת ספרים ושיווקם – בלי מזכירה ובלי משרד מסודר. הבית היה בית-ועד לחכמים. מדי יום ביקרו שם סופרים ומשוררים וביניהם אלתרמן, שהקדיש שיר לאהד הצעיר, יעקב אורלנד, אבות ישורון ואברהם שלונסקי, שלימד שחמט את בני זמורה.

בשנת 1950 הצטרף להוצאה הבן, צבי, ועבד בצמוד לאביו. הוא שימש, לדבריו, כמנהל ראשי: "אבא היה עורך, ואני ניהלתי מבחינה אדמיניסטרטיבית". אחיו הצעיר, אהד, עזר מנעוריו לאביו במגוון תפקידים – נער שליח, סבל שנשא ספרים לחנויות, אורז ספרים וכתבן במכונת כתיבה. בשנת 1955 הוא הצטרף לניהול ההוצאה, אך פרש כעבור זמן, כפי שסיפר בראיון: "היתה זו הוצאה של איש אחד. עבדתי עם אבי זמן קצר, אבל היו בינינו חילוקי דעות. אחי הבכור המשיך לעבוד איתו. לא שחלקתי על דעתו מה חשוב להוציא, אלא שחשבתי שצריך להיות איזון בין דברים שנמכרים לדברים אחרים". חילוקי הדעות בין האב לבן התמקדו אפוא בעניין הכלכלי, שכן האב סירב בכל תוקף להוציא ספרים מסחריים, שיאזנו את ההפסדים שגרמו ספרי האיכות. כיום, בראייה לאחור, מצדיק צבי את הגישה הפרקטית והמאזנת של אחיו אהד: "העלות [ללא כיסוי באמצעות רווחים] הרגה אותנו, ובגלל זה כמעט פשטנו את הרגל. תמיד צריך למזג כדי להתקיים. מוכרחים להסכים, זה החיים. או שיש תמיכה מממשלות או מתומכים, ואם לא – לא מחזיק מעמד".

הדוחק הכלכלי, שהיה מנת חלקה של מחברות לספרות לאורך שנותיה – ומכאן, של המשפחה – הכביד מאד על אשתו של ישראל, עדה, ועל הילדים.

⁶⁵ ראו בהרחבה: שוחט, צ. (1997, ינואר 3). "שניים שלושה דברים שלא ידעתם על אהד זמורה". הארץ (מוסף), עמ' 42.

"מאז שאני זוכר אותו, לא היה יום אחד שאבא לא היה בחובות" סיפר אהד זמורה (מידן, 6/6/02 : 24).⁶⁶ קטע שכתב אלתרמן לזכרה של עדה זמורה ממחיש את העניין:

עד שובו [של ישראל, בעלה] היתה עדה נשאת לבדה עם החבילות שבחדר המחסן, אל מול הנושים ובעלי השטרות, שלוחי מוכרי הנייר ושלוחי המדפיסים ושלוחי הכורכים, שתבעו פירעונות, אלה שבעלה היה נס למראיהם ברחוב ממדרכה אל מדרכה [...] פעם אחת, בתקופה שבה הגיעו כנראה מים עד נפש, ביקשה פגישה עמי, היא לבדה – בעוד זמורה מכתת רגליו על פתחי בנקים ומלווים. אותה שעה לא ביקשה דבר, רק שאלה 'מה יהיה? מה לעשות?' בקולה היה הפחד והייאוש, אך כשם שלא ביקשה כלום כך לא קיבלה כלום. רק דבר אחד עשיתי למענה. הבטחתי שלא אספר לבעלה כי בכתה". (אלתרמן, 1968).⁶⁷

מצב זה הוליך את ישראל זמורה פעם אחר פעם לבקש עזרה מראשי השלטון, בן-גוריון לוי אשכול ואחרים. בתוכנית הרדיו "שאלות אישיות" סיפר זמורה ליעקב אגמון על אחד המקרים הללו. זמורה בא לפגוש את בן-גוריון, שאותו הכיר אותו עוד מתקופת "יחדיו", ובן-גוריון היה בישיבת ממשלה. המזכירה הודיעה לבן-גוריון: "זמורה מחכה". בן-גוריון יצא והם ישבו לשוחח. זמורה דיבר על הקשיים שלו בהוצאה ובן-גוריון סיפר על הקשיים שלו עצמו – צבא, עלייה וקליטה. אז שאל זמורה את בן-גוריון: "אתה רוצה שאני ארשום צ'ק?" בן-גוריון צחק וקרא למזכירו, טדי קולק, וביקשו לרשום צ'ק על סך 5,000 לירות לפקודת זמורה. אך במקרה אחר, הלוואה שסודרה על-ידי פנחס ספיר ולוי אשכול התבררה כבור

⁶⁶ ראו בהרחבה: מידן, ע. (2002, יוני 6). "שאלות מו"לים: הכל נשאר במשפחה (ולפעמים לא)", ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), עמ' 23-25.

⁶⁷ מאמרו של נתן אלתרמן בקובץ: זמורה, י. (עורך). (1968). שם האחת: קובץ ספרותי לזכרה של עדה זמורה. תל-אביב: מחברות לספרות.

ללא-תחתית, עקב האינפלציה והריבית. אהד זמורה מספר, כי הלוואה זו הייתה "סכנה למפולת משפחתית" מכיוון שבני המשפחה היו ערבים כולם לבנקים.

אך אין לספר את סיפור ההוצאה רק דרך החור שבגרוש; הרי זה סיפורה של מו"לות משפחתית-מצנטית, הפועלת מתוך אהבת הספרות. למרות שישראל זמורה לא נמנה עם המו"לים הפרטיים הגדולים בשעתו – גדולים ממנו היו שוקן, פלאי, אורנשטיין, צ'צ'יק, טברסקי ואחרים – הוא היה מו"ל משמעותי.

משוררים רבים התחילו את דרכם ב"מחברות לספרות" ובהם אבות ישורון, תרצה אתר, נורית זרחי ויעקב אורלנד. כך ראו אור ספר השירה הראשון של אהרן אמיר, "אהבה", וספר השירה הראשון של דליה רביקוביץ, "אהבת תפוח-הזהב". נציין בהקשר זה גם את בנימין גלאי, יהושע טן-פי, יהודה קרני, יונתן רטוש, יוכבד בת-מרים וש. שפרה.

דוגמה לרגישות של ישראל זמורה מתאר פנחס שדה בראיון עתונאי העוסק בספרו הראשון, "משא דומה":

הייתי כבר קרוב לגיל שמונה-עשרה, והצטברו אצלי שירים ובמוחי המעורפל, מוח של נער, צץ שמו של ישראל זמורה, שהיה עורך ומו"ל של הוצאת "מחברות לספרות". הוא הוציא לאור את אלתרמן ואבות ישורון, רטוש ועוד. החלטתי שאגש אליו. לא ידעתי כלום. לא היו לי קשרים, לא היה לי מגע עם עולם תרבותי או ספרותי. עבדתי כנער שליח כדי לחסוך כסף ל"בצלאל", ללמוד לצייר. היה לי רושם שכדי להיות צייר צריך ללמוד, ולכתוב שירים לא צריך ללמוד. לא היתה לי הטעות, שכדי לכתוב צריך ללמוד באוניברסיטה, אולי זה היה משבש לי את הכתיבה עד היום.

חזרתי ולבשתי יום אחד את ז'אקט השבת של אבי, שהביא אותו עוד מחו"ל, וכך, במכנסי חאקי, הלכתי עם צרור שירים ביד – והייתי נער כל-כך מטושטש ומטומטם, שלא היה לי מושג שצריך לטלפן לאדם כדי לבוא אליו, או לכתוב לו. לנו לא היה טלפון, זה לא היה בעולמי.

הייתי בדיוק האיש שהיה בשירי. אני ושירי אותו הדבר. השירים היו האיש. דפקתי על הדלת, והוא הכניס אותי. ידע כבר את שמי מהשיר שפורסם על-ידי שלונסקי [ב"על המשמר", מ.ג.], אבל חוץ מזה לא ידע עלי דבר. קיבל אותי יפה מאוד. ביתו היה מלא ספרים. ההוצאה היתה בביתו, ברחוב גנסיין.

ישבנו בחדר-האורחים הקטן, על השולחן מפה לבנה, ואשתו, עדה היה שמה, הוא עשה לי היכרות עימה, ואני לא אשכח, היא נתנה לי תה ועוגיות. קשה לי לדבר. אני ממש מתרגש. נער אלמוני, הטרדתי אותם סתם וקיבלו אותי כל-כך יפה. לו אני הייתי מתנהג עכשיו לאלה הפונים אלי, לו החצי – אבל לא חשוב. הוא עיין בשירים והסכים להוציאם לאור. לא ידעתי אז להעריך את זה שלא דיבר איתי על כסף.

משוררים אלמונים, ובעיקר לגבי ספרים ראשונים, צריכים בדרך-כלל, להשתתף או לתת כיסוי מלא מבחינה כספית. זמורה לא היה מוסד או חברה. הוא היה דל אמצעים. אדם אוהב שירה. אין כיום דברים כאלה. לא הבנתי אז את גודל המעשה שעשה בשבילי (גינגולד-גלבוע, 1984).⁶⁸

אחרי התפרקות "יחדיו" הוציא אלתרמן את כל ספרי השירה שלו ב"מחברות לספרות" ובהם "עיר היונה", "שמחת עניים" והדפסה מחודשת של "כוכבים בחוץ". ההוצאה פרסמה את כל שירי יהודה הלוי, את כל שירי שמואל הנגיד, ומשירי רמח"ל ושמואל לוצאטו; תרגומי יצירות וכן ספרי ילדים ונוער ובהם "הרוח בערבי הנחל" מאת קנת גרהם וספרי "פו הדב" של אלן אלכסנדר מילן – שראו כך אור לראשונה בעברית – אגדות האחים גרים, "הלב" מאת אדמונדו דה אמיצ'יס, ושירים מאת מרים ילן-שטקליס.

⁶⁸ ראו להרחבה: גינגולד-גלבוע, ש. (1984 אפריל, 6). הגרעין שהוליד את העץ - פנחס שדה על ספרו "משא דומה". **ידיעות אחרונות** (המוסף לשבת), ע' 28.

דוגמה מאירת עיניים ליחסי מו"ל ויוצר היא חליפת המכתבים בין ישראל זמורה לדליה רביקוביץ סביב פרסום ספרה הראשון של המשווררת, "אהבת תפוח- הזהב" (1959) ועבודתה כמתרגמת בהוצאה. את הדברים הביאה צפי שועלי במוסף 'תרבות וספרות' של 'הארץ' (שועלי, 2005).⁶⁹ נצטט כאן מהם בהרחבה כדי ללמוד על אישיותו של זמורה ועל ניהולו את בית ההוצאה הקטן והמצנטי שלו. ספרה של רביקוביץ גרם לזמורה, על-פי עדותו, הפסד של כ-200–300 לירות בשל הפיחות שהתרחש באותה שנה ומפני שקבע מחיר נמוך לספר, כיוון שחשש שלא יימכר:

ב-14.2.1962 כתבה רביקוביץ מכתב זועם למו"ל ולא היססה לאיים עליו: "אינני מוכנה להסתגל לנוסח המשפיל שאתה כופה עלי, לפיו עלי לחזור ולהתחנן על כל חלק נוסף מסכום זה. עלי להזכיר כי לא נגרמו לך על ידי כל הפסדים וכיוון שאינני שותפה לרווחי ההוצאה או לנזקיה, אינני מוכנה לכסות את הגירעונות דווקא בחלק הארי של שכרי. נדמה לי שעד הנה גיליתי הבנה מספקת למצבה הדחוק של ההוצאה ואין ספק שסירובי לדחוק כך נוצל לרעה. אני חייבת להזכיר שהתרגומים מהווים חלק עיקרי בפרנסתי ואם תוסיף לעכב את שכרי לא יהיה לי מנוס מפנייה למוסדות שתפקידם למנוע הלנת שכר, עם כל המיאוס שדרך זו של משא ומתן מעוררת בי. אני מקווה שתבין שלא ייתכן לאזן את מצב ההוצאה לעולמים דווקא על חשבוני. כיום, עם הפיחות, רובצת עלי משכנתא צמודה שעלי להזדרז בפירעונה ואם לא יסולק הסכום המגיע לי במלואו בימים הקרובים ביותר, תחול עליך האחריות לכך. בכבוד רב, דליה רביקוביץ... בימים טובים יותר נהגה רביקוביץ לפנות לזמורה "מר זמורה היקר", "שלך בדידות, דליה". כאן, ובהמשך, הייתה פנייתה רשמית. זמורה הופתע ממכתבה וב-28.2.1962 ענה לה מכתב תשובה, שניכר בו אובדן קור רוח:

⁶⁹ ראו להרחבה: שועלי, צ. (29/9/05). "שלך בדידות, זמורה". הארץ, תרבות וספרות.

"לדליה רביקוביץ רוב שלום! את רואה, המשוררת, שיניתי מדרכי לכתוב לך 'דליה רביקוביץ יקרה', שאינה אצלי סתם מליצה אלא הרגשה נאמנה כי אני פונה תמיד למשוררת והיא יקרה לי, כמו שיקר לי כל בעל כשרון והדבר אינו מותנה ביחסו של זה אלי, אין מסחר ברגשות [...] ואולם, מכתבך האחרון הביאני לידי רוגז ואני פונה אליך, כמו שאת פונה אלי במכתב המלחמתי דווקא ב'רוב שלומות' איזה שלום זה? 'ועכשיו, שימי לב: היכול אני לבוא לפניך ולהציע לך שתוציאי לאור על חשבונך ספר מסות שלי? לא! איני יכול! כי יהיה זה מגוחך! מנין לך כסף לעשות זאת? אבל כך בדיוק מגוחך הדבר שאני הוצאתי לך ספר שירים! לא היה לי כסף לכך! לויתי כסף ושילמתי ריבית קצוצה מתוך אהבה לשירה בכלל ומתוך החשבת כשרונך. כן ידעתי מראש כי לא 'עסק' לפני, כי לא ארוויח ואמנם – לא הרווחתי, אלא, אדרבא, הפסדתי על ספרך 200–300 ל"י. למרות זה שהספר נמכר ואזל! [...] הפנקסים פתוחים לפניך כדי להוכיח לך שחור על גבי לבן כי הפסדתי כסף עלייך! לא ביקשתי ולא אבקש ממך חלילה החזרת ההפסד, גם לא התכוונתי להודיעך את הדבר, לא רק עלייך אני מפסיד ואיני תובע החזרת הפסד. הן לא ידעתי כי תהפכי לסנסציה ולאליל של גבריאלי מוקד ומשה דור (גדולי הדור). הייתי בטוח שאמכור רק 200–300 טפסים (הן ספרו של יונתן רטוש המפורסם והמהולל נמכר רק בשיעור של 300 טפסים!) ובכל זאת הוצא לאור בהכרה: כדאי להפסיד על שירה טובה ולחנך את הדור. וכי אחות את לי? וכי בת דוד את לי? לא! את רק דליה רביקוביץ המשוררת ועל כך דאגתי [...] כפי כולי וכפי קשרי, המלצתי עלייך בנוסעך לחו"ל ועזרתי לך. גם הייתי לווה כסף בריבית קצוצה ושולח לך, אמנם מעט, כל חודש כדי לסייע לך. 'ביזנס' – עורבא פרח! גם על תרגומך לא הרווחתי עוד, אין קוראים בישראל! ורק למען ילדי ישראל אני מסכן את נפשי, משלם ריבית והנני בעל חוב של 100,000 ל"י. את לא מבנה? אין זה ענייך, אעפ"י שאת מורה בישראל, מלבד זה שאת משוררת בישראל! אמנם, את בעינייך

אצילת נפש, כי לא דחקת בי עד עכשיו! לא נכון! כל הזמן דחקת ואת מהלכת עמי בכסיות ברזל, כל יום אני מצפה לנזיפה ולאיומים. ידעתי, ידעתי כבר בזמן האחרון כי את מסוגלת לכל דבר – שירתך לחוד ואופייך האישי לחוד כנראה!... כעבור זמן-מה הציע זמורה לרביקוביץ לסיים את הפרשה ברוח טובה וללא נטירת טינה. בסוף המכתב הוא שואל: "וכי לא יכולת לסור לביתי שבו קיבלוך תמיד באהדה ובאהבה ולשאול בצורה דיסקרטית: מה קרה, מר זמורה? שמא אתה זקוק לגמילות חסד? בבקשה, אני נכונה לתת יד כי צעירה אני ומלאת כוח (שועלי, 29/5/05).

מכיוון שישראל זמורה התמקד בטקסטים שהוציא ולא נתן דעתו לצד המסחרי שבהוצאתם לאור, הוזנחה הפעילות השיווקית-המסחרית גם לגבי ספרים, שאפשר כי היו הופכים לרבי מכר. במקרה אחר, זה שסופר זה עתה, לא השיווק היה הבעייה כי אם החוש המסחרי: זמורה לא חזה את הביקוש לספרה של רביקוביץ, שאזל מהשוק, ולא היה בידו למלא את הביקוש הזה בהדפסה נוספת כדי להחזיר את ההפסד. בשנת 1967, כשסולקו החובות, נסגרה ההוצאה למעשה, לאחר למעלה מ-300 כותרים שהוציאה, ופועלה חודש רק בשנת 1987 במסגרת הוצאת הספרים "זמורה-ביתן".

צבי זמורה סיפר: "אהד לקח על עצמו להסדיר את העניינים הכספיים של ההוצאה, האב פרש ואני הפסקתי לעבוד בה. עבדתי 5 שנים בהוצאת שוקן כמנהל ייצור, ואח"כ 15 שנים בבנק, עד פרישתי לגימלאות. אבי המשיך לפרסם בעיתונות, אבל מחברות לספרות לא התקיימה באופן מעשי".⁷⁰ במשך השנים פרסם ישראל זמורה כמה ספרי ביקורת ספרותית. המקיף שביניהם הוא אוסף הביקורות, הקרוי "ספרות על פרשת דורות", שראה אור ב"מחברות לספרות" בשנת 1950. ספרים אחרים שלו נסבים על נביאים אחרונים, על אורי ניסן גנסין ועל שלונסקי. לאחר שנסגרה "מחברות לספרות" פרסם זמורה בכתבי-עת ובמוספים הספרותיים בעיתונות. ישראל זמורה נפטר בשנת 1983.

⁷⁰ בראיון אישי עם עוזרת המחקר לפרק זה, מרב נשר, באוגוסט 2003.

שער חמישי

שנות הארבעים והחמישים והלאה: הוצאות ספרים מפלגתיות-אידיאולוגיות
- הוצאות הספרים של תנועות הפועלים ("עם עובד", "הקיבוץ המאוחד"
ו"ספרית פועלים") ותפקידן בהתגבשות התרבות הישראלית

מבוא: ספרים לעם

בשנת 1958 ראה אור הספר הראשון ב"ספריה לעם" המחודשת – הספריה הוותיקה של "עם עובד", שבה יצאו למעלה מ-650 ספרים עד כה – הספר "זורבה היווני" מאת ניקוס קאזאנצאקיס. אפשר היה להתייחס לעובדה זו כאל טריוויה לשעשועוני טלוויזיה, אלמלא שיקפה בחירה זו עניין עמוק יותר, המתברר ככל שמעמיקים חקר בקטלוגים של ההוצאות, שצמחו מתוך תנועות הפועלים – "עם עובד", "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד": בתי ההוצאה הללו לא ראו עצמם ככלי-ביטוי תנועתיים-מפלגתיים גרידא, המיועדים רק לפרסום כתבי מנהיגים שהלכו לעולמם ואנשי שלומנו החיים, אלא כמוסדות שתפקידם לשרת – ואף לחדש – את כלל התרבות העברית דרך הצעת מיטב הספרות המקורית והמתורגמת בכל תחומי הספרות היפה וספרות העיון. שאיפה זו לא הייתה חדשה לגמרי במו"לות העברית: די להיזכר ב"דביר", ב"מאגנס" וב"מוסד ביאליק" כדי לשמוע את הדיה; אך, כמובן, ההוצאות הפועליות הגשימו אותו בדרכן, כקבוצה – וכל אחת לחוד, בדרכה היא.

בתי ההוצאה של תנועת העבודה פעלו בהתאם לתפיסה, שהתנועה היא העם, אשר על-כן מוטלת עליהן המשימה הלאומית של פיתוח התרבות העברית המתחדשת. מזווית אחרת אפשר לומר, שהיעד הזה נבע מתוך החשש, שאם תנועות הפועלים לא תדאגנה לחיים הרוחניים של הפועל – המייצג את "העם" – יעשו זאת גורמים אחרים, שהאידיאולוגיה שלהם אינה תואמת את התפיסה הפועלית ואף סותרת אותה. מכל מקום, הן נחלו הצלחות מרשימות במילוי

המשימה הזו. כך, לדוגמה, כמעט כל השירה העברית ראתה ועודנה רואה אור על-ידי הספריות הפועליות ובעיקר "הקיבוץ המאוחד" ו"ספרית פועלים". ללא יוזמתן קשה לדעת מה היה עולה בגורל השירה העברית, שהרי, ככלל, ספרי שירה אינם מניבים הצלחה מסחרית. כיום, ההוצאה המשותפת של "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד" שומרת על גחלת השירה העברית, בצד הוצאות קטנות, המשלימות את התמונה.

בתי ההוצאה של תנועות הפועלים קמו בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה, בתוך יישוב שמנה כ-450,000 נפש. היישוב כמעט ולא סבל מהמלחמה, ואף נהנה מפריחה כלכלית עקב הקמת בסיסי צבא בריטיים בארץ. ייתכן שיש בזה כדי להסביר את העיתוי של הקמת ההוצאות ובכל זאת יש לתמוה על שלא קמו אלא רק כשלושים וחמש שנה אחרי תחילת העלייה השנייה וכעשרים שנה אחרי תחילת העלייה השלישית – העליות שאנשיהן כוננו את תנועות הפועלים בארץ. אמנם, היו לתנועות אלה מפעלי הוצאה קטנים, כפי שיסופר להלן, אבל בתי ההוצאה החשובים שלהן נוסדו מאוחר יחסית: "ספרית פועלים" של הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר, מפ"ס) – בנובמבר 1939; "הקיבוץ המאוחד" של תנועת הקיבוץ המאוחד החלה להוציא ספרים באופן רציף החל מספטמבר שנת 1940 (דורמן, 1943) (שתי התנועות קמו בשנת 1927); "עם עובד" החלה לפעול רק ב-1941, כלומר, למעלה מעשרים שנה אחרי הקמת הגוף שייסד אותה, הלא הוא ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל. נוכל להיזכר כאן בעובדה, שהאוניברסיטה העברית הקימה את בית ההוצאה שלה ארבע שנים בלבד אחרי שנוסדה היא עצמה.

תולדותיהן של הוצאות אלו ראויות, שלושתן יחד וכל אחת לחוד, למחקר נפרד ורחב היקף, שישקף את ההיבטים הרלוונטיים של התפתחות המו"לות העברית ומתוך כך – של קורות הספרות העברית ושל צמיחת התרבות העברית בארץ-ישראל כתרבות עצמאית ובוטחת. ההיבטים הללו כרוכים בתהליכים הסוציולוגיים שעברה החברה הישראלית מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם,

מתפיסה סוציאליסטית-אידאליסטית לתפיסה קפיטליסטית, המונחית בערכים של כלכלת השוק.

כמובן, בבתי ההוצאה הללו – כבכל בית הוצאה – שררו מתחים גלויים וסמויים בין הנהלה למערכת, בין אידאל ובין המציאות הגשמית, אך המיוחד בהוצאות האלה הוא התדמיות המקובלות שלהן, המחכות לחקירה ביקורתית: עד כמה הייתה "עם עובד" הוצאה שמרנית? האמנם יכלה הוצאת הספרים של ההסתדרות להתעלם משיקולים כלכליים מפני שנשמכה על שולחנה של ההסתדרות בכלל ושל מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י) בפרט? עד כמה פעלה ההוצאה ברוח ברל כצנלסון, מייסדה? עד כמה הטילה דמותו צל על פעולתה? עד כמה דחו השיקולים האידיאולוגיים את אלו האסתטיים בשלוש ההוצאות דָּן? מה מקור כוחן ומה תרומתן לתרבות העברית המתחדשת? מה סוד קסמן? אשר לשאלות הראשונות נאמר כבר עכשיו, כי אכן, בתקופת האדיקות האידיאולוגית של הוצאות אלו, בעיקר עד סוף שנות ה-50, הוצאות הפועלים (ובעיקר "ספרית פועלים") דחו ספרים בשל אינטרסים מפלגתיים-אידיאולוגיים, אלא שמקרים אלו היה מעטים באופן יחסי, ולראייה הקטלוגים העשירים של בתי ההוצאה הללו, המכילים כותרי ספרים שיכולים להיחשב "ניהליסטיים", "אנטי סוציאליסטיים", "אנטי קולקטיביסטיים", או "דקדנטיים".

נזכיר, כי נקודת-המוצא של ספר זה בכללו היא תפקידם ותיפקודם של מו"לים כמתווכי תרבות. תיווך-התרבות של בתי ההוצאה הפועליים ייבחן בשתי זוויות-ראייה. הזווית הרחבה נוגעת לכל בית הוצאה באשר הוא ובה נבחן את השיקולים הניהוליים-כלכליים לעומת אלו המערכתיים-ספרותיים, שהנחו אותו. מכלול השיקולים האלה מונחה בשאלות: ספר שמגיע למערכת, עד כמה הוא מחדש ומותח גבולות? עד כמה הוא מאשר נורמות קיימות? מהו היחס הנכון בין יוצרים ותיקים לבין יוצרים צעירים (שמרנות מול חדשנות)? מהו היחס הנכון בין מקור לתרגום (תמיכה ביצירה המקומית מול פתיחת התרבות ליצירות חשובות מתרבויות אחרות)? כמה להשקיע בספרים שצפויים להימכר היטב לעומת ספרים ש"חשוב להוציא" (רווח כלכלי מול רווח לספרות, או לאידיאולוגיה של בית

ההוצאה באשר הוא? כמה להשקיע בספרי עיון – הכרוכים באידיאולוגיה של ההוצאה, או שאינם כן – ובספרי יען (מילונים, אנציקלופדיות) וכמה בספרות יפה מצד אחד, ובספרות "קלה", טריוויאלית, בידורית, מצד שני?

באורח ממוקד יותר נבחן את שיקולי-המערכת של ההוצאות הפועליות לאור היחסים בין ספרות כביטוי לערכים אסתטיים ובין ספרות כמכשיר חינוכי-אידיאולוגי. ליתר דיוק, הדברים אמורים באידיאולוגיה אסתטית-ספרותית מצד אחד ובאידיאולוגיה חברתית-פוליטית מצד שני. בנוגע לזו האחרונה הוחלו הקטגוריות 'חינוכי' – כלומר, תומך באידיאולוגיה החברתית-הפוליטית של ההוצאה – וכנגדה: 'אנטי-חינוכי'. האידיאולוגיה החברתית-הפוליטית של בתי ההוצאה הפועלים, לגווניה, הייתה ועודנה מורכבת משני גורמים: סוציאליזם ולאומיות, וכאן באו לידי ביטוי הקטגוריות 'פרטיקולריות מפלגתית' ו'פרטיקולריות לאומית (על-מפלגתית)' מול 'אוניברסאליות'.

פרק זה מבוסס על ניתוח הקטלוג, על מחקרים, הנוגעים בהיבטים של ההוצאה לאור הפועלית ושל ההסתדרות ותנועת העבודה בכלל,¹ ועל ראיונות שנערכו עם אישים שפעלו בבתי ההוצאה הללו: אלכסנדר סנד, עוזי שביט, מנחם פרי, נתן שחם, אהוביה מלכין, חיים באר, ירון סדן, אהרון קראוס ואחרים. מקורות נוספים נמצאו בעיתונות העברית ובארכיונים. נפתח בסיפור "עם עובד" – הגדול והמרכזי שבבתי ההוצאה הנדונים בשער זה.

¹ מחקר מעמיק, העוסק ב-15 השנים הראשונות להוצאת "ספרית פועלים", הוא עבודתו של רושקין (1998). חומרים ארכיוניים על הוצאות הפועלים קיימים בארכיון "יד טבנקין" (הוצאת "הקיבוץ המאוחד"), בארכיון "יד יערי" בגבעת חביבה (הוצאת "ספרית פועלים") ובארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת בבית ברל (הוצאת "עם עובד"). חומרים אלו מזמינים מחקר מקיף נוסף.

הוצאת "עם עובד"

הקדמה

בתקופה סביב העלייה השנייה (1905–1920) קמו כמה גופים פועליים, שעסקו בהוצאות ספרים וקונטרסי ספרות: "הפועל הצעיר", "אחדות" (פועלי ציון), "לעם", "ספריה כפרית", "בכפר", "אחדות העבודה", שהוציאה את הירחון "האדמה" בעריכת ברנר ואת כתב-העת "קונטרס". עם הקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל ("ההסתדרות"), בשנת 1920, לקחה על עצמה ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות את ריכוז וניהול הפעולות, שהתקיימו עד אז במסגרת הסתדרויות הפועלים המקומיות ובמסגרות המפלגתיות (של המפלגות, שפעלו בהסתדרות). ההסתדרות ביקשה להיות לא רק התאגדות מקצועית למען שיפור תנאי העבודה של העובדים, אלא אף ביקשה לקיים, וקיימה, מגוון רחב של פעולות תרבות, החל בהוראת עברית ובהוצאות, דרך תאטרון, וכלה בהוצאת ספרים (שביט, 2001). ציון בפרוטוקולים של ועדת התרבות המרכזית ובמקורות אחרים מגלה תפיסת עולם, שהלכה והשתרשה: תנועות הפועלים אינן דואגות רק לרווחה החומרית של העובדים, אלא גם לרווחתם האינטלקטואלית. לשם כך עסקו מפלגות הפועלים בהוצאת ספרים וקונטרסים לעניינים מעשיים, כגון חקלאות, אך בעיקר לספרות יפה מקורית ומתורגמת.²

² על כך ראו במיוחד: שביט, ז. (2001). הפעולה התרבותית בתנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות ה-20: ראשית ייצורה של הגמוניה תרבותית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים. שפירא, א. (1980). ברל. תל אביב: עם עובד. שפירא, י. (1967). הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה. תל-אביב: עיינות.

מהוצאת "דבר" עד הקמת "עם עובד" (1925–1941)

"עם עובד" התפתחה במובנים רבים מתוך ההוצאה, שהקימה את עיתון ההסתדרות, "דבר". העיתון נוסד בשנת 1925 כעיתון הפועלים הראשון בארץ-ישראל. כצנלסון היה אחד ממייסדיו וערך אותו. היה זה מפעל מתבקש של תנועת הפועלים, שהקימה את ההסתדרות כחמש שנים קודם לכן ושביקשה עתה לעצב את דמותו הפוליטית והתרבותית של הפועל; והיה זה מפעל מתבקש של צנלסון, שיצר עם הקמת תנועת אחדות העבודה ובית ההוצאה שלה (1919) את "קונטרס", שבועון המפלגה. כעבור שש שנים, עם הקמת "דבר", ביקשו צנלסון וההסתדרות לפרוץ קדימה ו"להגיע לכל פועל ופועל [...] הוא רצה לשכנע ולשלוט בליבותיהם ובמוחותיהם של אנשי התנועה" (שפירא, 1980 : 242). העיתון צבר תאוצה והיה לעיתון החשוב ביישוב ובמדינה. לאורך השנים השתתפו בו בכירי המנהיגים של ההסתדרות, שהיו לימים מנהיגיה של המדינה.

במסגרת הוצאת "דבר", צנלסון הוציא לאור ספרים רבים. לולא יוזמתו זו אפשר היה לומר, שתנועת העבודה הזניחה כמעט לחלוטין את הספר העברי בכלל ואת הספרות היפה בפרט. על-כל-פנים, ההשקעה של ההסתדרות בהוצאה לאור הייתה פחותה בהרבה מהשקעותיה בתחומים אחרים, השקעות שהפכו את ההסתדרות לגורם כה משמעותי ביישוב העברי.

כצנלסון היה איש רוח ואיש ספר אמיתי. הוא ראה יצירות ספרות מעבר להתאמתן אל האידיאולוגיה הפוליטית שלו. הוא נמשך אל טובי הסופרים העבריים – ברנר, ש"י עגנון ואורי צבי גרינברג – ופרסם מכתביהם. "אנקראון על קוטב העצבון" של גרינברג היה אחד הספרים הראשונים שיצאו בהוצאת "דבר". בכל זאת, משפנה גרינברג בגלוי ובמפורש אל הימין הפוליטי, הפנה לו צנלסון

עורף. בין כצנלסון לעגנון – שהיה רחוק מאוד מהסוציאליזם – שררה ידידות עמוקה מאז עלייתו הראשונה של עגנון ארצה³ ועד למותו של כצנלסון בשנת 1944. השניים נפגשו בכל פעם שעלה כצנלסון לירושלים. ב"דבר", מאז ייסודו, פורסמו רבים מסיפורי עגנון.

כצנלסון ניסה פעמים מספר לשחרר את עגנון ממחויבותו לשוקן, אך הדבר לא עלה בידו. אם משום מחויבותו של עגנון לפטרוננו, אם משום קשיחות החוזה בינו לשוקן ואם משום שחשש להחליף בעלים אחד בבעלים רבים (כפי שראה בהסתדרות).⁴ בראשית שנות ה-30 הציל כצנלסון את הכרכים של כל כתבי ש"י עגנון, שהופיעו בשנת 1931 בברלין וכמעט ולא נמכרו: הוא קנה את הספרים הבלתי-מכורכים מהמו"ל, ש"ז שוקן, והפיצם במהדורה מיוחדת לקוראי "דבר".⁵ אך כפי שצויין בשער הקודם (עמודים 179-180), אחרי פרשת 'בכור' חויב עגנון לפרסם רק בעיתון "הארץ" שבבעלות משפחת שוקן (ובמקרים אחרים: ברשות בכתב מאת שוקן) – ובהוצאת שלה, כמובן. כפי שכתב לאור (1998), הדברים שפרסם עגנון ב"הארץ" לאחר מותו של כצנלסון היו מהמרגשים ביותר שפורסמו לעניין זה, והם עוררו תגובות חמות בקרב קהלו של כצנלסון. שוקן – חרף הסכסוך שלו עם כצנלסון (ראו בפרק הקודם) מיהר להדפיס אותם בחוברת מיוחדת, שנמכרה למוקירי זכרו של כצנלסון.

הוצאת הספרים של "דבר" הייתה גורם מרכזי בתיווך-תרבות והיא פעלה, למעשה, בלי מערכת, מכוח יזמותו של עורך "דבר" בלבד.⁶ אפשר לראות בה מעין

³ עגנון עלה לארץ ב-1908 עזב ב-1912 ושב ב-1924.

⁴ ראו בהרחבה: לאור, ד. (1998). חיי עגנון. תל-אביב: שוקן. עמ' 360–361.

⁵ ראו במסתו של דן מירון "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", בתוך: מירון, ד. (1987). אם לא תהיה ירושלים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

⁶ בין כותרי הספרות היפה שהוציאה "דבר": סיפוריה של דבורה בארון ("ספורים" (1927), "מה שהיה" (1939)), ספריה של רחל בלובשטיין ("ספיה" (1927)), "מנגד"

"הכשרת הקרקע" בידי כצנלסון לקראת הגשמת שאיפתו – הקמת בית הוצאה כהלכתו. כך אמר בנאומו החשוב לפני באי הועידה המ"ב של הוועד הפועל של ההסתדרות בשבט תש"א (1941): "רעיון ההוצאה כמפעל קבוע ומקיף של ההסתדרות אינו מנומק בחוסר פעולה בשנים הקודמות [...] אך פעולות אלו נעשו [ב"דבר"] באקראי בלי אמצעים מיוחדים [...] אגב אורחא, בלי תנאים להרחבה, ללא קבע, בלי אנשי קבע".⁷

ועדיין נשאלת השאלה: מדוע חתר כצנלסון להקמת הוצאה לאור של ההסתדרות בשעה שעמד לרשותו מנגנון משוכלל ויעיל של הפקת ספרים והפצתם? מדוע – חמש-עשרה שנה לאחר הקמת העיתון ולמעלה מעשרים שנה לאחר ייסוד ההסתדרות – התעורר הצורך בבית הוצאה חדש? רמז לתשובה אפשר למצוא בדבריו של ברל כצנלסון, שהובאו קודם לכן: הוצאה לאור ב"דבר" לא הייתה עניין שבקבע ולא אפשרה התרחבות. ומדוע התעורר הצורך להתרחב? כדי להתמודד עם בתי ההוצאה של הקיבוץ הארצי ושל הקיבוץ המאוחד, שהחלו לאיים על ההגמוניה התרבותית של מפא"י. הוצאת "דבר" לא הייתה ערוכה להתחרות עם "ספרית פועלים" ועם "הקיבוץ המאוחד", שמשכו אליהן יוצרים צעירים ומוכשרים ותמכו בהם. לעניין זה נייחד את הדברים הבאים.

(1930), "נבו" (1932), "שירת רחל" (1935); ספריה של אנדה עמיר-פינקרפלד ("יובל" (1932), "גתית" (1937)), הספר "אנקראון על קטב העצבון" של אורי צבי גרינברג (1928), "אגרות חיים נחמן ביאליק" (1937), "מכתבים מנסיעה מדומה" של לאה גולדברג (1937), "על העין" לזרובבל גלעד (1939), ו"ראיון" של יוכבד בת-מרים (1940).

⁷ ראו בהרחבה: כצנלסון ב. (1961). אגרות ברל כצנלסון (כרך חמישי). תל-אביב: עם עובד. עמ' 147–148.

הכרסום במעמדה של מפא"י בידי סיעות השמאל ובידי השוק הפרטי

כאמור, ההסתדרות קמה בשנת 1920 ואיתה נוסדה ועדת התרבות, שתפקידה היה לבסס את השליטה של תנועת העבודה בתרבות הארץ-ישראלית. מראשיתה ביקשה ההסתדרות לזכות בהגמוניה התרבותית בארץ, כלומר, בשליטה בערכים ובנורמות המנחים את מעמד העובדים בפרט ואת העם בכלל. ואכן, ההסתדרות הייתה דומיננטית בתרבות היישוב ובמדינת ישראל לאורך שנים רבות (שביט, 2001).

הגורם המרכזי בהסתדרות היה מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י), וזו הייתה מורכבת מהסיעות "הפועל הצעיר" משמאל ו"אחדות העבודה" מימין.⁸ לכל אחת מהן היה כבר מראשיתה ביטאון ובו מדור ספרותי חשוב. שני כתבי-העת נוסדו ב-1907; זה של "הפועל הצעיר" נקרא על שם המפלגה וזה של פועלי ציון יצא בידיש, בשם "דער אנפאנג" ("ההתחלה"); בשנת 1910 נוסד ביטאון מפלגת "פועלי ציון", "האחדות", כעיתון סוציאליסטי עברי. "הפועל הצעיר" יצא לאור כשישים שנה, עד שנת 1970, ובו פורסמו סיפורים רבים מאת עגנון וכן כתבים של שמעוני, של ברנר ושל יוצרים משמעותיים אחרים.⁹ חשיבותם של כתבי-עת אלו, בעיקר של "הפועל הצעיר" שהאריך ימים, חרגה אל מעבר להשפעה מפלגתית צרה (ראו בהרחבה בשער השני בספר זה).

יש להדגיש, כי עיקר הספרות העברית המודרנית בעשורים הראשונים למאה ה-20 ראה אור בספרים, שיצאו באירופה, ובכתבי-עת ובמדורים ספרותיים של עיתונים בארץ. בין אלה האחרונים בלט המוסף הספרותי המרכזי של "דבר"

⁸ "פועלי ציון" התאחדה עם "הבלתי מפלגתיים" של ברל כצנלסון ב-1919, ושתי המפלגות היו ל"אחדות העבודה". אחדות העבודה והפועל הצעיר היו למפא"י בשנת -1930.

⁹ ראו עוד בפרק השני בספר זה, העוסק בראשית המו"לות העברית בארץ.

בעריכת דב סדן (שטוק), שריכוז כוחות חשובים ונתן מקום הן לאלו שלא מצאו את מקומם בכתב-העת של אגודת הסופרים, "מאזנים" (גוברין, 2009), והן לאלו שפרסמו שם, אך היו מזוהים עם מפא"י (פיקמן, שמעוני, שטיינברג, צמח). "גליונות", שהחל להופיע בשנת 1934 בעריכת יצחק למדן, היה קרוב אף הוא לקו של מפא"י.¹⁰ בתקופת העלייה השנייה ואילך נוצרה זיקה בין הממסד התרבותי בכלל והספרותי בפרט לבין הממסד הפוליטי של היישוב.¹¹ אין פירוש הדבר, שהמערכת הספרותית הייתה כפופה למערכת הפוליטית, אלא שהביטאונים הספרותיים – כתיב-העת ומדורי הספרות בעיתונים של תנועת העובדים – נתמכו ברב או במעט בידי המערכת הפוליטית. למעשה, עד שנות ה-30 של המאה ה-20, רק מעט מהספרות היפה בארץ-ישראל צמח מחוץ לחממת המוסדות של התנועות הפוליטיות ונכתבה בידי סופרים שלא היו מזוהים פוליטית.

בנסיבות אלה, מפא"י הייתה המפלגה ההגמונית ולא היה לה צורך בבית הוצאה משלה. לאורך שנים רבות בטרם הקמת "עם עובד" הדדה קולו של כצנלסון, הקורא לייסוד הוצאה של ההסתדרות, כקול קורא במדבר. גם דוד בן-גוריון סבר, עוד לפני ייסוד "דבר", כי ראוי להקים הוצאה לאור של כתבים סוציאליסטיים. בשנת 1935, במלאת עשור לעיתון "דבר", הוחלט על הקמת הוצאת ספרים של ההסתדרות בניהולו של כצנלסון. אך, כפי שמפרטת אניטה שפירא בספר "ברל" (1980), למרות ההסכמה הכללית מצד כל הסיעות בהסתדרות, נדחה העניין מחוסר ממון. משברים כלכליים שפקדו את היישוב הפנו את המשאבים לענייני תעסוקה ודירור לפועלים.

¹⁰ למרות שהיה לאומי יותר והביקורת על הרוויזיוניסטים שהופיעה בו, לא הייתה חמורה ביותר.

¹¹ ראו מסתו של דן מירון, "מיוצרים ובונים לבני בית", בספר אם לא תהיה ירושלים תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. וכן: גרץ, נ. (1988). ספרות ואידאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים. תל-אביב האוניברסיטה הפתוחה.

בסוף שנות ה-20 החל כרסום בהגמוניה התרבותית של מפא"י. ב-1929 קמה חבורת 'יחידיו'¹² מחוץ למערכת המו"לות של מפא"י והפכה לקול חשוב ומרכזי. היא השתלטה בסוף שנות ה-20 על כתב-העת "כתובים", שהיה אמור להיות – כך קיווה ביאליק – כלי הביטוי של אגודת הסופרים. ביאליק לא היה מזוהה עם תנועת העבודה, אלא עם המעמד הבינוני, שיוצג בזרם הציונות הכללית, והוא דגל בהפרדה בין ספרות לאידיאולוגיה פוליטית. בעינו ייצגה החבורה אידיאולוגיה שמאלית והוא התפלמס איתה,¹³ אך בה-עצמה ניטש פולמוס על אותה הסוגיה עצמה – היחס בין הספרות לאידיאולוגיה הפוליטית. מכל מקום, כוחה התעצם והתפתח מחוץ למערכת של מפא"י, כאמור. אלתרמן, מאנשי החבורה, פרסם בשנים 1934 עד 1943 את שירי העת והעיתון שלו, שירים בענייני דיומא, בעיתון "הארץ", שהיה שייך משנת 1936 למשפחת שוקן.

מחלוקת גלויה וחריפה עם משפחת שוקן הייתה למו"לות של מפא"י ב-1940, בפרשת 'בכור', שנסקרה בשער הקודם. פרשה זו ממחישה את אבדן ההגמוניה של מפא"י לטובת השוק הפרטי, שם פעלו, לצד שוקן, הוצאות כמו "מצפה", "מסדה" ואחרות. בה בעת, בשנים 1939–1940, ההגמוניה של מפא"י כורסמה משמאל בידי הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר, מפ"ם), שהקים את "ספרית פועלים", ובידי הקיבוץ המאוחד (אחדות העבודה), שהקים את ההוצאה בשם זה. אל כלי הביטוי של הקיבוץ הארצי ובכללם "ספרית פועלים" הצטרפו שלונסקי וחבורתו. היה זה צעד טבעי של התגייסות יוצרים צעירים נגד הזרם המרכזי – האמנותי והפוליטי – בדורם. מהלך זה יתואר בהרחבה אגב סיפורה של "ספרית פועלים".

¹² ראו בפרק 'ראשית שושלת זמורה: הוצאת "מחברות לספרות" והלאה'.

¹³ ראו שירו של ביאליק, "ראיתכם שוב בקוצר ידיכם" שנכתב ב-1931, בו תוקף המשורר הן את צירי הימין בקונגרס הציוני והן את חבורתו של שלונסקי.

ברל כצנלסון מול במתנגדים להקמת ההוצאה

בשנת 1940, התוכנית להקמת הוצאה הסתדרותית נדונה שוב, תחילה בוועד הפועל של ההסתדרות ואחר כך במועצת-ההסתדרות המ"ב. אבל סכסוכים במפא"י ובהסתדרות איימו לטרפד את היוזמה. כמו כן, במפלגה נשמעה התנגדות לדרישת כצנלסון לקבל סמכויות עריכה בלעדיות, כפי שקיבל ב-1925 עם הקמת "דבר". בתקופה זו חל כרסום במעמדו של כצנלסון, שלא ערך בפועל את העיתון בעת ההיא. המתנגדים לא ערערו על יכולותיו כעורך, אלא על כוונתו להיעשות עורך יחיד.

מחוץ למפא"י הועלה החשש, שהוצאת ספרים של ההסתדרות תייצג – כפי שייצגה הוצאת "דבר" – לא את ההסתדרות אלא את המפלגה הדומיננטית בה, מפא"י (שפירא, 1980). אנשי הקיבוץ הארצי, מאיר יערי ויעקב חזן, טענו, שעל מפא"י להקים הוצאה משל עצמה ללא תמיכת ההסתדרות, כפי שעשו גם התנועה שלהם עצמם וגם הקיבוץ המאוחד. (ואמנם, מפא"י הקימה מאוחר יותר שתי הוצאות ספרים, "עיינות" ו"תרבות וחינוך"). להאשמות אלה הגיב כצנלסון:

פסלו את הוצאת הספרים גם מבחינת "הדמוקרטיה". אולי אפשר היה להאמין לפוסלים שהם מאמינים בצדקתם, אילו מיחו לפני שיצא הספר הראשון של ההסתדרות. הן במשך הזמן הזה הקימה ההסתדרות כמה הוצאות [...] "דבר" הוציא על דעת עצמו כמה עשרות ספרים והפיץ כמה רבבות כרכים. הלא המפעלים הללו קיימים והרחבתם איננה זקוקה בעצם לשום אישור של שום זרם. הפעולה נעשית לעין כל ואופיה ברור למדי [...] האם אין לדון על אופי ההוצאה מתוך מה שפעל "דבר" בלי שהיה לו כוח מו"ל: הוא הפיץ שבעת אלפים קומפלקטים [----] של ביאליק, 3,500 של ספר האגדה, את ברדיצ'בסקי, את ברנר, עגנון, יעקב שטיינברג, אז"ר, שלום עליכם. הוציא בעצמו את דבורה בארון, את רחל. יש בזה יחס מסוים. הרי

שאם הוצאת-הספרים תוכל גם לעשות את מיטב הספרות העברית לקניין עממי – תעשה. עשינו משהו גם במחקר.

הפיצונו את "ספר הדמעות" של ברנפלד, את גרץ. במעט כוחותינו הוצאנו שלושה ספרים: "שאר ישוב" לבן-צבי, "תולדות הערבים בארץ-ישראל" לאסף ואת עזבונו בכתב-יד של א.ש. ליברמן. שלושה ספרים בעלי אופי שונה, אך יש בהם להגיד שאין הכוונה להסתפק במה שיש לו מו"לים. ובשטח המסוכן ביותר: פובליציסטיקה. הוצאנו ספרים של בן-גוריון, הוצאנו את נחמן סירקין, את בילינסון. עוד לא שמעתי שום קטרוג מאיזה זרם שהוא מדוע נתנו לקורא ספרים אלה. בתוכניתנו היה לעשות יותר ולא הספקנו. נדברתי, למשל, עם ב. לוקר, על הכנת כתבי בורוכוב.

אני שואל: הוצאת ספרים הסתדרותית צריכה לוותר על ספרים מסוג זה באשר נכתבו על ידי אנשי "מפלגת הרוב" [מפא"י, מ.ג.].? האם צריך למנות את ספרות העבודה רק מ"קהליתנו"? מה נעשה אם חמש-עשרה שנה לפני שהתחילו להתרקם זרמי אופוזיציה עמדי אנשים ויצרו ספרות עבודה בארץ ונתנו לה צורה? אני נוטה לחשוב בתום לבי שזהו נכס כללי של תנועת הפועלים (כצנלסון, 1961: 163-162).

הוא הוסיף ותקף את מתנגדיו:

ובכן, שמענו את "קבלת הפנים" לעצם הרעיון של הוצאת הספרים. בן-שם, למשל, אמר: "מוטב שהדבר לא יקום משיקום"; וחזן אמר: "נעשה שירות טוב להסתדרות אם לא נתחיל במפעל"; והוסיף ואמר: "קללה של מלחמה רובצת על המפעל החדש"; אברמוביץ אמר: "אם זה לא יצליח – אז לא אתנגד", ושמענו גם שהוא אומר, ובאותה השלימות הנפשית המיוחדת לו: "נטיף שלא יקנו את הספרים". לאו דווקא ספר

מסוים, שאברמוביץ חייב להתנגד לו. עצם העובדה של הוצאת ספר על ידי ההסתדרות מספיקה שיתנגדו לו.

אינני חושד בשום אדם מאלה שדיברו כך, כי מחמת שנאת הספר הוא אומר זאת. חלילה לי. בכך אינני חושד. בי יכול יערי לחשוד, כמובן, שכל הוצאת-הספרים אינה בשבילי אלא אמצעי להכרית איזו הוצאת-ספרים אחרת [הוא מתכוון ל"ספרית פועלים" של הקיבוץ הארצי, מ.ג.]. והדבר ברור כשמש. איזו כוונה יכולה להיות לי אם לא "להחניק" את משהו? ! כשפניתי לפני חמש שנים וחצי בהצעה לייסד הוצאת-ספרים הסתדרותית בוודאי ראיתי אז ברוח הנבואה שתקום הוצאת-ספרים מסוימת וצריך יהיה להלחם בה ו"להחניקה". וכשעבדתי בפתח-תקוה והבאתי לברנר את 20 פרנק הזהב שחסכתי בעבודתי בשביל הוצאת "רביבים", גם אז ודאי לא הייתה לי שום מחשבה אחרת אלא להפריע ליערי. ואם במלחמה שעברה ניסיתי לקבץ במשקים המעטים אילו מאות פרנקים להוצאת "אדמה" כדי להעסיק בזה סופרים ומתרגמים, ודאי לא התכוונתי אלא להרע למשהו [...] לא, אינני חושד. אדרבא, הקנאה לספר היא המדברת מתוך גרונו. החרדה שמא נביא לעולם ספרים פסולים. מן השוק הפרטי ומספרות השונד [הספרות הפופולארית ביידיש, מ.ג.]. אין, כמובן, כל סכנה נשקפת לפועל ולהכרתו המעמדית ולאידאולוגיה שלו. בלי הוצאת ספרים הסתדרותית? בה צפויה סכנה איומה, ויש להזהיר! (כצנלסון, 1961 : 158–159)

וכך אמר בנאומו בוועידת ההסתדרות בטבת תש"א (1941):

איני מתכוון להוצאה של ארגון מקצועי או זרם פוליטי – בשביל זה לא הייתי צריך לדבר מעל במה זו. דברים אלה עלולים להעשות ונעשים על ידי כל מועצות פועלים, אגודה מקצועית, על ידי כל זרם פוליטי לעצמו. אני מתכוון שההסתדרות תגש למפעל זה כמו שניגשה לכמה מפעלים חלוציים חשובים, שההסתדרות תקח על עצמה את התפקיד

ליצור בעברית את הוצאת הספרים של העם [הדגשה שלי, מ.ג.]. הוצאת ספרים אשר ודאי לא תזניח את הצרכים הישירים של הפעולה המעשית, הכלכלית, המקצועית, ההסתדרותית וכו' אבל לא תספק בכך ותדאג לתת לקורא העברית – בפרט זה שחי את חיי ההסתדרות, כאזרח בחברת העובדים – את צרכיו הרוחניים-הספרותיים עד כמה שידה של ההסתדרות מגעת (כצנלסון, 1961 : 148-149).

בדברים אלה משתמע, שהוצאות הספרים של השומר הצעיר ושל הקיבוץ המאוחד אינן ממלאות תפקיד לאומי (אינן "הוצאות הספרים של העם") ולא תפקיד מעמדי (כלפי "קורא העברית... שחי את חיי ההסתדרות... כאזרח בחברת העובדים"), אלא הן בבחינת בתי הוצאה של "זרמים פוליטיים". המשימה התרבותית, בממדיה הלאומיים והמעמדיים, אמורה להתקיים בידי הוצאת הספרים של ההסתדרות (ולמעשה – של מפא"י). כוונותיו של ברל כצנלסון לגבי בית ההוצאה הזה מנוסחות להלן:

אל תחכו שאגיש לכם פרוספקט של הוצאת ספרים. הדברים צריכים לצמוח, לגדול עם הצרכים ולגדול עם היכולת. יכול אני לדבר רק על מגמת ההוצאה ולא על פרטיה. כך דיברתי כבר בהצעתי שהגשתי לוועד הפועל של ההסתדרות לפני יותר מחמש שנים [ב-1935, הצעתו אושרה אך לא מומשה, מ.ג.]. מתכוון אני להוצאה לעם, ולא רק לשכבה מצומצמת. במידה שהמפעל יגדל ויתבצר יוכל לספק גם צרכים מיוחדים, עיוניים ומחקריים. ההוצאה מיסודה מופנית להמונים הקוראים והיא רוצה לעשות את ההמונים לקוראים (כצנלסון, 1961 : 147).

ההחלטה על הקמת "עם עובד" וקביעת המבנה שלה

לא היה באפשרות סיעות המיעוט בהסתדרות למנוע מהוועד הפועל להחליט על הקמת הוצאת ספרים. הן גם הכירו בכוחה של ההסתדרות לבצע את הפרויקט הגדול, אך היה באפשרותן להערים קשיים: לדרוש שאנשיהן יזכו לייצוג בהנהלת ההוצאה החדשה ולהתנגד לשלטון יחיד שלו בהוצאה. התנגדות כזו עלתה, כאמור, גם במפלגתו של כצנלסון, מפא"י.

שפירא כותבת, שנדרשו מאמצי תיווך ארוכים ומסובכים של יושב-ראש מזכירות הוועד הפועל, דוד רמז, ושל לוי שקולניק (אשכול), כדי לאשר במועצת ההסתדרות המ"ב (1940) את ההחלטה על הקמת הוצאת הספרים של ההסתדרות. ההחלטה אושרה למרות ההתנגדויות ובהסתייגות, שברל כצנלסון לא יהיה העורך היחיד, אלא שיהיה לצדו ועד מנהל. לוועד זה נבחרו אישים גם מאנשי הקיבוץ הארצי ואחדות העבודה וביניהם יעקב חזן, יצחק וילקנסקי, זלמן רובשוב (שז"ר) ויצחק טבנקין (שפירא, 1980).

למעשה הוגבלו סמכויותיו של הוועד לקבלת דו"חות ולקביעת תוכניות וברל ניצל זאת להיות כדי להיות העורך בעל הסמכות בפועל. יחד עם זאת, האנשים שמונו לוועד המנהל היו בעלי מעמד וכוח, כאילו נבחרו לכהן בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת. בחירתם מסמנת את החשיבות של ההוצאה בעיני הסיעות בתוך מפא"י ובעיני סיעות המיעוט בהסתדרות. הם ידעו: כוחה של ההוצאה יהיה גדול בשל יכולתה לחדור לעשרות אלפי בתים בארץ; קטלוג ההוצאה יהיה במידה רבה יסוד חשוב בכל ספרייה ביתית וציבורית.

דגם זה של מועצה, או של ועד, המעורבים במידה מסוימת בפעילות ההוצאה, נשמר עד היום: מועצת המנהלים של בית ההוצאה מתכנסת מעת לעת ומקבלת מהמנכ"ל ומצוות העורכים דיווחים שוטפים על פעילות ההוצאה.

חזונו של כצנלסון

האין זה מוזר? בהרבה שטחים הננו, אם אפשר לאמור, הספקים העיקריים (או היחידים) של הציבור שלנו: בשדה העבודה, בשדה הצרכנות החמרית [כצנלסון היה מיוזמי "המשביר", מ.נ.]; אנחנו מבינים מה מזיקה התלות בספקים, מה חשובה הצרכנות ההסתדרותית, מה חשובה הקבלנות הפועלית. אבל בעולם הרוחני [...] סמכנו על אחרים שיבוא ויעזרו לנו: אם מו"ל פרטי ואם מצנט (כצנלסון, 1961: 151).

ברל כצנלסון תוהה על מקומה של הספרות בעבור מעמד העובדים. בהקימו את הוצאת "אחדות העבודה", ב-1919, הוא הציג חזון, שלפיו העובד העברי יפנה לספרות העברית כדי "למצוא בה את צורכי נפשו, השכלה ודעת, אמנות ושירה, בירור ענייני החיים, קשרים עם העולם, עם חיי העבודה בעולם ומלחמת שחרורה, עם המחשבה האנושית, ניב שפתיים לשאיפותיו, חזון עתידו".¹⁴ אך ההוצאה ההיא לא הצליחה ופרסמה רק אי-אילו ספרים בראשית שנות העשרים. לכצנלסון היה חזון. כשהוא מונה את מטרות ההוצאה לאור הוא מביא בחשבון הן את הפרטים (הקורא והיוצר) ואת התרבות בכללה. הוא מצהיר עם הקמת "עם עובד":

1. מצד הקורא: "הצורך החיוני של אדם לקרוא ספר טוב ולא לבזבז את זמנו על ספרים פחותי ערך". כצנלסון מציע מיון קפדני שיתאים לצרכי הקורא (ועוד ידובר בכך).

2. מצד היוצר: "מחויבת תנועת הפועלים ליוצר העברי... יש לנו חובה לדאוג לו, לתנאי עבודתו, בשונה מהמו"ל הפרטי או מהמצנט" (שפירא, 1980:

¹⁴ הדברים ראו אור בבטאונה של תנועת אחדות העבודה, "קונטרס". ראו: כצנלסון, ב. (תרע"ט) קונטרס, ה', עמ' 5.

152). הסופר העברי נתפס כפועל שיש לחתור לשחררו מניצול בידי השוק הפרטי, או מהצורך להתכופף בפני הפטרון (ולקח שוקן היה לנגד עיניו). כצנלסון שאף לזה, שההוצאה תסייע "לאנשי עט למצוא את מחייתם הצנועה ולפרסם את יצירותיהם, שלולא היא ספק אם היו רואות אור" (שפירא, 1980: 649).

3. מצד התרבות: "אילו הייתה קיימת בציונות מחשבה מכוונת הרואה את שאלת התרבות הלאומית כשאלת גורל (שהרי ביצור רוחני הוא תנאי למלחמה בשאר השטחים) [...] אבל זו איננה [...] ההסתדרות, אשר בנפשה הדבר, בנפש הדור השני והשלישי שלה, להתאזר לקראת ביצורנו הרוחני. הוצאת ספרים אינה יכולה להיות אלא חלק של התוכנית" (כצנלסון, 1961: 154).

עם זאת נשאלה השאלה, "מדוע עכשיו?" מדוע, בשעה נוראה זו באירופה ובשעת משבר ביישוב, מפנה ההסתדרות משאבים להקמת הוצאת ספרים? כך נכתב במודעה שפורסמה ב"דבר" ב-1 באפריל 1942: "אין להרבות דברים על מה ולמה ראתה ההסתדרות להתחיל במפעל תרבותי חדש בעצם הימים אשר אנקת-אחים חנוקה מגיעה אלינו ממצרי הגטאות [...] אנו באים בשעה זו להניח נדבכים חדשים בבנייננו. אותו כוח המצווה עלינו את החיים ואת העמידה מול אויב הוא המצווה עלינו התגוננות והתבצרות רוחנית. ובימים שישוברים יהודים נחרבים וקני תרבות עברית נשמדים, אנו נדרשים לכך יותר מבכל זמן".¹⁵

¹⁵ ראו בהרחבה: שביט, ז. (2002). מתרבות של שבט פרולטרי לתרבות פלורליסטית של עם. "עם עובד" – קטלוג כללי 1941–2001. תל-אביב: עם-עובד.

"עם עובד", 1942–1944: הספריות של ההוצאה ומדיניות העריכה של כצנלסון

כצנלסון הקים את מטהו בתוך בניין "דבר". הוא פרש למעשה ממשרת עורך העיתון והפנה כוחותיו להוצאת הספרים. כפי שמספרת שפירא (1980), בחדוות העשייה הוא לא השגיח כיצד הוא מעליב את שותפיו למערכת "דבר", חבריו עד לאותו הרגע, בהתעלמו מהם התעלמות טוטאלית ובהשקיעו את כל כולו בעבודה.

ברל כצנלסון היה עורך קפדן ומחמיר, ש"ירד לפרטי-הפרטים של הבאת הספרים לדפוס. הוא הקפיד על אחידות הכתיב, על ניקיון הסידור. הוא הנהיג בשיטתיות ניקוד חלקי, כדי להקל על הקורא. ב'עם עובד' הועסק מגיה ומתקין לדפוס, שתפקידו היה לעבור על כל כתבי היד לפני שנכנסו לסידור, ולהבטיח שכל אותם פכים קטנים, שהם הם הנותנים לספר את צורתו הנאה מבחינה לשונית ומבחינת העריכה, יבואו על תיקונם" (שפירא, 1980: 655). כצנלסון נהג ללא סנטימנטים. הניסיון שלו ב"דבר" לימד אותו לדחות יצירות שלא היו ראויות בעיניו.

התוכנית של הוצאת "עם עובד", שהתפרסמה בערב פסח תש"ב (1.4.42) ב"דבר", הודיעה על ייסוד ארבע ספריות: שתי ספריות לילדים ולנוער – "לילד" ו"שחרות", ספרייה למבוגרים – "לדור", ו"ספריה לכתבים סוציאליסטיים". בשנה שלאחר מכן נוסדה ספרייה לספרי עיון; בהמשך – סדרת "דעת" לתחום מדעי החברה וספריות נוספות.

תולדות הוצאת "עם עובד" הן תולדות הספריות והסדרות שפעלו בתוכה. כצנלסון וממשיכיו שיכללו את שיטת הספריות כך, שהן יצרו, בעצם, מעין תת-הוצאות בתוך ההוצאה הראשית (או הוצאת-העל). לכל ספרייה, או סדרה, היה עורך אחראי והוא היה אמון על בחירת הספרים ועל התאמתם לקהל היעד של הספרייה. הוא נתן דין וחשבון למערכת הכללית ולהנהלה על הצלחות ועל כשלונות. זה הוא ייחודה המובהק של "עם עובד" מהוצאות אחרות: העסקת עורכים רבים, בעלי משקל, מה שאפשר סטנדרטים גבוהים במיון כתבי היד ובטיפול בהם. הדברים אמורים בעיקר בארבעה-חמישה עורכים קבועים, "עורכי

בית", שכל אחד מהם ממונה על תחום כגון פרוזה מקורית ומתורגמת, ספרי עיון, ספרי ילדים. עובדה זו מבטיחה איכות. יוצרים הביעו ומביעים הוקרה עמוקה כלפי מלאכתם של עורכי ההוצאה. עניין זה יידון עוד ביתר פירוט. בחינת הכותרים, שראו אור לאורך למעלה משבעים שנות פעילותה של "עם עובד", מראה, שהיא בית ההוצאה החשוב ביותר לפרוזה העברית המקורית.

בשנתה הראשונה של ההוצאה יצאו לאור כארבעים ספרים, מספר נכבד ביחס לגודלן וליכולתן של הוצאות הספרים בארץ באותה תקופה. ההצלחה הגדולה הייתה החתמתם של 9,000 מנויים לספריות "לדור" ו"שחרות". בשנה זו נמכרו 150 אלף עותקים ביישוב, שמנה בסך הכול כ-450,000 איש; רווח של 3,000 לירות נרשם בהוצאה.¹⁶ על "לדור" יסופר כאן אגב הסיפור הכללי של ההוצאה בשתי שנותיה הראשונות. אחר כך ייוחד סעיף מיוחד לכל ספריה. ספריות וסדרות שהוקמו לאחר מותו של ברל כצנלסון יידונו במהלך הדברים.

כצנלסון, בהתאם לכוונתו המוצהרת לתמוך ביוצרים כפי שפורט לעיל, נתן עדיפות לספרות מקור על פני ספרות מתורגמת. הוא ביקש להביא את סופרי הזרם המרכזי אל "עם עובד" ולבנות להם שם בית, שיתמוך בהם, כדי להחזיר את עטרת הספרות להסדרות ולמפא"י. במיוחד החשיב כצנלסון את חיים הזו. כפי שמציינת גרץ, כשיסד כצנלסון את העיתון "דבר", הוא ביקש את שלונסקי לאתר את הזו בפרוזה כדי שזה יפרסם בעיתון, ולאחר מכן דאג ששוקן יפרוש חסותו גם עליו ויעניק לו קצבה קבועה. כשקמה "עם עובד" היה נכון להמתין, לצורך "חנוכת הבית", לספרו של הזו, "ריחיים שבורים", עד שיושלם.¹⁷ ספר זה הוא

¹⁶ ראו שפירא (1980) והנדלזלץ, מ. (1988, ינואר 26). "עם עובד ומרוויח". הארץ, עמ' 14.

¹⁷ ראו בהרחבה: גרץ, נ. (1988). ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 163. וכן א.ז. בן-ישי (8.11.57) תחנות בכיגורפיה של חיים הזו. דבר.

ראשון הכותרים ב"לדור", ספריית הפרוזה של "עם עובד", שהחלה לצאת ב-1942. לפני הקמתה ראו אור הסיפור ההיסטורי של משה ברסלבסקי, "בנפול מצדה" – הראשון לספרי "עם עובד" – ושני ספרי עיון: "ספר הגבורה", שערך ישראל הילפרין, וכתבי יוסף אהרונוביץ (בעריכת דבורה בארון ואליעזר שוחט, הראשון בסדרת כתבי תנועת העבודה). שלושת הספרים יצאו בתש"א, 1941.

כצנלסון השליך יהבו על סופרים נוספים, שביקש לעשותם סופרי הבית של "עם עובד"; ביניהם היו יהודה בורלא, שפרסם במרוצת השנים כתריסר ספרים ב"עם עובד", וגרשון שופמן. את האחרון החשיב כצנלסון במיוחד. כצנלסון סייע לו להימלט מאוסטריה בשנת 1938 והקים למענו קרן שתממנו. ספרו של שופמן "בטרם ארגעה" יצא לאור ב-1942 וכל כתביו כונסו בהמשך. את עגנון לא הצליח כצנלסון לשחרר ממחויבותו לשוקן. למרות הקשר העמוק ביניהם, שכלל קבלת פנים חמה שערך כצנלסון למהדורת ברלין 1931 של כל כתביו של עגנון והפצת מהדורה עממית של כרכים אלו לקוראי "דבר" (ראו עמ' 167), ספריו המשיך עגנון להדפיס אצל מיטיבו-פטרונו, שוקן.

"בעיקרו של דבר", כותבת שפירא, "נשאר כצנלסון בתחומה של אותה ספרות, שעליה נתחנך בילדותו – הספרות העברית על כל נבכייה והספרות הרוסית הגדולה של המאה ה-19. בקיאותו בספרות העברית לא נפלה מזו של תלמידי חכמים מובהקים [...] ובכמה מקרים אף עלתה על שלהם" (שפירא, 1980: 657). אף שהיה קרוב לספרות הרוסית, בתרגום ריסן כצנלסון את אהבתו לקלאסיקונים הרוסים. הוא הוציא לאור ספרים מתרבויות אחרות כמו "מיומנו של טובע בכפרי מצרים" מאת תופיק אל חכים (בתרגום מנחם קפליוק). לדברי שפירא, "ברל ביקש להציב סכר בפני זרם הרומאנטיקה הפרו-סובייטית, שהציפה אז חלקים נכבדים בתנועת הפועלים הארצישראלית" (שפירא, 1980: 652). כצנלסון, שהתנגד

להתבטלות של תנועת העבודה בפני התרבות הסובייטית, אמר: "עוד מעט וילדים מן המשקים יתחילו לברוח מן הבית ולחפש את ארץ הפלאים של הפואמה הפדגוגית" (שפירא, 1980 : 652).¹⁸

את עצמו כעורך הגדיר כך: "לא קיבלתי על עצמי לספק מה שהקהל דורש, אלא מה שלפי הכרתי דרוש לקהל" ומה שהיה דרוש, לדעתו, הוא "הכרת הגות סוציאליסטית מגוונת, בת זרמים וכיוונים שונים" (שפירא, 1980 : 652). כך הוציא את כתביהם של אבות התנועה הציונית-סוציאליסטית ובהם נחמן סירקין, אליעזר יפה ומשה בילינסון. לספריהם הוסיף מבואות מפרי עטו. בין ספרי ההגות והמחקר יצאו "התנועה השבתאית" של גרשם שלום ו"הרפובליקה הגרמנית, לידתה ושקיעתה" של ארתור רוזנברג.

כצנלסון היה כתובת לפניות רבות של סופרים ומשוררים עבריים שביקשו תעסוקה. ברבות הימים לא הוסיפה "עם עובד" לקבל על עצמה התחייבויות לפרנסת "סופרי בית" כפי שפירנסה את שופמן ואת הזו. כתשעים ספרים פורסמו עד שנת 1944, שנת פטירתו של ברל כצנלסון. חלקם, אכן, הולמים את כוונתו המוצהרת – ספרים שימלאו את החלל שנוצר בעקבות השמדת התרבות היהודית באירופה – אך כותרים רבים יותר לא נגעו ישירות בעניין זה.

¹⁸ "הפואמה הפדגוגית" נכתב בידי איש החינוך הרוסי אנטון ס. מקארנקו בשנת 1935 ותאר את האופן שבו אפשר לחנך את הנוער, גם את זה הנתפס כמנותק, להיות אזרחים המביאים תועלת לחברה. הספר נכתב מתוך תובנותיו של המחבר מתוך ניסיונו בהקמת כפר נוער לילדים באוקראינה. הספר תורגם לעברית בידי שלונסקי, יצא לאור על-ידי "ספרית פועלים" וזכה להצלחה בארץ.

מתוך רשימת ספרי הפרוזה והשירה המקורית למבוגרים, שנדפסו בשנים ההן ב"עם עובד", ציינו כבר את ספריהם של גרשון שופמן ושל חיים הזז (לאחר "ריחיים שבורים" ראו שם אור "היושבת בגנים" ושאר כתביו), ובנוסף להם – דבורה בארון ("לעת עתה" ובהמשך עוד חמישה ספרים), יעקב פייכמן ("דייגים על הירקון"), יהודה בורלא ("באפק" ובהמשך עוד 11 ספרים), זלמן שניאור ("אנשי שקלוב"; כל שיריו יצאו בשנות ה-50), יוסף צבי רימון ("כתרים"), א.ז. רבינוביץ ("אזר") ("מבחר סיפורים"), אליעזר שטיינמן (ספר מסות וזכרונות), ש. שלום ("עולם בלהבות"), א.א. קבק ("בחלל הריק" ו"בצל עץ התליה") ודוד מליץ ("מעגלות"). את הספר האחרון הוציא כצנלסון אף שלא היה שבע רצון מתיאור חיי הקיבוץ – ומתיאור יחסים שבינו לבינה שמופיעים בו. יש לציין, כי שירתו של אלתרמן, למרות איכותה – וכצנלסון העריך מאוד את בעל "כוכבים בחוץ" (1938) ו"שמחת עניים" (1941) – ולמרות הקירבה של המשורר למפא"י ולדוד בן-גוריון, לא התפרסמה ב"עם עובד". שירת העת והעיתון של אלתרמן הופיעה תחילה בעיתון "הארץ"¹⁹ ואחר כך – ב"טור השביעי", השמאלי מבין הטורים בגליונות "דבר". לימים התפרסמו טורים אלו כספרים הנושאים את שם זה. ספרים של שירתו הקנונית – "שירי מכות מצרים" ו"עיר היונה" – עתידים היו להתפרסם על-ידי "מחברות לספרות", ההוצאה של ישראל זמורה, אשר הוציא לאור את "כוכבים בחוץ" במסגרת חבורת "יחדיו", ואת "שמחת עניים", עוד בטרם נוסדה "עם עובד".

¹⁹ מלבד אפיזודה קצרה קודמת בת שלושה חדשים בעיתון "דבר" בשם "סקיצות תל-אביבות" בחתימת "אלוף נון" ראו: לאור, ד. (2013). אלתרמן, תל-אביב: עם עובד. עמ' 137-138.

הנה כי-כן, בזמן קצר יחסית הצליח ברל כצנלסון לשים ידו על רבים מיוצרי הזרם המרכזי של הספרות העברית ובעיקר על בני דורו ותקופתו של ביאליק.²⁰ חלומו קרם עור וגידים. עלה בידו להחזיר להסדרות ולמפא"י נתח נכבד מן ההגמוניה התרבותית, שהחלה להשמט מידיה. הוא הצליח ליצור בית ליוצרים הוותיקים בני הזרם המרכזי; אך הצעירים, שקולם נהיה רם יותר, לא היו שם וזו הייתה חולשתו כעורך. יתכן שממילא לא היו יוצרי האופוזיציה מוכנים לדור במבצר של הממסד; על-כל-פנים, "עם עובד" קבעה לעצמה – תוך שנתיים בלבד – מקום מרכזי בשדה המו"לות. מעמדה זה נשמר זה שבעים שנה, הגם שהיא נותרה שמרנית, סולידית, נמנעת מסיכונים.

חולשה יסודית של "עם עובד" ניכרת בתרגומי יצירות פרוזה, שראו אור בספריית "לדור". כאן בחר כצנלסון בספרים כמו "זקני בית-הספר בוילבי" של טאלבוט ריד (תרגם אריה סמיטיצקי), "בית הספר לדיקטטורים" מאת איגנאציו סילונה (תרגם אברהם קריב), ו"בן-אלמות העם" של ווסילי גרוסמן (תרגם אברהם קריב). בספריה כמעט ולא ראו אור ספרים קלאסיים; בולטות בהעדרן יצירות מן הקלאסיקה הרוסית, שהיו הבון-טון באותה תקופה.

אמציה פורת, אחד המתרגמים הקבועים ב"עם עובד", התרפק בנוסטלגיה על ספרי ההוצאה:

ותיקים אולי זוכרים וצעירים אולי ראו במקרה את ספרי סדרת "לדור" ההיא, שיצאו בכריכות קשות של אפרפר או תכלת, מודפסים על נייר שאיכותו ירודה, נוח להתבלות ולהצהיב, כי הימים היו ימי מלחמת העולם השנייה והשנים הסמוכות לאחריה, והיה מחסור בחומרים [...] מן הסדרות

²⁰ על ההבחנה בין דור לתקופה ראו אצל דן מירון: מירון, ד. (1987א). "בודדים במועד" (עמ' 115-150). תל-אביב: עם עובד (אפקים).

האלה של 'עם עובד' הישנה, 'שחרות' ו'לדור', קראתי אז סמוך מאד להופעתם כמעט את כל הספרים, ובהם את הספר המקסים "זקני בית הספר בוילבי", ואת "בית קרנובסקי", כי אדון משה חקלאי, אביו של חברי ברוך חקלאי, היה מנהל חשוב ב'תנובה' [...] ואיך ייתכן שמנהל ב'תנובה' אז לא יהיה חתום על הסדרות האלה – וכי למה התכוון ברל כצנלסון [...] אם לא גם לכך שכל מפא"יניק הגון חבר ההסתדרות יהיה מנוי על ספרי 'עם עובד'? ואת הספרים האלה שאלתי מהם לקריאה. רושם אדיר עשה עלי הספר "בית קרנובסקי" (של י.י. זינגר). קראתי אותו מראשיתו ועד סופו, בלי גוזמה, לפחות חמש שש פעמים רצופות, בלי הגזמה.²¹

לימים תירגם פורת מחדש את הספר ל"ספריה לעם". על הזנחת תרגום הקלאסיקה הלועזית שילמה "עם עובד" מחיר בעוצמה הכלכלית שלה לאורך השנים הבאות.

הסדרות לילדים ולנוער

שתי סדרות אחרות, שנוסדו עם הקמת "עם עובד", היו הסדרות "לילד" – לילדים צעירים, ו"שחרות" – לנוער. בהרצאה בכנס פעילים אמר כצנלסון: "מה שאינו טוב לילדים אינו טוב גם לגדולים, ומה שטוב לילדים טוב גם לגדולים. 'עם עובד' איננה הוצאת ספרים מתוקה, או הוצאת ספרים פרופאגאנדיסטית לילדים, אשר תכניס אותם תחת כנפי השכינה. זאת צריכה להיות הוצאת ספרים מחנכת, הנותנת גם השכלה וגם הבנת האמת" (אופק, 1986: 10).²² שפירא כותבת, כי "רבים מן

²¹ וראו בהרחבה דבריו של אמציה פורת: פורת, א. (2002, ספטמבר 13). "עברית של עין ועברית של אוזן, דברים שנאמרו בערב ראשון ליובל הוצאת 'עם עובד' 1942–2002". הארץ (תרבות וספרות), ה2.

²² ראו בהרחבה: אופק, א. (1986). "מ'קטינא' עד 'נעורים': על ראשיתן של הספריות ההסתדרותיות לילדים". "ספרות לילדים ונוער", י"ג (ב'), 10–16.

הספרים שהציע לנוער עסקו בדרכי חייהם של יהודים בארץ ובגולה, בהיסטוריה יהודית וברומנטיקה חלוצית. כאן עמד כצנלסון על סף הספרות התעמולתית ורק טעמו הטוב הוא שמנע את גלישת הספרייה אל מעבר לו" (שפירא, 1980 : 650).

אבל הספרים הראשונים לילדים ולנוער לא היו בעלי איכויות ספרותיות ומתאימים לקוראים צעירים, אלא נשאו אופי תעמולתי. על סדרות הילדים הייתה אחראית ברכה חבס, שכצנלסון הכיר במשך שנים ארוכות וסמך על כושר העבודה שלה. כך כותבת עליה שפירא: "מכל אניני הטעם ואנשי התרבות שעברו ב'דבר', דווקא היא, שלא הצטיינה בהשכלה וברוחב היריעה, זכתה באמונו של כצנלסון. המכתבים שהחליף עם דוב שטוק (סדן) היו מעניינים וחושפניים בהרבה מאלה שהחליף עימה. אבל בעבודה היומיומית שמר שטוק על עמדת 'הצופה המסויג', ואילו ברכה חבס הראתה נאמנות מוחלטת" (שפירא, 1980 : 661). בניגוד לשפירא, מרדכי נאור (2001) מייחס לחבס כשרון וחריצות יוצאי דופן, שהובילו אותה לשלל השגים לא רק בשדה העיתונות ככתבת השטח הראשונה בארץ, אלא גם בשדה הספרות, ובעיקר בספרות הילדים והנוער.²³ חבס הייתה סופרת פורה שפרסמה וערכה עשרות כותרים של ספרי ילדים, כגון "קורות מעפיל צעיר" ו"מכתבים מן הגטאות". שמות הספרים מלמדים על ייעודם להקנות לצעירים השכלה על העולם, על היהדות ועל הציונות. ספריה הצטרפו לסדרה של ספרים אחרים, שעסקו בזכרונות או בהיסטוריה, כגון "זכרונות זואולוג עברי" של ישראל אהרוני ו"חיי ראשונים", עיבודו של אליעזר שמאלי ליומני אלכסנדר זייד.

לדברי אוריאל אופק, בשל חוסר ביצירות מקור נאלצה חבס לפתוח את שתי הספריות ביצירות מתורגמות. ראשון הספרים של "לילד" היה "איסופוס

²³ נאור, מ. (2001). כתבת השטח הראשונה: ברכה חבס ודרכה בעתונות ובספרות. קשר, 108–100 : 30.

החכם: ששים משלים לקטנים ולגדולים" (בתרגום נחמיה רבן); ושל ספריית "שחרות" – "מסע הפלאים של נילס הולגרסן הקטן עם אווזי הבר" מאת סלמה לגלרף (בתרגום חיים שלום בן-אברם). בהתאם להנחייתו של כצנלסון, ארבעים הספרים שיצאו בספריית "שחרות" בחמש השנים הראשונות לפעילותה הכילו "מבחר רבגוני של ישן לצד חדש, מקור לצד תרגום, מחנך לצד עשיר ומחנה" (אופק, 1986: 10).

אך מהו "עשיר ומחנה"? מעט יצירות מקור חדשות התפרסמו בספריית אלו וגם הן היו, בדרך כלל דידקטיות מאוד. הספר המקורי הראשון של "שחרות" – "חלוצים באו לעיירה" של מרדכי הלטר, על קיבוץ ההכשרה בפולין – הוא דוגמה לשאר הספרים, שהיו "רובם ככולם שייכים לתחומי הרפורטאז', התיעוד, האקטואליה, או המדע". (אופק, 1986: 11). במקביל יצאו בספרייה זו הדפסות חוזרות של סיפורים פרי עטם של סופרים עבריים "לגדולים" – פרישמן, בריצ'בסקי, בוקי בן יגלי, דבורה בארון ועוד – שכוונו לקוראים הצעירים.

יחד עם זאת, ההוצאה הצליחה להוציא כמה ספרי ילדים כהוייתם, ויצוינו במיוחד אלו של נחום גוטמן וביניהם "ביאטריצ'ה" (כצנלסון הוציא את "בארץ לובונגולו מלך זולו" בהוצאת "דבר"). גם הספרים הבאים של גוטמן – "תעלומת הארגזים או החופש הגדול" ו"עיר קטנה ואנשים בה מעט" – עתידים היו לראות אור על-ידי ההוצאה, וכן איוריו של גוטמן לספרים נוספים. ספרי מקור אחרים לילדים, שראו אור בתקופתו של כצנלסון: "חרוזים עליזים" של אנדה עמיר-פינקרפלד ו"מסע אל האי אולי" של מרים ילן-שטקליס.

בחירת הספרים המתורגמים הייתה מוצלחת: "יותם הקסם" של יאנוש קורצ'אק (בתרגום: יוסף ליכטנבוים), "הקומדיה האנושית" של ויליאם סארויאן, סיפור חייו של הנס כריסטיאן אנדרסון, "בן הסנדלר", מאת ק"ב בורנט ועוד. אופק מדגיש יתרונות נוספים של הספריות לילדים של "עם עובד": "חרף תנאי המלחמה, שחיבו הדפסה של נייר זול, הצטיינו [ספרי 'לילד' ו'שחרות'] בצורתם הנאה, יחסית; הם נדפסו בניקוד חלקי, ו'עם עובד' היתה אחת ההוצאות העבריות

הראשונות, שהעסיקו מגיה ועורך דפוס, שתפקידו לעבור על כתבי היד" (אופק, 1986: 12–13).

ספרייה אחרת היא הספרייה המנוקדת "לילד", שרוב ספריה "היו מצומצמים בהיקפם וכללו סיפורים ושירים קצרים, מלווים בציורים רבים" (אופק, 1986: 13) ובה פירסמו מיטב היוצרים לגילאים הצעירים: מרים ילן-שטקליס, אנדה עמיר-פינקרפלד, אהרן זאב, יעקב פיכמן, פניה ברגשטיין והדוד יהושע (מרגולין). בין ספרי הילדים המתורגמים לספרייה זו: "חרוזים ומעשיות" מאת אליעזר שטיינברג, שחלקו נכתב בעברית וחלקו תורגם מידיש, ו"לימפופו" של צ'וקובסקי. שני ספרים אלו ראו אור בשנת 1943 בתרגום נתן אלתרמן.

רשימת ספרי הילדים המתורגמים חושפת, בכל זאת, חולשה מסוימת של "עם עובד" בראשיתה. מלבד "מסע הפלאים של נילס הולגרסן הקטן עם אווזי הבר", קלאסיקה עולמית מעטה מאוד תורגמה על-ידה לילדים. כצלסון השאיר זאת למתחרים בשוק הפרטי; הוא דאג בעיקר לחינוך. מכאן, שההוצאה לא יכלה לסמוך על הכנסה קבועה מספרי ילדים קלאסיים (כמו "פו הדוב" של "מחברות לספרות") ונראה, כי ספריה נעשו רלוונטיים פחות בעבור הקוראים הצעירים והוריהם, המתרחקים מדיקטיקה.

בתקופה הראשונה של "עם עובד" מונה שמשון מלצר, שתירגם כמה ספרי ילדים לספרייה, כעורך המדור לספרי ילדים בהוצאה. ברכה חבס המשיכה לערוך את "שחרות" ואילו מלצר, שהיה מורה מנוסה, יסד שתי ספריות נוספות: "קטינא" לגיל הרך, וספריה מנוקדת "לנער". ב"קטינא" יצאו סיפורים קצרים ופיוטים כגון אלו של פניה ברגשטיין ושל שרה לוי (תנאי), ואילו "לנער" התבססה בעיקר על ספרות מקור. בין הספרים שהתפרסמו בה – "תעלומת הארגזים" של נחום גוטמן ו"שיחות מני קדם", סיפורי פולקלור בעיבוד זאב יעבץ. לדברי אופק, גם הספרים המתורגמים לילדים היו קשורים בצורה זו או אחרת לעם ישראל. כך למשל, "סיפורה הרומנטי של ג'ורג' אליוט 'האורג מרבלי' [...] תורגם בלא ספק בזכות יחסה החם ליהודים של המספרת האנגליה וספרה 'הציוני' המפורסם 'דניאל

דירונדה". עוד מוסיף אופק, כי "ספרים מעטים, יחסית, יצאו בספריות 'לילד', 'לנער', ו'קטינא', וזאת למרות איכותם הגבוהה ותפוצתם הניכרת, שהתבססה על מנויים קבועים". סדרות אלו נסגרו בשלהי מלחמת העצמאות, עם מינויו של שמשון מלצר לעורך "דבר לילדים". מצבה הכלכלי הקשה של ההוצאה לאחר פטירתו של ברל כצנלסון, בשילוב עם המגמה הדידקטית של ספריות אלה, שלא הקל על שיווק תוצריהן, תרם לסגירת הספריות.

כתביהם של אנשי תנועת העבודה וסדרת "יד למציין"

מאמץ מו"לי נוסף, "כתבים נבחרים", ב"עם עובד" התמקד בהדפסת כתביהם של אנשי תנועת העבודה: זיכרונותיהם, אגרותיהם ומכתמיהם. בשנים הראשונות ראו אור מכתביהם של יוסף אהרנוביץ, בר בורוכוב, אליעזר ליבנה ושלמה לביא (שפירא, 1980: 654). החששות, שהביעו ראשי מפלגות האופוזיציה בהסתדרות ערב הקמת "עם עובד", הוכחו כנונים. ברל נתן מקום בעיקר לאנשים מתוך מפא"י, לאנ"ש, שהעריך את מחשבתם כראויה וכמקורית. הוא פעל כך גם בהוצאת "דבר", כשהוציא את כתבי בילינסון עם מבוא מפורט שכתב, זמן מועט קודם לייסוד "עם עובד", ואת כתביהם של אישים אחרים במפלגה, גם אם נחשבו שוליים יותר, כשלמה לביא.

מדיניות פרסום כתביהם של אישי תנועת העבודה הפכה ברבות הימים לנטל על צווארה של "עם עובד", שביקשה להיות "הוצאה לעם" ולרכז את מיטב הכוחות שבתרבות, ולא הוצאה "מטעם" מפלגה, המוציאה כתבים – חשובים אולי, אך חסרי מעוף, על-פי רוב – של ראשי התנועה. המשא הלך והכביד ככל שראשי ההסתדרות ביקשו לנצל את סמכותם בבית ההוצאה ולהנציח עצמם בספר. כך, לדוגמא, מספר חיים באר בראיון עמו, כי כששמע ירוחם משל (המזכיר הכללי של ההסתדרות בשנים 1974–1984) שעומדים לכתוב לקסיקון אישים ואין כוונה לכלול שם אותו, דרש לכתוב ערך המוקדש לו, ולא עזרו ההסברים, שמדובר בלקסיקון שעוסק באישים שפעלו עד שנת 1948. בהמשך, כשראה את הטיוטות,

דרש להוסיף גם את תמונתו. אך אנו מקדימים את המאוחר. סוגיית הוצאתם של כתבי מנהיגי התנועה תידון להלן.

בשנת 1943, בנוסף לארבע הסדרות שהוצהר על הקמתן, נוסדה סדרת "יד למעין", שהוקדשה לספרי עזר. היא נפתחה עם "ארץ-ישראל ותולדותיה" של גצל קרסל. כעבור שנה הופיע בסדרה "אני קורא בתורה" של יצחק דמיאל, העוסק בסיפורי התורה. בשלוש השנים הבאות הופיעו ספרי עיון מעטים מאוד ב"עם עובד".

סיכום תקופת ברל כצנלסון ב"עם עובד" – הצלחות וזרעי הפורענות

התקופה הראשונה של "עם עובד" מקפלת בתוכה לקחים רבים לקראת עתידה של ההוצאה. הקמתה הייתה בוודאי צעד נכון ברגע נכון. מבנה הספריות הוביל אותה למצינונות (על זאת נעמוד להלן ביתר פירוט). בתחום ספרי המקור למבוגרים נחלה ההוצאה הצלחה בקרב הדור הוותיק. בתוך תקופה קצרה היא תפסה מחדש מאחז מסוים של ההגמוניה התרבותית. אך יחד עם זאת מתגלים גם החוליים, שהעיקר עליה בהמשך. הם נעוצים כבר במדיניות העריכה של ברל כצנלסון: ראשית, מחסור בספרים קלאסיים, שנמכרים באופן קבוע לאורך זמן (steady sellers), הן בפרוזה, הן בספרי שימוש ועיון (שאותם יש רק לעדכן מדי פעם)²⁴ והן בספרות ילדים. אי אפשר, כנראה, לקיים בית הוצאה בלי ספרים מסוג זה.

שנית, חלק ממנהגי ההסדרות ומפא"י ראו את "עם עובד" כ"הוצאה שלנו" ופעלו בהצלחה, מבחינתם, כדי להוציא על-ידה את ספריהם גם אם לא

²⁴ נדגיש כי בעשור השני למאה ה-21, תחום זה של המו"לות המודפסת הולך ומצטמצם ככל שהשימוש במידע שבאינטרנט מתרחב ומעמיק.

הייתה בהם תרומה רבה לתרבות. בכל מקרה, ספרים אלו לא נמכרו הרבה והוצאתם הייתה נטל כלכלי על ההוצאה. עם בעיה זו נאלצו עורכים ומנהלים ב"עם עובד" להתמודד לאורך השנים.

שלישית, "עם עובד" נבנתה מלכתחילה כהוצאה שמרנית, על-פי טעמו של ברל כצנלסון, שלא הבין את הכיוונים החדשים בספרות העברית. חלק נכבד של היוצרים בני הדור הצעיר בספרות העברית, אם מסיבות פוליטיות ואם מסיבות של העדפה ספרותית, לא ראה ב"עם עובד" בית, וכך יצא להוצאה, כבר מראשיתה, שם של הוצאה שנולדה זקנה – הוצאה "ותיקה".

המשבר שלאחר פטירתו של כצנלסון

כשנתיים לאחר ייסוד "עם עובד" נפטר ברל כצנלסון. ספרים שיזם יצאו גם אחרי כן, אך מותו הותיר אחריו חלל גדול והיקשה על התבססות ההוצאה הצעירה. אמנם, היא הוציאה, בתקופה הנדונה כאן, כ-40 כותרים חדשים כל שנה – כמות נכבדה באותם ימים – אך הבון-טון, המקום הצעיר, המתחדש, שמשך את הדור הצעיר, היה "ספרית פועלים" ולצידה "הקיבוץ המאוחד". כדבריה של שביט (2002), ניסיונו של כצנלסון להשיב את ההגמוניה התרבותית למפא"י החזיר רק את העצמות שנלעסו כבר היטב בתרבות ואילו אלו הטרויות והעסיסיות נשמטו מפיה של המלכה, מפא"י, ומצאו את מקומן במגרש של המתחרה, מפ"ם (הקיבוץ הארצי).

בבית ההוצאה של מפ"ם התרכזו הצעירים בני דור הפלמ"ח: משה שמיר, נתן שחם, בנימין תמוז, חנוך ברטוב, יגאל מוסינזון, דן בן אמוץ, יוסף בר-יוסף, נתן יונתן, אהרון מגד, מתי מגד, יהודית הנדל, חיים חפר, זאת לצד שלונסקי וגולדברג הוותיקים, שהפכו את "ספרית פועלים" למרכז העשייה של הספרות העברית המתהווה. ס. יזהר פרסם ב"עם עובד" את "בפאתי נגב" בשנת 1945, אך כבר בשנת 1947 הוציא את ספרו הבא, "החורשה בגבעה", וב-1949 – את

"השבוי" ואת "חרבת חזעה" – על-ידי "ספרית פועלים"; ספריו הבאים ראו אור ב"קבוץ המאוחד". הוא חזר ל"עם עובד" עם ספרו הגדול "ימי צקלג", רק לאחר שההוצאה שוקמה באמצע שנות ה-60.

אחרי פטירתו של ברל כצנלסון מונה זלמן רובשוב (שז"ר), שהיה לימים נשיאה השלישי של מדינת ישראל, כעורך הרשמי של "דבר" (תפקיד שכצנלסון נשא בו עד מותו). הוא היה גם הדמות הדומיננטית ב"עם עובד", שפעלה עדיין בתוך בניין "דבר" והשתמשה בבית הדפוס של העיתון להדפסת ספריה. חברי ההנהלה חלפו ובאו ואחד מהם, דב ליפץ, אביו של המתרגם והמשורר אהרן אמיר, מונה להיות מנהל ההוצאה בשנת 1947 ופעל בה עד 1952, עת פרש והקים את הוצאת "עם הספר".²⁵ לצידו של ליפץ שימש אברהם קריב כעורך ההוצאה. קריב, שתירגם בעבור ההוצאה בתקופת כצנלסון, המשיך בקו שהורגל בו. כך שלמה גרודזנסקי, שקיבל את תפקיד העורך בשנת 1952, ומשה הורביץ, שהחליף את ליפץ בניהול ההוצאה.

עד ראשית שנות ה-50 נוסדו סדרות בתחומי המדעים ("שורש"), ידיעת הארץ ("מכורה") וספרות שימושית לפועל ("תבונת כפיים"). ספרים מעטים מאוד יצאו בסדרות אלה, אך ייסודן מעיד על המגמה הכללית של "עם עובד" – ניסיון להתמחות ולפלח את השוק לפי קהלי היעד. כמו כן הוקמה סדרת "זוטא" לפרוזה, שהחלה לפעול שנה לאחר פטירת כצנלסון. הופיעו בה רק שני ספרים – "בפאתי נגב" של ס.יזהר (1945) ו"הלבן" של דבורה בארון (1947). שמה מעיד על גודל הפורמט של הספרים שהוציאה – פורמט שנועד למכור מספר רב של ספרים. אפשר לראות אותה כמבוא ל"ספריה לעם", שתידון עוד בהרחבה.

²⁵ אהרן אמיר היה שותף באותה עת למפעל מו"ל שבשולים, הוצאת "הקרנף". הוא כתב בעבורה, יחד עם עמוס קינן ואחרים, סיפורי פיראטים ומלחמות ימיות, שהתפרסמו כספר וכחוברות בשנות החמישים.

ניתוח הקטלוג של השנים 1944–1957 מראה על המשך המגמה שהתווה כצנלסון: הוצאת יצירות מקור של סופרים מבוססים – הזו, בורלא, שניאור, בארון, וילקנסקי, משה סמילנסקי, שופמן, ישראל זרחי ועוד. במגמה זו הוקמה סדרה בשם "כתבי סופרים" ובה ראו אור, החל משנת 1945, "בחשאי" לדוד שמעוני (ראשון הספרים בסדרה), "בין שמים וארץ" של ז'י אנכי (1945), כל כתביו של א"א קבק (1946), "כתבים" לברנר (1946), "משני עברי השעה" לאברהם שרון (1947), וכל כתבי גרשון שופמן (1946–1952).

גם בספריית "לדור", ספריית הדגל של "עם עובד", כמעט שלא התפרסמו יוצרים צעירים פרט לשמעון הלקין ("עד משבר"), שלמה רייכנשטיין, איש עין חרוד ("ראשית" ו"כתבים") ודוד מלץ ("מעגלות"). זלמן שז"ר, שניהן בהנהלת "עם עובד", פרסם בה ספר זכרונות ומסות בשם "כוכבי בוקר". בתרגום הסתמנה התקרבות לספרות הכתובה אנגלית: "זעקי, ארץ אהובה" של הסופר הדרום-אפריקאי אלן פטון בתרגום של אהרון אמיר, "אות השני" של נתנאל הות'ורן, בתרגום דב יחיאלי, "מבחר ספורים" של ויליאם סרויאן (בתרגום יצחק עברי), "מר באנטינג" ו"מר באנטינג במערכה" של רוברט גרינווד, בתרגום פסח גינזבורג, ו"האזרח תום פיין" להווארד פאסט, בתרגום אהרון אמיר.²⁶

הנה כי-כן, "עם עובד" פָּשְׁלָה במדיניות העריכה – לכן זנחו אותה היוצרים הצעירים וקוראיהם, ובכללם צרכנים מאורגנים במועצות פועלים ובמוסדות אחרים – ואף כשלה בניהול. הועסקו בה כ-40 עובדים קבועים, שהיו אמונים על עריכת הספרים ועל הפקתם. ההוצאות הכספיות, הכרוכות בהחזקת צוות גדול כל כך, עלו בהרבה על ההכנסות. "עם עובד", בניגוד לתדמית שדבקה בה, סבלה

²⁶ ספרו המפורסם יותר של פאסט, "אחי גיבורי התהילה" ראה אור באותה שנה, 1950, ב"ספרית פועלים".

אפוא מחסרון כיס וההסתדרות סירבה לשאת בהפסדיה המתמשכים. עובדי ההוצאה כולם קיבלו מכתבי פיטורין. אחת ההצעות, שעלתה אז, הייתה למכור את "עם עובד" להוצאת "מסדה", הוצאה פרטית שצברה כוח באותם ימים, אך ההצעה נדחתה.²⁷

מכתב מוועד העובדים של "עם עובד" מיום 22/10/1956 חושף משהו מן התחושות הקשות, שנתעוררו עקב הכוונה לסגור את ההוצאה:

גם ידוע לנו כי לא כל המוסדות ההסתדרותיים נושאים את עצמם, ועדיין לא שמענו כי ההסתדרות מוכנה לוותר על מוסד כלשהו ממוסדותיה. האומנם יהיה דווקא המוסד התרבותי של ההסתדרות, "הטלית ותפילין", שאותם צריך לזרוק הימה? האומנם יסדה ההסתדרות את הוצאת הספרים שלה רק לשם רווחים? האין יחס זה של קברניטי הישוב וההסתדרות לספר ולסופר העברי, כלומר, לתרבות העברית, אחד הגורמים לפרצופו של היישוב בימינו? (מצוטט אצל שביט, 2002).

עובדי "עם עובד" השתמשו יפה בטרנספורמציה משכנעת של רטוריקה דתית לרטוריקה חילונית, על-פי הפתגם הידוע – כשהסערה רוגשת אין להשליך מהאוניה את המטען התרבותי דווקא. משפט זה, כפי שמעיד חיים באר,²⁸ יחזור רבות בגרסה זו או אחרת בכל פעם שיאיים הגרזן לקצץ ב"עם עובד". כמובן, היו מפעלים הסתדרותיים מפסידים אחרים, אך ל"עם עובד" לא עוד כצנלסון שייאבק למענה, ולא אנשי-רוח ויוצרים חשובים כדי להשמיע את טענותיה, "לעשות לה יחסי ציבור". בכל זאת, ה"טלית ותפילין" לא הושלכו.

²⁷ ראו בהרחבה: שביט, ז (2002). מתרבות של שבט פרולטרי לתרבות פלורליסטית של עם. "עם עובד" – קטלוג כללי 1941-2001. תל-אביב: עם עובד.

²⁸ עם חיים באר נערכו מספר ראיונות בשנת 2003.

הפתרון הזמני נמצא באיחוד "עם עובד" עם הוצאת "עיינות", אשר קמה ב-1950 כדי להוציא לאור כתבי מנהיגים בתנועת העבודה. אמנם בראשית הדרך הצליחו בהוצאה להוציא לאור מכתבי מנהיגי התנועה, אך האפשרות התמעטה וזאת בשל החשש מהתנגדות מפלגות האופוזיציה בהסתדרות או, לחילופין, בשל החשש מהתערבותן בעריכת הכתבים. כתביו של כצלסון עצמו זכו לגורל אירוני. דווקא הוא, אשר שאף להקים בית הוצאה פלורליסטי, שאינו שייך ל"ארגון מקצועי או [ל]זרם פוליטי" (ראו לעיל), כתביו ראו אור בבית ההוצאה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל ולא בהוצאתו שלו. בסופו של דבר, "עיינות" הפכה לספריה ב"עם עובד" ועורכה, יהודה ארז, הועסק כעורך הספריה. כתבי המנהיגים הוסיפו ויצאו בדרך זו. עיינות הייתה הצינור שדרכו הזרימו מפא"י וההסתדרות כסף ל"עם עובד" בלא נטילת אחריות על החובות.

עם זאת, היה ל"עם עובד" גלגל הצלה בדמותה של סדרת הספרים החשובה ביותר ב"עם עובד", "ספריה לעם", שהיא לא רק הספרייה החשובה ביותר ב"עם עובד" היא הספרייה המשמעותית ביותר במו"לות הישראלית בכללה, לצד "הספריה החדשה" בהוצאת "הקיבוץ המאוחד", שאינה נושאת היסטוריה ארוכה כמו "הספריה לעם".

"ספריה לעם"

מקומה המשמעותי של הסדרה "ספריה לעם" במו"לות הישראלית מחייב לעסוק בה באריכות ולהציג את התפתחותה. תחילה נזכיר סדרת ספרים שהטרימה אותה – ספריית "ילקוט" (כשמה של הוצאה עברית שפעלה בברלין ושמטוכה קמה הוצאת "ראובן מס"). ספריה זו התקיימה במסגרת הוצאת מועצת פועלי חיפה מאמצע שנות החמישים עד שנות השבעים.

הוצאת "ילקוט" שמחה להגיש לציבור קוראיה את "מלך בשר ודם" בשני כרכים, במהדורה עממית ובמחיר שווה לכל נפש, כדי לאפשר לכל אלה מבין פועלי חיפה ועובדיה שטרם קראו ספר חשוב זה לרכוש אותו לעצמם ולהעשיר את רוחם ואת ספרייתם בנכס אמנותי ממדרגה ראשונה.

שורות אלה נכתבו על גבי עטיפת הספר, שיצא במהדורתו זו בשנת 1959, שנים ספורות לאחר הופעתו לראשונה ב"ספרית פועלים". אכן, מועצת פועלי חיפה הוציאה ספרים איכותיים בפורמט זול לעובדיה. עד להופעת הספר של שמיר יצאו על-ידה 50 כרכים (ובכללם ספרים בני שני חלקים כמו "מלך בשר ודם", הממוספרים 49/50). מתוך ספרות המקור אפשר לציין את הכרכים במהדורה עממית של כתיבי עגנון ומתוך הספרות המתורגמת את דוקטור ז'יוואגו מאת בוריס פסטרוק (בתרגום צבי ארד). בין ספרי השירה ניתן לציין את "ספר השירים והבלדות" לש. מלצר ואת "שירי קוממיות" לש. שלום. גם לאחר שקמה ה"ספריה לעם" המשיכה "ילקוט" והוציאה בשיתוף עם "עם עובד" ספרים למען עובדיה, בהדפסה מיוחדת וב"מבצעים".

את הרעיון להקים ספריה מסודרת למען "העם" במתכונת דומה לזו של "ילקוט" ובמקום "לדור", אימצו שלמה גרודזנסקי, העורך הראשי של "עם עובד", ומשה הורביץ, המנהל במחצית השנייה של שנות החמישים. השם "ספריה לעם" – הד "ל"עם עובד" – נובע מחזונו של כצנלסון כפי שפורט לעיל: "מתכוון אני להוצאה לעם, ולא רק לשכבה מצומצמת". הספרייה נועדה להגיע בעזרת הפורמט הקטן והנוח אל כל שדרות העם, במחיר נמוך מאוד לכל ספר – כמעט מחיר הפסד. בהתאם לזאת הורכב תפריט שמרני יחסית, שהבטיח תפוצה רחבה – לא לשם רווח כלכלי, אלא כדי לחשוף את ציבור העובדים לנכסי התרבות על-פי מטרתה המוצהרת.

שער שביעי

משנות השביעים והלאה: מו"לות מסחרית הצומחת מתוך המו"לות המצנטית – הדורות הבאים בשושלות המו"לים של משפחות שוקן וזמורה

אחרי חורף 1970

שנת 1970 הייתה שנה קשה לספרות העברית. באותה שנה נפטרו בזה אחר זה לאה גולדברג, ש"י עגנון, נתן אלתרמן, אביגדור המאירי ואליעזר שטיינמן (מעט קודם לכן, בנובמבר שנת 1969, נפטר יהודה בורלא). באותו זמן זכו להצלחה פרוזאיקונים, שהחלו להתפרסם בשלהי שנות ה-50 ופרחו בשנות ה-70 וה-80 ובהם עמוס עוז, א"ב יהושע, עמליה כהנא-כרמון, אהרן אפלפלד, דוד שחר, בנימין תמוז, יעקב שבתאי ויהודית הנדל.

שנות ה-70 בישראל החלו באופוריה שלאחר מלחמת ששת הימים, במקביל למלחמת ההתשה בגבולות, שהסתיימה במלחמת יום כיפור הנוראה. שנים אלו הסתיימו בחתימת הסכם השלום עם מצרים, בהנהגת מפלגת השלטון החדשה, הליכוד. קץ שלטון מפלגות הפועלים במדינה סימנה גם את עליית החברה הקפיטליסטית וערכיה.

בנסיבות אלה עלתה הוצאת "זמורה-ביתן-מודן", שנעשתה, בשיתוף עם גורמים נוספים בעולם המו"לות, למפעל המשמעותי ביותר בשדה ההוצאה לאור בישראל בעשור הראשון למאה העשרים ואחת. במקביל התחלפו הדורות בהנהגה של הוצאת "שוקן" והניהול עבר לידיה של רחלי אידלמן, בתו של גרשום שוקן ונכדתו של ש"ז שוקן, מייסד ההוצאה, ומצד אמה היא נכדתה של שושנה פרסיץ, מייסדת הוצאת "אמנות". אידלמן היא דמות בולטת במו"לות הישראלית וזאת, בין היתר, בזכות כהונותיה כיו"ר התאחדות הוצאות הספרים בישראל.

זמורה-ביתן-מודן¹

אהד זמורה (1933–2003), בנו של ישראל זמורה, עבד בין השנים 1956–1986 בעיתון "דבר" ונעשה באמצע שנות ה-60 עורך מוסף סוף-השבוע של העיתון, וסגנה של חנה זמר, עורכת העיתון.² בתקופה זו – תקופת המיתון של שנות ה-60 – נחלץ אהד זמורה לחלץ את בית ההוצאה שהקים אביו, "מחברות לספרות", מקשייו הכלכליים. במקביל לייצוב "מחברות לספרות" ולעבודתו ב"דבר" יעץ זמורה להוצאת "לוין אפשטיין" וערך בעבורה אלבום ניצחון לאחר מלחמת ששת הימים. אלבום זה, כשאר אלבומי-הניצחון שצצו אחרי המלחמה, זכה להצלחה גדולה. זמורה: "אז היה לי לראשונה כסף משלי. ויכולתי לקנות מכונית משלי. הייתה לי ילדות מאושרת אבל לא לגמרי קשורה לכסף. כסף לא היה".³

אהד זמורה הבין, לדבריו, כי הוצאת ספרים לאור אין פירושה, בהכרח, חיים מן היד לפה והוא החליט להיכנס לעסק הזה עם שני שותפים: אשר ביתן, רואה חשבון שהוציא ספרים אחדים, ועודד מודן, שהיה חשב בהוצאת "לוין אפשטיין" עד שרכש את בית ההוצאה והיה למו"ל. שלושתם הפיצו את ספריהם דרך אותו המפיץ, עד שמכר משותף, הצייר דני קרמן, הציע שהשלושה יעבדו יחד. בשנת 1973 קמה הוצאת "זמורה-ביתן-מודן", הידועה גם בשם זב"מ. הספר הראשון שהוציאו, "תמונה קבוצתית עם גברת" של היינריך בל, זכה להצלחה גדולה, זאת למרות שיצא במהלך מלחמת יום הכיפורים. אנשי זב"מ זכרו לבל חסד נעורים, קנו את הזכויות על כל ספריו והוציאו לאור תרגומים של עוד עשרה מהם.

¹ אני מודה למרב נשר על סיועה בחלק זה.

² מו"ל נוסף, שהיה עורך מוסף סוף-שבוע, הוא רם אורן, שערך במשך שנים את המוסף הפופולרי "7 ימים" של "ידיעות אחרונות".

³ הציטוטים המובאות מדבריו של אהד זמורה כאן ולהבא לקוחות משלושה ראיונות, שערכתי עמו במהלך שנת 2003, בביתו שבמושב ניר צבי ובבית כנרת-זב"מ שבאזור התעשייה באור יהודה. על עליית הוצאת כנרת-זב"מ ראו בשער התשיעי.

אהד זמורה כעורך

אהד זמורה נקט קו עריכה שונה מזה של אביו. את הספרים האיכותיים שהוציא מימן בהוצאה של ספרים איכותיים פחות ונמכרים יותר. הוא הצהיר: "אני יכול להוציא ספרים שאינם מוצאים חן בעיני ואף לא מעניינים אותי, מפני שאני מנסה לתקן את הטעויות שאבי עשה. אם אצהיר שאני רוצה רק ספרות מעולה והעסק לא יהיה רווחי – אפסיק להיות מו"ל, כי אני לא רוטשילד".⁴

על עבודתו כמו"ל ניתן להקיש מהעדויות על עבודתו כעורך ב"דבר". מזכיר המערכת של העיתון, הרצל ארליך, אמר עליו: "הדייקנות, הסדר והניקיון תרמו הן לעבודתו כעורך והן לעבודה כמזכיר מערכת [...] הקפדנות, הירידה לפרטים והחתירה לשלמות – היו תכונות בולטות אצלו אז וגם היום".⁵ אהד עצמו סיפר: "אני רואה את אחד התפקידים המרכזיים של העורך בהעלאת רעיונות, דבר הנחוץ גם בהוצאה לאור. חשוב להתמצא במה שמתרחש, חשוב להתעניין בתחומים רבים... חשובים גם כושר ארגון טוב, סקרנות תרבותית ופוליטית, ערנות לחידושים... לאנשים ולנושאים חדשים" (די-נור, 1983).

"דבר", ביטאונה של מפלגת השלטון דאז – מפא"י, שנהייתה מפלגת העבודה – היה אז, אמנם, לאחר שיא כוחו, אך עדיין היה עיתון מוביל בישראל. בשנים שזמורה עבד בו התקבצה שם חבורה של יוצרים בולטים וביניהם נחום ברנע, דורון רוזנבלום, מיכאל הנדלזלץ, יהונתן גפן, רות בונדי, דני קרמן ויאיר גרבוז. בעריכתו של זמורה עסק "דבר השבוע" בסוגיות פוליטיות ותרבותיות בראייה רחבה ובגיליונות החג ריכוז אליו – על-פי מיטב המסורת, של העיתונות העברית כ"כתבי הקודש של האדם החילוני"⁶ – יוצרים רבים וביניהם עמוס עוז, חיים באר,

⁴ בהרחבה: שוחט, צ. (3/1/97). "שניים שלושה דברים שלא ידעתם על אהד זמורה". מוסף הארץ, הארץ, ע' 42.

⁵ בהרחבה: די-נור, נ. (1983). "להיות סוציאליסט פעיל וגם בעל עסקים". אותות, 53, 10.

⁶ נייגר, מ. (2004). "כתבי הקודש של האדם החילוני: המוסף לספרות כריטואל". פנים, 12: 27–22.

Neiger, M. and Roeh, I. (2003). The Secular Holy Scriptures: The Role of the Holyday Literary Supplements in the Israeli Press and Culture. *Journalism: Theory, Practice & Criticism*, 4(4), 477–489.

דן צלקה, יורם קניוק, משה שמיר וס. יזהר. רשימה זו מעידה על היכולת של זמורה לקלוט את הלכי-הרוח שרחשו בציבור ולהגיב אליהם בפרסום פרי עטם של הטובים שביוצרים. אל כושר העריכה, דהיינו היכולת לכוון במה לטובי היוצרים, הצטרף כושר הניהול ובכללו יכולת לפעול בלחץ של לוחות-זמן קשוחים ולעמוד מול יוצרים ומול בעלי שררה כאחד. עריכת המוסף הייתה עמדת-כוח חשובה ומקור לנגישות, הן אל הממסד הפוליטי והן אל הממסד הספרותי.

כפי שהוזכר בנוגע ליצירותיו של היינריך בל, כעורך של בית הוצאה היה זמורה מאופייני בנאמנות ליוצר. משרכשה זב"מ את הזכות לתרגם ולהפיץ ספר אחד של סופר, הרי המשיכה והדפיסה את ספריו גם אם נפלו ברמתם מהספרים שקדמו להם, או שנראו כי פוטנציאל המכירה שלהם נמוך. "השיטה שלי", אמר אחד זמורה, "הייתה שאני מוציא את כל הספרים של אותו סופר, גם כשיצא משהו לא טוב שלו". ההוצאה התמקדה כך בסופרים הגרמנים שפעלו המחצית השניה של המאה ה-20 – גינטר גראס ("תוף הפח", תרגום: חיים איזק), זיגפריד לנץ ("השיעור בגרמנית", תרגום: חיים איזק), והינריך בל – אבל התייחסה באופן זה גם לסופרים כגון הווארד פאסט, ז'ורז' אמאדו, ג'ון אפדייק, סול בלו (15 ספרים), קורט וונגוט, סומרסט מוהם, קרלוס קסטנדה (12 ספרים) יוזף רות, פיליפ רות (15 ספרים) וכן הסופר הישראלי ס. יזהר לאחר ששב משתיקתו (22 ספרים!). אכן, החל מאמצע שנות ה-70 התרכזה ההוצאה בתרגומים. היא אף בחרה לתרגם מחדש ספרים שפורסמו בהוצאות אחרות והוציאה אותם בתרגומים חדשים (כך, לדוגמה, ספרו של אריך מריה רמרק, "במערב אין כל חדש" ומספרי תומס מאן). הסופרים, שנמנו כאן, והעקביות בהוצאת ספריהם מיצבו את זב"מ כבית הוצאה איכותי גם בשעה שהוציא ספרות פופולארית וכן ספרי בישול, ילדים ופנאי. עם זאת, היה להוצאה קושי באשר לספרות מקור. עניין זה יידון להלן.

דרכי הפעולה של השותפות מו"לית

שלושת השותפים עבדו בצוותא, אך שמרו על עצמאותם. סיפר אחד: "היה לנו נוהג בהתחלה, שכל אחד מהשלושה יכול להציע ספר. הספר צריך להתקבל פה אחד. אם אין 'פה אחד', המציע יכול להוציא את הספר בהוצאה שלו. לא ביטלנו את ההוצאות הישנות. אני נשארתי עם 'מחברות לספרות', עודד נשאר עם 'לוי'ן אפשטיין' ואשר נשאר עם 'ביתן'. אסור היה להוציא משהו חדש לאור לפני שמציעים זאת לשותפות, אבל אם זה נדחה שם, אז אפשר היה להוציא בעצמו".

אשר ביתן הביא לשותפות את דן בן אמוץ, שהוציא תריסר ספרים בהוצאה ובהם "לזכור ולשכוח", שתורגם לאנגלית. בשנת 1975 יצא לאור ספר הבישול הפופולרי, "מהמטבח באהבה", של רות סירקיס. עד שנת 1982 נמכרו ממנו 200 אלף עותקים ועד כה יצאו עשרות מהדורות שלו, חלקן גם בהוצאת "ר. סירקיס". הספר היה תרנגולת המטילה ביצי זהב ובעקבותיו בא ספר מצליח נוסף, "מהמטבח בהנאה" (עוד נרחיב את הדיבור על הספר ועל הוצאת "ר. סירקיס").

דרך הפעולה של זב"מ באותה תקופה הייתה דומה לזו שנהגה בימי "מחברות לספרות" – ובכלל זה הפגישות עם הסופרים בבתי הקפה – יותר מאשר לזו שבבית ההוצאה המפואר הנוכחי, שהינו מיזוג מלא של שלוש ההוצאות המקוריות. "לא לקחנו משכורות לעצמנו", מספר אחד; "לא שכרנו צוות. לא שכרנו משרד. היינו עושים ישיבת בוקר יומית ב'קפה תמר', מכיוון שאני עבדתי ב'דבר' [קפה תמר] סמוך לבניין 'דבר'. מ. נ.] ישיבה נוספת הייתה מתקיימת בבית בתל-אביב, בערב". כך צומצמו הוצאות כספיות. בתוך 5–6 שנים הייתה זב"מ להוצאה משמעותית ומובילה.

בשנת 1982 פרש עודד מודן והזכויות על רוב ספרי הבישול של זב"מ נשארו בידיו. מודן סיפר בראיון, כי ביקש לפרוש לדרך עצמאית ולא חשף מחלוקות בתוך השותפות.⁷ ככל הנראה, ההכרעות המשותפות בתחום הספרות היפה לא היו

⁷ ראיון עמו נערך בינואר 2005 במושב בן-שמן.

לטעמו. זמורה: "מעלות השיתוף הינן חלוקת האחריות וההתייעצות המשותפות. המגרעות – הפשרות שאתה חייב לעשות. הוא החליט לפרוש עם ספרי הבישול. אשר ביתן ואני החלטנו להישאר, כי היה חבל לראות את שבירת ההוצאה שבנינו" (די-נור, 1986). בשנת 1996 פרש אשר ביתן ואהד זמורה רכש את חלקו. בראיון עמו סיפר זמורה כי לאורך הדרך שמר על ראשי התבות של הוצאה, זב"מ: בהתחלה שיקף השם את שמות השותפים (זמורה-ביתן-מודן), לאחר שפרש מודן נשאר השם אך מבחינת זמורה ראשי התבות היו: זמורה-ביתן מוציאים לאור, ולאחר שעזב ביתן, ראשי התבות היו ל"זמורה ובניו מוציאים-לאור".

רכישת הוצאת "דביר" בידי "זמורה ביתן"

בתי הוצאה מעטים בלבד רכשו להם מוניטין ויוקרה כהוצאת "דביר", המזוהה יותר מכל עם מפעלו הספרותי והמו"לי של חיים נחמן ביאליק – הקמת "בית הוצאת ספרים לאומי"⁸. "דביר" נוסדה בברלין בשנת 1921 כהמשך המפעל המו"לי הראשון של ביאליק, הוצאת "מוריה", שקמה באודסה בשנת 1901. לצד ביאליק פעלו בה י"ח רבניצקי, ש. בן-ציון, וכן א"ל לווינסקי, אחד העם, מאיר דיזנגוף, רב-צעיר ואחרים. "מוריה" ו"דביר" נועדו לרכז את היצירה העברית בפרוזה, בשירה, בפובליציסטיקה ובמדע. הן הוציאו לאור את ספריהם של מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, י. ל. פרץ, ש. אש, י. ד. ברקוביץ, פרישמן, שופמן, ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, לילינבלום ואחרים.

בשנת 1986 רכשה "זמורה-ביתן" את הוצאת "דביר". אהד זמורה ראה זאת כהגשמת חלום: "דביר" היה מבחינתי השם הגדול של המו"לות העברית... הפגישו אותי עם אחד השותפים, אשר רשף, האבא של רפי וצלי רשף [משפחת רשף הייתה הבעלים של "כתר", מראשית שנות ה-90 ועד שנת 2016. מ. נ. תוך שלושת רבעי שעה רכשתי את 'דביר'. זה היה שלוש שנים לאחר מות אבי. ציער

⁸ ביאליק, ח.נ. (תרפ"ו). דביר ומוריה: סקירה קצרה על גדולתם והתפתחותם. ניו-יורק: חמו"ל. (עמ' 4). ראו עוד בשער השלישי בספר זה (עמ' 96-101).

אותי, שהוא לא ראה את הדבר הזה. 'דביר' היה שם דבר. אבא היה בקשר עם ביאליק, והוא היחיד מהדור שלו, שלא הצטרף למרד". עם היוודע דבר הרכישה, כתב מיכאל הנדלזלץ:

רכישת "דביר" על-ידי "זמורה-ביתן" נראית במבט ראשון (ושני ושלישי) כאידיאלית. מצד אחד, הוצאה עם מוניטין, עבר מפואר ורשימת קטלוג שכמעט אין כדוגמתו בספרות העברית, ששני שלישים ממנו עדיין 'אין פרינט'. מצד שני, הוצאה נמרצת שיש לה תדמית מסחרית ובקטלוג שלה לא מעט להיטים מסחריים, אך בהחלט לא הוצאה מסחרית בלבד. אם הכלה היא ממשפחה טובה, הרי שגם לחתן אין במה להתבייש, וכל אחד מהצדדים מביא נדוניה מכובדת, גם אם מסוג שונה [...] מצד אחד יוצאת אמנם ההוצאה מידי יורשי מייסדיה וראשוניה (בעיקר ממשפחת שמריהו לוין), אבל היא עוברת לידי מי שהצליח להציל את הוצאת "מחברות לספרות" מחובות כבדים ולהקים הוצאה משגשגת בזכות עצמה. הוצאת "זמורה-ביתן" רוכשת ב"דביר", באחת, גם עבר מכובד [...] הזיווג החדש יהיה מכוון, מן הסתם, לשמר את השאפתנות האיכותית מבלי להסתפק בצניעות הכמותית.⁹

זוהי האירוניה של ההיסטוריה: אחד זמורה, בנו של איש חבורת "יחדיו", רכש את בית ההוצאה, שייצג את מה שאביו וחבורתו קמו נגדו.¹⁰ יש טעם להזכיר פה, כי לדעת החבורה, "דביר" הצליחה במפעל הכינוס הגדול שלה, פרסמה עשרות ספרים של יוצרי דור התחיה והקודמים להם, אך נכשלה בייצוג כל הזרמים בספרות העברית, קרי, ספרות המודרניזם ובפרט זו של אנשי "יחדיו". כָּשֶׁל זה היה ממניעי החבורה להקים כתב-עת ובית הוצאה משלהם, תוך השתלחות בהוצאה היריבה, שבחורה "להדפיס משוררים מתים". והנה, לאחר שהפרי המו"לי של החבורה – הוצאת "מחברות לספרות" – הגיע במשך הזמן עד סף פשיטת רגל,

⁹ הנדלזלץ, מ. (1/4/86). "העבר עם הפנים אל העתיד". הארץ, ע' 8.

¹⁰ ראו לעיל, הסעיף 'ישראל זמורה: מבקר ספרותי, מו"ל ועורך' ואילך, בפרק 4.

ולאחר שחולץ מהמשבר הזה, הצליח בנו של מייסד "מחברות לספרות" ועורכה לרכוש את "דביר", חרף הסיכון הכלכלי שבעסקה.

הנכס הכלכלי של דביר היה ספרי ביאליק, כדבריו של מיכאל הנדלזלץ: "ביאליק לעולם יימכר, במהדורות שונות, וכתביו הם נכס שאפשר לומר עליו גם לא במליצה – לא יסולא בפז" (הנדלזלץ, 1/4/86). אבל מלבד אלה בשנת 1986 לא היו ב-backlist של "דביר" אלא מעט מאוד ספרים עם פוטנציאל מכירה. כדבריו של אחד זמורה: "הנכסים האדירים שהיו ל'דביר' היו נכסי רוח, אבל נכסים אמיתיים רבים לא היו". בתחילת שנת 2005, כשבעים שנה לאחר מותו של ביאליק, פג תוקף זכויות היוצרים על יצירותיו וכך בא הקץ על הנכס הכלכלי הגדול של ההוצאה.¹¹

רכישת "דביר" נועדה, בין השאר, להתמודד עם הבעיה, אשר באה לידי ביטוי בביקורת שנמתחה אז בעיתונות על "זמורה ביתן": ה"אין פרוזה עברית בזמורה-ביתן", גם לא ספרות ילדים מקורית.¹² זוהי בעיה אופיינית לבית הוצאה חדש, המבקש לעסוק בספרות מקור: סופרי המקור הבולטים קשורים להוצאות אחרות. עניין זה מצטרף לעובדה, שההתבססות הכלכלית של ההוצאה החדשה מצריכה אותה להוציא גם ספרות שאינה "יפה" (במקרה של זב"מ – ספרי הבישול של סירקיס). לכן נרתעים ממנה יוצרים איכותיים, שהיו עשויים לפרסם בה.

האופן בו התמודדה ההוצאה עם הקושי למשוך סופרי מקור יכול לשמש מודל בו ישתמשו גם הוצאות אחרות בעתיד: ראשית, מיצוב ההוצאה באמצעות הספרות המתורגמת כפי שראינו לעיל; שנית, רכישת הוצאה קטנה אך ידועה בשמה הספרותי (במקרה של זמורה, הוצאת "דביר", גם אם כפי שיוצג להלן אולי לא היה הכרח בצעד זה), שלישית, ניצול קשרים אישיים והכרות עם דמויות בעולם

¹¹ לקראת פקיעת הזכויות הבלעדיות של "דביר" על כתבי חיים נחמן ביאליק היא הוציאה ב-2004 את "היא יושבה לחלון – כל שירי האהבה" עם איורים של דני קרמן. קובץ נוסף משל ביאליק, "השירים", בעריכת אבנר הולצמן, הוציאה "דביר" באותה שנה, כשהקובץ "סיפורים" יצא בשנת 2008.

¹² הדרי-רמג', י. (1986, אפריל 4). "סוף-דבר", הארץ, מוסף הארץ, עמ' 22–23.

הספרות כדי למצוא יוצרי מקור שבכל זאת יפרסמו בהוצאה. כך, לדוגמה, התגאה זמורה בחיבור שלו עם אחד מהבולטים בסופרי דור תש"ח, מחבר "ימי צקלג", ס. יזהר, שהיה קשור להוצאות הפועלים, "עם עובד" ו"ספרית פועלים". הקשר הזה כמו גם הקשר לעורך חיים פסח (ראו להלן) הוביל ליצירה ולפריחה של הסופר ושל "זמורה ביתן" כאחד, ואפילו של אחד זמורה עצמו.¹³ יזהר נחלץ משלושים שנות שתיקה. בשנים 1992–1999 פרסם, בפרץ יצירה אדיר, שישה ספרים, שפורסמו על-ידי "זמורה-ביתן": "מקדמות" (1992), "צלהבים", "צדדים", "אצל הים", "מלקומיה יפהייה" ו"גילוי אליהו" (1999).

אבל התפתחות זו התרחשה למרות רכישת "דביר" בידי זמורה, לא בגללה. יזהר סירב להיענות להצעתו של אחד זמורה, שיוציא את ספריו ב"דביר", מפני שלא רצה להיות מזוהה עם בית ההוצאה הנושן. ספריו של יזהר רואים אור על-ידי הירשת של "מחברות לספרות" – "זמורה-ביתן" – לצד ספריהם של אהרן מגד, של דן צלקה ושל חנוך ברטוב הוותיקים, ושל הסופרים הצעירים יותר, אתגר קרת ואורלי קסטל-בלום.

כך תיאר חיים פסח, שהיה העורך הראשי של ההוצאה, את החיבור של יזהר אל ההוצאה:

שבועיים לאחר שהתמנתי לעורך הראשי של הוצאת זמורה-ביתן, כך פתאום באמצע הבוקר, החלטתי לפנות ל ס.יזהר. הרעיון שלי היה פשוט: להציע לו להוציא מחדש את "ימי צקלג" (ואחר כך את כל כתביו) בהוצאת זב"מ. קבלתי את מספר הטלפון שלו בארה"ב, שם שהה באותה העת, ומרוב התרגשות שכחתי לחלוטין שהייתה זו שעת לילה אצלו. יזהר ענה לי מנומנם ומופתע מאוד אך מייד התעשת

¹³ אחד הדברים הראשונים, שביקש להראות לי כשביקרתי בביתו במושב ניר צבי, היה המהדורה המיוחדת של כל כתבי ס. יזהר, שהודפסה על נייר איכותי וכל עותקיה מוספרו. זמורה הדגיש, כי הדפסת המהדורה המיוחדת עלתה כחצי מיליון שקלים וכי הוא השקיע אותם בשמחה, בלי ציפייה שאפילו חלקה הגדול של השקעה תחזור, וכל זאת – לכבודו של ס. יזהר.

והבטיח להשיב לי במהרה. ואכן, בערב הבא התקשר והודיע שישמח לממש את בקשתי. כמה שבועות לאחר מכן נחתם החוזה והתחלנו בעבודה. יזהר החליט לשנות ולהשמיט מלים, פסקאות וקטעים שלמים שהומרו באחרים. הופתעתי מאוד, כשהופיעה המהדורה החדשה שבתוך כל המאמרים בעיתונות כמעט ולא הבחינו כלל בשינויים הדרמטיים הללו.

בחודשים הבאים עבד על עריכה מחדש של ספריו האחרים. יזהר היה מאוד ענייני בכל הנוגע לספריו הקודמים, אבל הזדעף מאוד בכל פעם שהצעתי לחשוב על כתיבת ספר חדש. לאחר שנכוויתי כמה פעמים כמעט וחדלתי להזכיר את העניין. מדי פעם המלצתי בפניו על ספרים חדשים שראו-אור, ספרים שהיה קורא בדקדקנות ולא חוסך מהם את שבטו, בעל-פה, כמובן. ובכל זאת שמחתי שהסכים לשוחח – שלא כבעבר – על ספרות בכלל. את נושא הספר החדש הזכרתי בזהירות רבה. הבנתי שאם נמנע מכתיבת פרוזה במשך כמה עשרות שנים, מן הסתם הפצע – שלא ידעתי מהו – עדיין לא הגליד. וכך, בשעות בהן לא עבדנו בעריכה, שוחחנו יותר ויותר על עניינים ספרותיים, מהספרות הקלאסית ועד לקולות החדשים בספרות העברית. את הערותי בענייני עריכה נהג בתחילה לבטל בהינף יד, אך ככל שחלפו הימים נעשה קשוב יותר ואף עודד אותי להעיר.

כשנה, כמדומני, מאוחר יותר פנתה אליו אריאנה מלמד ממדור הספרות של עיתון "חדשות" להשתתף בפרויקט בו ספרו סופרים שונים על הזיכרון הראשון שלהם. בתחילה ביטל את הרעיון בזעף, אבל אחר כך התרכך וכתב. זו הייתה תחילתו של "מקדמות", הספר הראשון שכתב אחר שתיקה ארוכה. דיברנו הרבה על "מקדמות", לפעמים במשרד ופעמים כשטיילנו בשדה שמאחורי ביתו במושב מישר. מעולם, לפני כן לא פגשתי אדם מאוהב ברגבי אדמה. בתוך

הדיבורים על הספר הנכתב, יזהר היה מספר לי, טיפוס אורבני ללא-תקנה, על כל צמח ופרח- פרא בשדה. שמת לי לב לכך שמעולם לא דיבר על ים, על כל ים, ועל הים שמעבר לאדמה הזאת שלנו ועל היקום שמעבר לים וחשבתי על כל המשתמע מכך. אני הייתי שומע את הדברים ושותק. אמרתי לעצמי: האיש הגדול הזה מדבר אלי, מספר לי על ילדותו, על השקפתו התרבותית, החברתית והפוליטית, וכל מה שאומר עלול לשבש את רצף דבריו. וזה הדבר שהשאיר לי, הדברים הכתובים והדברים שנאמרו ונשארו חקוקים בזיכרון (סטטוס של חיים פסח בפייסבוק, 12/4/16).

מלבד ההצלחה עם ס. יזהר אפשר להזכיר כי פסח הביא להוצאה גם את עיריית לינור ששלושת ספריה הראשונים ("שירת הסירנה", "שתי שלגיות" ו"הבלונדינית הסודית") ראו אור בהוצאה, והיא נדדה עם חיים פסח להוצאת "כתר" כשזה עבר להוצאה זו. "זמורה-ביתן" ביססה אפוא את מעמדה בתחום ספרות המקור ללא המותג "דביר", שנראה מיושן מתמיד. אבל "דביר" פעילה בהוצאת כתבי ביאליק ולצידם – ספרי הילדים של מרים ילן-שטקליס, של אנדה עמיר-פינקרפלד ושל פאול קור, כתבי שלום עליכם וספרי ההיסטוריון צבי יעבץ. הנה כי-כן, בפרספקטיבה היסטורית מתגמדים ההבדלים בין "מחברות לספרות", המודרניסטית בשעתה, לבין "דביר" השמרנית. שתי ההוצאות פעלו משיקולי איכות, שתיהן עסקו – כל אחת בדרכה – בכינוס נכסי רוח מדורות קודמים, למרות שלא ראו ברכה כלכלית בעמלן, ולבסוף, השתיים – "דביר" ו"מחברות לספרות" בגלגולה כ"זמורה ביתן" – פעלו במשך כחמש עשרה שנה תחת קורת גג אחת.

"זמורה-ביתן" עוסקת גם במדע בדיוני ובפנטזיה וכן בספרות-עזר כמדריכים וכספרי-יעץ. בין ספרי ההוצאה המצליחים והנמכרים לאורך זמן: "ההוביט" ו"חבורת הטבעת" (מסדרת "שר הטבעות") מאת ג'ון רולנד רעואל טולקין, "זן ואומנות אחזקת האופנוע" מאת רוברט מ. פירסיג, "המדריך הישראלי להריון ולידה" מאת עמוס בר וטלי רוזין וספרי הילדים של פאול קור ובהם ספרי "כספיון".

ספרות ילדים – סדרת "מרגנית"

נכס נוסף של "זמורה-ביתן" היא סדרת ספרי "מרגנית" האיכותית ובה ספרי מופת מתורגמים לילדים ולנוער (ללא ספרות מקור), בעריכת יחיעם פדן. בסדרה זו המשיך אהר זמורה את מסורת ספרות הילדים והנוער האיכותית של "מחברות לספרות".

לדברי יעל מולצ'דסקי, האחראית על הסדרה מטעם ההוצאה ועורכת ספרי הנוער, יש בקטלוג של "מרגנית" כ-150 כותרים ומהם כ-120 יוצאים עדיין בדפוס. בין רבי המכר של הסדרה: "אלוף הבלשים בלומקוויסט" מאת אסטריד לינדגרן (תרגום: מרים שוסטרמן), ספריו של ליויד אלכסנדר ובהם "היורה השחורה" (תרגום אורי בלסם), סדרת ספרי "בית קטן בערבה" מאת לורה אינגלס וילדר (בתרגום: אבירמה גולן, זהר שביט וטלי נתיב-עירוני), סדרת "הלקחנים" מאת מרי נורטון (תרגום: יוכבד פרימן), ספרי רואלד דאל, הספרים של אורסולה קרבר לה-גוויין ובהם "הקוסם מארץ ים" (תרגום: תמי כץ מושיוב), "ילדי המסילה" של אדית נסביט (תרגום איטה אלחנני), "סטיוארט קטינא" של אלטון ברוקס וייט (תרגום: זהר שביט), ספריו של מיכאל אנדה ובהם "מומו" ו"ג'ים ונהג הקטר" (תרגום: לנדה מטלון), והספר הנמכר ביותר – "מר אל, כאן אנה" של פין (בתרגום אוריאל אופק).

בבדיקת תרגומים מצרפתית, שערכה מרב-לי שרי (1999) לספרי אלכסנדר דיומא לילדים ולנוער, נמצא, כי התרגומים של הסדרה טובים מאוד.¹⁴ בין היתר, הושוו תרגום "הרפתקאות המוסקיתרים" שבסדרה לשני תרגומים של הוצאת "מ. מזרחי", "האיש במסיכת הברזל" ו"מחרוזת המלכה" בתרגום מיכה פרנקל. בבדיקה עלה כי שלושת התרגומים קרובים להיות מלאים אך בתרגומו של אביטל ענבר ב"מרגנית", המלאות והקרבה למקור כולטות בהשוואה לשני התרגומים

¹⁴ שרי, מ. (מרב נשר) (1999). השפעת נורמות תרגומיות על המרת תכונות הרומן ההיסטורי בתרגום שלושה רומנים של אלכסנדר דיומא לעברית בעשור האחרון. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

האחרים. כמו כן עלה, כי המשלב ורמת הסגנון (הערכיות הסגנונית) בתרגום של "מרגנית" גבוהים.

עשיית הספר (bookmaking)

הספרים של זב"מ וספרי הילדים בפרט בולטים בעיצובם הנאה. לפני-כן פעלה "דביר" לשינוי צורת הספר העברי – להדפיסו על נייר משובח יותר, בפורמט נוח ובכריכה מהודרת. מגמה זו הייתה בין הגורמים להתמוטטות הכלכלית של ההוצאה. בהקשר זה יש לציין את "ספרי תרשיש" ואת ספרי "עקד" הראשונים (ראו בשער הקודם). כל אחת מאותן ההוצאות הגיעה להישגים בעיצוב ספריה ותרמה לשיפור בעשיית הספר בישראל. גם זב"מ תרמה את חלקה בעיצוב הספר העברי. ראשיתו התרומה בספרי הבישול של ההוצאה, החל ב"מהמטבח באהבה" של רות סירקיס. עד לאותה העת, ספרי הבישול בארץ היו קבצי מתכונים. לא היו בהם תצלומים והפורמאט שלהם היה נזירי. אלבום הבישול של רות סירקיס חרג מתבנית זו וזכה מייד להצלחה מסחררת. (ראו עוד בסעיף "ר. סירקיס – הוצאה לאור").

זב"מ ידעה לנצל את השינוי שהתחולל בחברה הישראלית באותה עת: מעבר מחברה סוציאליסטית לחברת-צריכה, מעבר ממנטאליות של צנע ומיתון למנטאליות של שפע. לפיכך גבר הביקוש לא לספרי בישול בלבד, אלא לספרים מעוצבים יפה. בחברת שפע, אסתטיקה – ובכללה עיצוב המוצר – היא ערך תרבותי, שיש לו, כמובן, השלכות כלכליות: יש ביקוש למוצר נאה, מעוצב היטב. העיצוב אינו עומד בפני עצמו, אלא הוא נועד להבליט את המוצר מתוך המוצרים המתחרים בו. זמורה ניצל אפוא את הצורה החיצונית של הספר כאמצעי-שיווק מן המעלה הראשונה, ותובנה זו תרמה הרבה להצלחת ספריה בשנות ה-70. הוא אמר:

אנחנו עשינו את מהפך העטיפות בארץ... תחילה, המשיכו המו"לים המתחרים כרגיל, עד שפתאום הם שמו לב, כי הספרים שלנו מצליחים מאוד. הם נבהלו ואז כולם, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שינו את הפורמטים שלהם לפורמטים שלנו, ואימצו לעצמם את הגישה שלנו לעטיפות. אבל עטיפה אינה מוכרת ספר. מכיוון שיש כל-כך הרבה ספרים, העטיפה לפחות מושכת אותך לקחת את הספר ליד, ואז עשית את הצעד הראשון, שאולי בעקבותיו תקנה את הספר. המעניין הוא, שהצד החיצוני של הספרים היה די עלוב לא רק בתקופה של אבא שלי, אלא עד לשנות השבעים.¹⁵

גם אם יש הגזמה בדבריו של זמורה, הדברים מעידים על תפיסה חדשה שהחלה לתפוס מקום בשדה ההוצאה לאור בארץ. תפיסה המעניקה מקום מרכזי יותר גם לצדדים הפיזיים בהפקת הספר, כמוצר המיועד לשיווק להמונים. השקעה בעשיית הספר בזב"מ התאפשרה בזכות ההתבססות הכלכלית של ההוצאה. עד סוף שנות ה-70 היא רכשה דפוס, מסדרה וכריכייה ועברה למשרדים גדולים יותר. בהמשך נמכרו הדפוס והכריכייה מפאת אילוצים כלכליים.

אהד זמורה על מקצוע המו"לות

לשאלה כללית על "מתכון למו"ל טוב" ענה אהד זמורה:

מעמד המו"לות בין היהודים ובישראל תמיד היה מאוד נחשב. לפני קום המדינה הם היו מאוד מקורבים לחוגים רחבים של אנשים משכילים ואפילו של ראשי המדינה, של ההנהגה הפוליטית. זה היה, כמו שהאנגלים קוראים לזה, an occupation for a gentleman. אומרים, שכבר אין ג'נטלמנים במקצוע. זה מקצוע שיש בו תחרותיות

¹⁵ ראו בהרחבה: מיכלסון, מ. (22/4/88). "טוב עשות ספרים הרבה", ידיעות אחרונות (המוסף לשבת). ע' 23.

עצומה. זה כבר לא שיושבים בנחת עם הסופר ומדברים. מו"ל צריך להיות בעל טעם, להבין ולדעת מה קורה, להיות ביזנסמן, לדעת לנהל עסק. בימים ההם, אצל אבי ואצל אחרים, המו"לים היו שייכים לחבורה. ואז סופרים היו נכנסים ויוצאים אצלם כחברים. כמובן, [הסופרים] רובם ככולם לא התפרנסו מספרות, אלא מדברים הקרובים לספרות, כמו כתיבה בעיתון, עריכה, הגהה, תרגום. מעבר לזה, אני לא חושב שהמו"לים הם נושאי התרבות העברית. הם יזמים כמו כל יום אחר. אבל, בהחלט היו מספר דמויות בתולדות המו"לות הישראלית, שהייתה להם השפעה עצומה על התרבות. היום, בגלל הגידול במו"לות והגידול בתחרותיות, המו"לים נלחמים שסופרים מקוריים חשובים יופיעו אצלם (מיכלסון, 22/4/88).

בדברים אלה ניכר שינוי שחל במו"לות העברית: כיום, המו"ל (לענייננו: הבעלים של ההוצאה, או האיש הדומיננטי בה) אינו חלק בחבורת סופרים או בקשר הדוק עמה דוגמת המודל של ביאליק וברנר כמו"לים או המודל של ש"ז שוקן (שהיה הפטרון של עגנון אבל בקשר עם יוצרים וחוקרים נוספים), ובדור שאחריהם אפשר להזכיר מודלים קרובים כמו אלו של את ישראל זמורה, משה שפיצר וכן, במידה מסוימת, ברל כצנלסון וקשריו עם עגנון, ובדור שלאחר מכן – מנחם פרי וגבריאל מוקד.

היום, עיקר הקשר בין בית הוצאה לסופריו מתקיים באמצעות העורכים המקצועיים, המועסקים בהוצאה – רק מעטים מהם הינם יוצרים בפני עצמם – והלקטורים (הללו משמשים גם כגשר בין ההוצאה לסופרים זרים, שספריהם מועמדים לתרגום). התפתחות זו אינה חדשה – עמדנו עליה בתיאור קורותיהן של "עם עובד" אחרי ברל כצנלסון ושל "ספרית פועלים" אחרי שלונסקי – אך היא מתעצמת. אהרן זמורה הוא, כנראה, דוגמה לשלב-ביניים במהלך האופייני הזה (וכמוהו רחלי אידלמן מ"שוקן", כפי שנראה להלן): אף אם לא היה חלק מחבורת סופרים, הרי הוא מעורב מאוד. הוא קרא כל ספר שהיה מועמד להוצאה לאור על-

ידו והכריע בעניינו, וזאת – תוך איזון בין שיקולי מערכת לשיקולי הנהלה, כלקח מהתמוטטות ההוצאה של אביו. ניצה בן-ארי, ששימשה כעורכת הראשית בהוצאת "זמורה-ביתן" כשש שנים, במחצית השנייה של שנות ה-90, נשאלה בראיון עיתונאי אם הרגישה חופש פעולה בהוצאת הספרים המסחרית בתקופה של לחצי שוק. היא השיבה:

אני חייבת לומר לשבחו של אהד זמורה, שהוא אחד המו"לים הבודדים עם אופק תרבותי רחב וידע עצום. הרי אני צריכה לספר לך על הבית שגדל בו. הוא נשם ספרים מילדותו. בכנות, אף פעם לא נתקלתי בלחץ כלשהו. מעולם לא סירבו לספר שהצעתי, גם כשהתעקשתי על ספרי שירה ועל מחזות קלאסיים.¹⁶

במחצית השנייה של שנות ה-90 העביר אהד זמורה את ניהול ההוצאה לבנו, ערן, ונטל לעצמו את תפקיד נשיא ההוצאה – תפקיד לא ניהולי, שאפשר, בכל זאת, מעורבות בעשייה ובייעוץ ביחס לכתבי יד ולכותרים חדשים. כך מסתמן כיוון ההתפתחות של המו"לות הישראלית, שתיארנו: ערן זמורה למד מנהל עסקים ובה הוא עוסק. השיקולים הספרותיים בהוצאה נתונים בידי עורכים מקצועיים.

בדצמבר שנת 2003 נפטר אהד זמורה. אבירמה גולן כתבה לזכרו:

אילו תרגמתי, נניח, את "אחרון המוהיקנים" לעברית, לפני עשר או עשרים או שלושים שנה, אהד זמורה היה מתווכח איתי על הכותרת. "אחרון המוהיקנים" או "המוהיקני האחרון"? מה שהייתי בוחרת, הוא היה מוצא את כל הצידוקים, האסמכתאות, המובאות והציטוטים הנידחים של אחרוני המבקרים שכוחי האל – שיוכחו את ההיפך הגמור. בעקשנות. בחיוך של ילד שלא מוכן שמישהו בעולם ינצח אותו. בנוקשות של איש רב כוח שלא רגיל שמישהו יחציף פנים מולו.

¹⁶ סתוי, ז. (2/2/01). "רוב הסופרים פוזלים אל השוק". המוסף לשבת – תרבות, ספרות אמנות, ידיעות אחרונות, ע' 26.

אז מה עכשיו, כשמתבקש לכתוב, למורת רוחו, שבלילה שבין יום ראשון ליום שני הלך לעולמו – בייסורים קשים ומיותרים – אחרון המו"לים? או המו"ל האחרון? לא שאין כאן מוציאים לאור מוכשרים ומסורים, או עורכים ספרותיים מחוננים או מנהלי הוצאות ספרים מקצועיים ורציניים. אלא שהמו"לות בישראל שינתה את פניה בשנים האחרונות לבלי הכר, ונהפכה – ברובה, אם כי, למרבה המזל, לא כולה – מבתי-יוצר לתרבות לפסי-ייצור של רבי-מכר לא ממוינים, תלי-תלים של עיקר וטפל גם יחד. וכדי להנפיק את אלה אין עוד צורך באנשי תרבות, או אפילו באנשים בעלי יומרה תרבותית. אבל אהד זמורה, דור שני לענקי המו"לות והספרות – שהיה אמנם חלק מן השינוי הזה ואפילו אחראי לו במידה מסוימת – השאיר בשממה החיבור הזאת עקבות ענק בלכתו, ואין מי שימלא אותם.¹⁷

¹⁷ גולן, א. (25/12/03). אחרון המו"לים או המו"ל האחרון. מתוך אתר "הארץ": <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=376050> (נדלה לאחרונה בספטמבר 2016).

הוצאת מודן

בשנת 1982 פרש עודד מודן מן השותפות עם אחד זמורה ועם אשר ביתן. כיום פועלת ההוצאה שלו במושב בן-שמן ומציאה לאור ספרי פרוזה, תרגום ומקור, מדריכים וספרי ילדים. כמה מהם זכו להצלחה גדולה: ספריו של דן בראון ובהם "צופן דה-וינצ'י", מספרי המתח של ג'ון גרישם ושל סטיבן קינג, וכן ספרים של ג'ון אירווינג, ושל קן פולט (למשל, "עורבות"; מאנגלית: עדי גינצבורג-הירש) וכמה מספרי דבורה עומר. כמו כן מוציאה "מודן" מדריכים לחיים מהיבטים שונים, כגון ספריו של שאול מייזליש, ("חפה וקידושין: ארוסין, נישואין וחיי משפחה בישראל"), של איילה מלאך-פיינס ("התאהבות: איך אנו בוחרים במי להתאהב"), של חן נרדי ורבקה נרדי (למשל, "גברים בשינוי: בדרך לגבריות אחרת"), של חיים עומר ("שיקום הסמכות ההורית"; תרגום ועריכה: דרור גרין) וכן חוברות למורים, לתלמידים ולהוריהם. בין ספרי הפרוזה המקורית למבוגרים – והם מעטים ביחס לשאר ספרי ההוצאה – ספריהן של גלילה רון פדר ושל אלונה פרנקל, שנודעו בעיקר כסופרות לילדים (על פרנקל ראו בהרחבה בפרק על "מסדה") וכן "ערבים וקידים" של סייד קשוע, "חיים כמעט מתוקים" של רונית ליברמנט, "מעשה תמר" של שלומית אברמסון וספריה של אלה יבלנוסקי ("אפס טעויות", "שלושה גשמים", ו"הניסוי הגדול").

הרשימה חושפת מו"ל שממעט לקחת סיכונים, בוחר בז'אנרים פופולאריים וכמעט אינו מוציא ספרות יפה, שאינה נושאת פרי כלכלי. השוואה עם הקטלוג של "זמורה-ביתן" מאפשרת להבין את חילוקי הדעות בין אחד זמורה, שביקש לאזן הצלחה כלכלית עם תרומה תרבותית, לבין עודד מודן, שמבקש לעשות הוצאה לאור כ"ביזנס". מבחינת מספר הכותרים שהיא מחזיקה בקטלוג מודן היא אחת מההוצאות הגדולות בארץ, זאת בין היתר לאחר שרכשה את הזכויות של הוצאות שהתפרקו למעשה וביניהן מסדה, כמו גם הסכמי שיתוף הפעולה עם הוצאות אחרות (דוגמת הוצאת אריה ניר). מעמדה זה של ההוצאה אמור להתחזק עוד יותר לאחר שההוצאה רכשה את הוצאת "כתר" כשלמרות החשש מריכוזיות בשוק

הספרים, המיזוג ביניהן אושר באופן רשמי באוגוסט 2016. נראה כי ניהול ההוצאה המצויין מן הבחינה העסקית, בלי לקחת סיכונים גדולים, יחד עם השותפות ב"צומת ספרים", בתוך שוק ספרים שאינו מפקח ומאוסדר, מאפשרים להוצאה להמשיך ולצמוח בשעה שמו"לים אחרים מתקשים לעמוד בתחרות הקשה מול הריכוזיות העולה.

הוצאת "מודן" נודעת בספרי הבישול שלה, אשר תופסים חלק נכבד ממדף ספרי הבישול בישראל. בהקשר זה, ועל אף שספרי בישול אינם עיקר עניינו של ספר זה,¹⁸ ראוי להוסיף כמה מילים על הספרים האלה. הוצאות אחרות שמוציאות ספרי בישול אינן משתוות לרציפות ולכמות של "מודן" בתחום זה. שירי לב-ארי כתבה:

הוצאת "מודן", שנחשבת לשלטת בתחום ספרי הבישול בארץ, הוציאה לאור 260 ספרי בישול מאז שנת 1975 – מ"בישולה", שמכר כמה מאות אלפי עותקים ועמד בראש רשימת רבי המכר כשש שנים (!) ועד ספריו של ישראל אהרוני. כיצד קרה שהוצאות הספרים הגדולות פינו ל"מודן" את נישת ספרי הבישול והותירו אותה כמעט לבד בתחום? לפני שנים אחדות, טוענים בכמה הוצאות ספרים, החלה "מודן" בשיטת שיווק חדשה: ספרי בישול שהחלו להתיישן עברו לכריכה רכה והחלו להימכר במכירות מרוכזות במחירים נמוכים במיוחד, שהגיעו גם עד 25 שקלים

¹⁸ לעיון נוסף בקשר שבין אוכל לחברה ראו ספרו של אביעד קליינברג (עורך), **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה**, כתר ואוניברסיטת תל אביב. ראו עוד: טרגמן-מזור, מ. (2008). **גבולות הטעם הטוב: ספרות בישול, תרבות פופולארית ומו"לות בישראל הגלובלית**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה. אלמוג, ע. (1998). מסלט ירקות ולבניה להמבורגר וסושי: הקוקה-קולוניזציה של ישראל. **מקום למחשבה**, 2-3, 32-25. אלמוג, ע. (2004). **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה/ זמורה ביתן. גביעון ל. (2006). **בגובה הבטן – ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל**. ירושלים: כרמל. טנא, ע. (2002). **כך תבשלנה! קריאה בספרי בישול ישראליים**. עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

לספר. הוצאות אחרות חששו להוציא ספרי בישול חדשים במחיר מלא, שלא יוכלו להתחרות בספרים המוזלים של מודן. "אנחנו עובדים על רוחניות נמוכה ומוכרים בכמויות גדולות", מסביר עודד מודן, מנכ"ל ההוצאה. "כל מו"ל, אם הוא רוצה, יכול להוריד מחירים.¹⁹

דרך אחרת להעמיק את חדירת ספרי ההוצאה לשוק היא לשווק אותם מחוץ לחנויות הספרים, בסופרמרקטים, בחנויות לציוד משרדי ועוד. כך – וכן בשל עיצובו המיוחד – זכה להצלחה מסחררת ספרה של שולה מודן, רעייתו של עודד מודן, "בישולה". הספר יצא בפורמט מפואר, עמוס בתמונות וכורך בכריכת סליל, שמאפשרת להשאיר אותו פתוח בזמן הבישול ולא לתמרן בין ספר שנסגר תדירות ובין ריצה אל הכיריים. כך תיארה זאת שולה מודן בראיון עיתונאי:

יום אחד ישבתי כאן עם גרפיקאית ומעצבת על ספר בישול ועבדנו ואחרי שהן הלכו, זה היה ב-11 בלילה, אמרתי, "אני אעשה לעצמי ספר בישול"... הייתה לי תמונה ברורה איך זה יראה. ידעתי שאני רוצה שזה יהיה בצורת מחברת עם ספירלה, משולב בציורים ושירים שאני אוהבת... אבל אז התחיל ויכוח עם עודד. הוא אמר, 'מה פתאום שירי ילדים, זה תינוקי וספירלה, זה יקר', היו לנו ויכוחים מרים. במיוחד על הספירלה, שעושה את זה נורא יקר... אבל אני נורא התעקשתי. כשאני רוצה משהו, אני רוצה רק את זה ושום דבר חוץ מזה ואז אמרתי לו, 'בחיים לא ביקשתי ממך שום דבר, לא יהלומים ולא דברים אחרים, אז תחשוב שאתה קונה לאשתך ספירלה', אבל הוא לא רצה לשמוע [...] בסוף הוא נשבר. שבוע לאחר צאת הספר הוא חדר לרשימת רבי המכר, ומאז, יותר משנתיים, הוא לא יורד משם. [לב ארי: הוא כבר החזיר לעצמו את הספירלה] [...] בגדול, כי הוא לא משלם לי תמלוגים. אחרי השבוע הראשון הוא הבין שטעה והסכים מרצון לעבור טקס השפלה קטן. הוא נישק את כפות רגלי וביקש סליחה.²⁰

¹⁹ לב ארי, ש. (5/6/02). קראת את החדש של סירקיס?, **הארץ**.
²⁰ לורי, א. (24/3/00). שולה המבשלת. **הארץ**, מוסף, **הארץ**.

ר.סירקיס – מוציאים לאור²¹

זמן לא רב לאחר שיצא מודן מן השותפות בזב"מ וספרי רות סירקיס בידיו (1982), נפרדה רות סירקיס ממודן בעקבות סכסוכים כספיים והמשיכה בדרך עצמאית, כשהקימה בצוותא עם בעלה, רפאל, את "ר.סירקיס – מוציאים לאור בע"מ".²¹

במובנים רבים מזוהה שמה של רות סירקיס עם מדף ספרי הבישול בישראל, ובוודאי עם ראשיתו בצורתו המודרנית. היא כתבה כ-13 ספרי בישול, ערכה והוציאה לאור כמאה ספרים ופרסמה אלפי מתכונים בעיתונות בישראל. הספרים הראשונים שפרסמה – "מהמטבח באהבה", "מהמטבח בהנאה" ו"ילדים מבשלים" – נחלו הצלחה אדירה והכניסו למור"ל סכומי כסף נכבדים.

שירי לב ארי העריכה את מחזור המכירות של ספרי הבישול ב-100 מיליון שקלים: "מדי שנה יוצאים לאור 15–20 ספרי בישול חדשים בפורמט גדול, ומספר דומה של ספרוני בישול. הפקתם של האלבומים יקרה: הפקת אלבום בישול צבעוני עולה 40 אלף דולר, וספר בישול חסכוני יותר יעלה 20 אלף דולר. ההוצאות על ספר כזה הן בעיקר על הפקה, עיצוב והדפסה בצבע. ההשקעה מתאזנת עם מכירה של 5,000–8,000 עותקים – תלוי בסוג הספר ובמידת ההשקעה בו" (לב-ארי, 5/6/02).

גם בפורמט המהודר פחות אפשר לראות כמה התרחקו ספרי הבישול של סוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת מהספר "איך נבשל בארץ ישראל", שנכתב בידי ד"ר ארנה מאיר והודפס לראשונה בשנת 1937: "על-ידי מה עלי לבשל? שאלה זו יש שואלות את עצמן בעלות הבית בכל העולם כולו. ובייחוד מטרידה היא את עקרת הבית בארץ ישראל. כי ההבדלים שבאקלים ויתר התנאים הנובעים ממנו מכריחים את האישה הבאה מאירופה לשנות אורח החיים שהיא רגילה בו ובכלל זה גם את אופן הבישול". דוגמא נוספת הוא הספר "כך נבשל", שנכתב בידי נשות ויצ"ו בראשית שנות החמישים, בתקופת הצנע, ובו נרשמו

²¹ שוחט, צ. (13/6/97). שנים שלושה דברים שלא ידעתם על רות סירקיס. מוסף, הארץ.

המוצרים על-פי ההקצבה, שהייתה נהוגה אז, והמתכונים היו בהתאם – חסכוניים, סגפניים, כיאה למטבח שאין בו חומץ בלסמי ואפילו לא ביצים (אלא אבקת ביצים). באמצע שנות ה-70 החל שינוי הדרגתי אך ברור בעיצוב ספרי הבישול ובתוכנם. כך כותבת מאיה טרגמן-מזור:

מאז הוצאת ספר הבישול הישראלי הראשון בלשון העברית בשנת 1927 ועד לשנות השישים, שימשו ספרי הבישול להצבת סדר יום תרבותי "ראוי" ואחיד לכינונו של בית ישראלי ראוי ברוח האידיאולוגיה הלאומית-ציונית. הוצאת "מהמטבח באהבה" (סירקיס, 1975) בשנת 1975, שהיה נותר ספר הבישול הנמכר ביותר בישראל (אלמוג, 1998), מסמנת את תחילתה של התקופה השנייה, במהלכה מוחלפת הרטוריקה המודרניסטית של "כור ההיתוך" ברטוריקה גלובלית פוסט-מודרנית, הקוראת לרב-תרבותיות, וזאת על רקע התבססותו של מעמד צרכני בחברה הישראלית.²²

בראיון עם כרמית ספיר ויץ (דצמבר 2010) אמרה סירקיס²³:

את הספר הראשון שלי כתבתי בשפה האנגלית, בלוס-אנג'לס. הוא נקרא A Taste of Tradition דהיינו "טעמה של מסורת", והוא עוסק במאכלי החגים היהודיים. הקדשתי את הספר לאמי, אשר למדה אותי "איך", ולאבי אשר לימד אותי "למה". הספר היה כעין מחווה לשניהם, אשר כל אחד מהם, בדרכו, קירב אותי לנושאים שכתבתי עליהם בספר. מאמי למדתי את עצם ההכנה של מאכלים טובים וטעימים אשר הכינה במטבח הבית שלנו שהיה במרכז תל-אביב. אבי, שהיה איש ספר, קירב אותי לשפה העברית ולתרבות היהודית. בכל אחד מהספרים שכתבתי, ושאני כותבת עכשיו,

²² טרגמן-מזור, מ. (2008). גבולות הטעם הטוב: ספרות בישול, תרבות פופולארית ומו"לות בישראל הגלובלית. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה. עמ' VI.

²³ ראו בהרחבה: ספיר-ויץ, כ. (22/12/10). קפה עם רות סירקיס. אתר OnLife. <http://tinyurl.com/grsb5tn> (נדלה לאחרונה בספטמבר 2016)

עמדו, ועומדים לנגד עיניי, המשתמשים המבשלים מהספרים שלי במטבח הביתי שלהם. אני משתדלת לעמוד לידם ולהסביר להם מה לעשות כדי שהאוכל יצליח ואיך להימנע או להיחלץ מהמהמורות שבדרך.

במקרה שלי, ה"מטבח" הוא עיסוק טוטאלי המשלב מחקר, בישול וכתיבה על אוכל. התחלתי לפרסם מאמרים בנושאי אוכל כבר בשנת 1967. מאז פרסמתי אלפי מאמרים במגזינים, בעיתונות יומית, ברדיו, באתר פעיל באינטרנט וגם לאחרונה עשיתי כמה תוכניות טלוויזיה. במשך השנים כתבתי 13 ספרי בישול, מהם שניים באנגלית, וכולם רבי מכר. כך שאם קיבלתי עצה, או דרבון, זה היה דווקא בנושא הכתיבה. ואני רוצה להזכיר את טומי לפיד ז"ל, שהקים את מגזין "את" בשנת 1967 ולאחר זמן קצר הפקיד בידיי את כל מדור האוכל. גם כשנסעתי לחו"ל – מלווה את רפי בעלי בתפקיד דיפלומטי בלוס-אנג'לס – טומי לפיד ביקש שאמשיך לכתוב מחו"ל ועודד אותי לדווח על האוכל הבינלאומי. ולכן, עוד בתחילת שנות השבעים פרסמתי בארץ כתבות גדולות וצבעוניות על אוכל מקסיקני, ותאילנדי, הודי וסיני, איטלקי וצרפתי. אגב, האוכל הבינלאומי הוא התשתית לספר שלי "מהמטבח באהבה", הספר שנחשב לרב המכר האולטימטיבי בישראל, מכר מאות אלפי עותקים, 70 מהדורות, והוא עדיין מודפס ונמכר. "מהמטבח באהבה" גם הוגדר כספר שעשה מהפך בתרבות הקולינרית בארץ. כך שמבחינתי, המטבח היה כן-שילוח לקריירה רבת שנים, שכללה גם הקמת הוצאה לאור, יחד עם רפי סירקיס, בשנת 1983.

חידוש חשוב נוסף שהובילה רות סירקיס, היא הכנסת הילדים למטבח ומתן הוראות בישול בנוסח שמיועד להם. הספר "ילדים מבשלים" הוא אחד המצליחים ביותר בתולדות ההוצאה. שלושת הילדים המצולמים על השער הם ילדיהם של רות סירקיס ושל בעלה רפאל (רפי), שבצד היותו מנהל ההוצאה הוא אחראי על הצילום גם בשאר ספרי ההוצאה. הילדים הללו הם עתה בעשור החמישי לחייהם, אך הספר ממשיך להיות רב-מכר.

סיפורה של הוצאת "שוקן" משנות השבעים והלאה

הדור השלישי בהוצאת "שוקן": רחלי אידלמן כמנהלת ההוצאה²⁴

רחלי אידלמן הצטרפה לבית ההוצאה של משפחתה בשנת 1969. באותה העת ניהל את ההוצאה בפועל יוסף הרמן, שהיה לפני-כן הקניין הראשי של רשת חנויות הכלבו של ש"ז שוקן בגרמניה.²⁵ אידלמן, ילידת הארץ, בעלת תואר ראשון בכלכלה ובספרות אנגלית ותואר שני במנהל עסקים באוניברסיטה העברית, עבדה במשרד האוצר ובמשרד מבקר המדינה. העסקים עניינו אותה והיא נענתה לקריאתו של אביה, גרשום שוקן, לקבל על עצמה את ניהול הוצאת הספרים המשפחתית. אידלמן הבהירה להרמן, שהכספים שאביה נתן להוצאה לא יהיו עוד: "הרמן, הזמנים האלה נגמרו, אין יותר כסף מאבא, עכשיו צריך להרוויח את הכסף לבד ואם לא מרוויחים אז אין" (מתוך ראיון עמה, 2003).

לאידלמן היו שאיפות לחידושים בעולם המו"לות בישראל, אבל ראשית היא פנתה לתרגם לעברית מקראות וספרי יסוד לסטודנטים באוניברסיטה, כדי שאלה לא יתרגמו אותם בעצמם. לכן, כבר בתחילת פעילותה בהוצאה, היא הציעה לתרגם את הספר "מבוא לכלכלה" של ארתור סמואלסון (את הרעיון העלתה עוד כשלמדה באוניברסיטה), אבל גרשום שוקן והרמן לא התלהבו. בעודם שוקלים את העניין, "סטימצקי" הוציא את הספר. אידלמן הציעה אפוא לשניים שיוציאו את "מקרו-כלכלה" מאת ס"א אירוויין, שנחשב אז לאחד החדשנים שבתחום. בישיבה עם אביה ועם הרמן במשרדים של עיתון "הארץ", הרמן התנגד והם דחו את הצעתה בטענה, שהחומר החזותי שבספר (כגון נוסחאות וטבלאות) מייקר מאוד

²⁴ אני מודה לחנה קליימן על סיועה לפרק זה. ראיונות עם רחלי אידלמן נערכו בשנת 2003: ב-29/7/03 ראיון שערכתי עמה בבית שוקן בתל-אביב; ב-18/12/03 ערכה חנה קליימן ראיון עם אידלמן, שהתבצע בהנחייתי במסגרת עבודת סמינר באוני' בן-גוריון.

²⁵ ראו הסעיף 'הקמת הוצאת הספרים 'שוקן' בתל-אביב' בשער 4.

את ההפקה וכי ההשקעה הזו לא תוחזר. היחסים בין גרשום שוקן להרמן מכאן ולרחלי אידלמן מכאן באים לידי ביטוי בדבריה של הבת: "יום אחד הרמן הלך לאבא ואמר לו: 'תשמע, אי אפשר שני מנהלים בעסק אחד'. אז אבא אמר, 'תראי, הוא עובד אצלנו 40 שנה ואם הוא אומר שאי אפשר שני מנהלים, אז את הולכת'".

אידלמן סיפרה בראיון כי נעלבה מהחלטה זו אבל קיבלה את החלטה. לפני שעזבה את ההוצאה דאגה להבהיר לאביה: "בדור שלנו, מכל 15 נכדיו של שלמה זלמן שוקן אין אחד חוץ ממני שיכול לנהל את העסק הזה, אז בעצם, לא פטרת אותי, אלא פטרת את הוצאת 'שוקן' ממשפחת שוקן ואתה צריך למכור אותה". אבל לא אישה כאידלמן תיכנע לתכתיבים משפחתיים, או ניהוליים. היא הודיעה לאביה ולהרמן, שהיא עומדת להוציא את הספר של אירוויין וכי אם הספר יצליח הם ישלמו לה, ואם הספר ייכשל – לא ישלמו. גרשום שוקן התייעץ על כך עם הרמן והתשובה הייתה חיובית. במשך חצי שנה ישבה אידלמן בספריות ותרגמה את הספר, לאחר שהאוניברסיטאות אישרו מלכתחילה כי יכירו בתרגום. כשהשלימה את המלאכה הגישה אותה לחוות דעת של אחד המרצים בחוג לכלכלה שבאוניברסיטת תל-אביב. הוא לא היה מרוצה, ואידלמן תרגמה שוב את הספר. היא שכרה גרפיקאים, שגזרו את כל פריטי המידע החזותי מתוך תצלומים של דפי הספר והדביקו אותם ללוחות האופסט. הספר יצא בעברית, התקבל בכל האוניברסיטאות והודפס בשלוש מהדורות. זה היה הניצחון הראשון של אידלמן בעסקי המו"לות.

אידלמן נולדה וגדלה בבית "שוקן", אך מי שהכניס אותה לעסקי המו"לות הייתה דווקא סבתה מצד אמה, שושנה פרסיץ, בעלת הוצאת ספרים "אמנות" (ראו לעיל, שער רביעי). כפי שסופר שם, רחלי אידלמן ניסתה כבר כילדה לעדכן את לשונם של הספרים שהוציאה סבתה, וחוותה באמצעותה הוצאת ספרי ילדים בעברית.

ספרי "שוקן" בתקופת אידלמן

הספר הראשון שהוציאה אידלמן לאור היה "מעשה גנוז" מאת המחבר היפני שיקיבו מוראסקי – יצירה בת המאה האחת עשרה, שנחשבת כרומן הראשון. במקביל המשיכה אידלמן בהוצאת ספרים אקדמיים: "הרעיון שלי היה, שיהיה לי קטלוג, ואם בן-אדם [...] יקרא [...] רק את הספרים של הקטלוג שלי, הוא ייצא אדם משכיל, הוא לא יהיה צריך את כל היתר. אז ברור, שזה דבר דמיוני וילדותי, אבל זו הייתה המחשבה שלי: שאם אני אביא לפה את הדברים הכי טובים שישנם בכל מיני תחומים, [...] אדם שייקח את הספרים שלנו [...] גם ייהנה מהם וגם ילמד מהם הרבה".

אבל הקטלוג של "שוקן" בניהולה של אידלמן מעיד, שחזון זה התגשם רק בחלקו. הוצאת "שוקן" רכשה לה מעמד מיוחד בתרבות העברית לא רק בזכות הוצאת כתבי עגנון ושירת עמיחי, אלא גם בזכות מפעלי התרגום לאפלטון, לניטשה ולקפקא. אידלמן ממשיכה במפעל ההוצאה של כתבי עגנון – עריכת כתבי היד, שהסופר הותיר אחריו (העורכת הייתה בתו, אמונה ירון-עגנון) והוצאתם לאורך השנים – וכן במפעל התרגום. היא מוציאה מחזות יווניים קלאסיים בתרגום המשורר אהרן שבתאי.²⁶ חלק מהתרגומים מופק בשיתוף עם המפעל לתרגום ספרי מופת של המועצה הציבורית לתרבות ואמנות. "ההחלטה לתת למשורר אהרן שבתאי את תרגום המחזאות היוונית היתה יוזמה של אידלמן. זהו מפעלו הגדול של המשורר אהרן שבתאי שאילו היה עושה רק זאת כבר היה ראוי להירשם בקהל גיבורי התרבות המקומיים".²⁷ בין היוצרים המודרניים, שכתביהם תורגמו ב"שוקן": ד"ה לורנס, דילן תומאס, מריו ורגס יוסה, איזבל איינדה, וברונו שולץ.

²⁶ "אדיפוס המלך" ו"אנטיגונה" של סופוקלס; "נשי טרויה", "מדיאה", "אלקסטס", ו"אפיגניה באאוליס" של אוריפדס; הטרילוגיה "אורסטאה" של איסכילוס. ועוד. כמו כן ראו באמצע העשור השני של המאה ה-21 מהדורות חדשות של האודיסאה (2014) והאיליאדה (2016) להומרוס.

²⁷ הנדלזלץ, מ. (1/1/91). יש סופרים קלים לשיווק – מו"לות מפעל מרתק. הארץ.

הצד הכלכלי – עשיית הרווחים – בניהול ההוצאה בא לידי ביטוי בהוצאת רבי מכר מתורגמים, בסדרה בשם "ש.ש.ש." ללא ציון שם ההוצאה. הספרים הם בני 150 עד 220 עמודים בכריכה קשה, מודפסים על נייר משובח. ביניהם: "אין חזרה" ו"נשיא על הכוונת" של פרדריק פורסיית; "דם וצבע" של פרנק מקדונלד; "המזימה השטנית" של מדווין אלברט ו"הסנדק" של מריו פוזה, שנמכר ב-25 אלף עותקים. אידלמן בראיון עמה: "חשבתי שאם יהיו לי הכנסות גדולות אני אוכל להוציא יותר ספרים".

אחת ההצלחות הגדולות של אידלמן היא בתחום ספרות הילדים. אידלמן מספרת, שבארון הספרים של ש"ז שוקן היא ראתה רק ספר ילדים אחד. כעת היא מוציאה ספרי-ילדים רבים והיא מקפידה על איכותם. כך, למשל, זכתה להצלחה גדולה ספרי סדרת "פינוקי" מאת אריק היל, המספרים על כלבלב עם כתם חום על הבטן ועל הזנב. ספרים אלו ראו אור בהוצאה משנת 1983, וזכו לתפוצה נרחבת לאורך שנים ארוכות. דוגמה אחרת היא סדרת הספרים שבמרכזם סופי, ילדה המאבדת בשדה תעופה את פליקס, בובת-הארנב שלה. הספר הראשון בסדרה מאת אנט לנגן, יצא לאור בגרמניה ב-1994, ובו "מכתבים מפליקס" הנשלחים מביירות העולם במעטפות המצורפות לספר. הספר המתורגם לעברית ולערבית יצא על-ידי "שוקן" בשנת 2000 ושאר ספרי הסדרה באו בעקבותיו: כל אחד מהם נמכר בעשרות אלפי עותקים. "בחנויות ספרים מעריכים כי ספרי 'פליקס' נמכרו בישראל יותר מאשר ספרי 'הארי פוטר', למרות מחירם הגבוה יחסית".²⁸ גם אם הערכה זו מוגזמת, הרי בוודאי סדרה זו הייתה לאחת ההצלחות המסחריות הגדולות של ההוצאה. אידלמן הוציאה גם סדרה של ספרי טבע לילדים בגיל הרך וסדרה לנוער בשם 'שחף'.

כקודמיה, ניסתה אידלמן לגייס סופרים ישראלים להוצאה, אך ללא הצלחה מרובה. עוד בטרם נכנסה לתפקיד הציעה אידלמן לאביה, שיפנה לסופר א"ב יהושע ויציע לו להוציא את ספריו ב"שוקן", אלא שיהושע ראה עצמו מחויב

²⁸ קופפר, ר. (12/6/03). אולי ראיתם כאן ארנב עם מזוודה. הארץ.

למו"ל של שני ספריו הקודמים, "הקיבוץ המאוחד". אחרי שהתפרסם בעיתון "הארץ" סיפורו, "בתחילת קיץ 1970", נערכה פגישה שלו עם גרשום שוקן ויהושע סיפר לו, כי ברצונו להוציא את הסיפור כספר אבל ב"הקיבוץ המאוחד" אמרו לו, שהסיפור קטן מכדי הוצאתו כך. גרשום שוקן הסכים להוציא לאור את הסיפור – בתנאי שיהושע יוציא על-ידו גם את הרומן הבא שיכתוב. כך יצא "תחילת קיץ 1970" ונחתם החוזה לספר "המאהב". שני ספרים נוספים של יהושע יצאו על-ידי "שוקן", אבל בסופו של דבר הוא העדיף את "הקיבוץ המאוחד" (כפי שמפורט בשער החמישי), מפני שהרגיש כי הוצאת "שוקן" אינה בית ספרותי, אינה בית-ועד לחבורת יוצרים. בסעיף הבא ובסעיף 'יחסי ההוצאה והיוצרים בזמן כהונתה של אידלמן' נדון עוד על ספרות המקור ב"שוקן".

ניהול ההוצאה

אידלמן החלה לנהל את "שוקן" בראשית שנות השבעים אך אביה התערב בהחלטותיה. בין השאר, הוא הביא להוצאה את הסופר בנימין תמוז כעורך, בטענה, שהניסיון שלה אינו מספיק כדי לבחור בסופרים ובספרים שיתאימו להוצאה. אידלמן: "נעלבתי אבל שתקתי. אמרתי לעצמי 'אני אראה לו'. בנימין תמוז הציע כל מיני ספרים, קראתי את כולם ואף אחד לא מצא חן בעיני, דחיתי את כל ההצעות של תמוז". בין הספרים שהציע היה "הדוד פרץ ממריא" של יעקב שבתאי. "זה ספר משעמם ועד היום אני חושבת כך, אבל כמובן שאם הייתי לוקחת את זה, ואחר כך היה בא לי 'זכרון דברים' וכל האחרים של שבתאי, אז היה לי את יעקב שבתאי. זה היה מצדי שיקול מוטעה".

אידלמן, כמו"לית וכמנהלת, מעורבת בשיקולי העריכה כפי שהיו סבה ואביה (התנהלות זו מזכירה את התנהלותו של אהד זמורה, כפי שצוין לעיל). בכל זאת מעידה אידלמן על הבדל בין אופי הניהול שלה ובין זה של אביה: "אצל אבא זה היה יותר תחביב, הוא היה מחליט פתאום שאיזה ספר מעניין אותו ואז הוא היה מוציא אותו לאור. הוא ישב לו בעיתון 'הארץ' וקרא עיתונים, אני עובדת יותר

בצורה מו"לית מקצועית [...] ולא משנה אם זה שיין לי כעסק משפחתי; כי גם אם הייתי מועסקת בתפקיד כשכירה הייתי פועלת אותו דבר. ספר שלא עומד בקריטריונים שלי, אני בכלל לא מתעניינת [בן] ושולחת את כתב היד בחזרה". אידלמן עובדת עם לקטורים מעטים – חלקם אינם משמשים בתפקיד דרך קבע – אבל בסופו של דבר, ההחלטה היא שלה בלבד.

מלחמת יום הכיפורים פרצה זמן קצר לאחר כניסתה של אידלמן לתפקידה. לדבריה, "כל מלחמה משפיעה על המצב הכלכלי של ההוצאה. אף פעם לא פיטרנו עובדים, אבל בשנים האחרונות חושבים על כל עובד חדש שלוקחים, מצמצמים הוצאות ומוציאים פחות ספרים. שנות ה-70, וה-80 היו שנים טובות להוצאה [על אף נזק שנגרם לה בעטייה של מלחמת לבנון ב-1982, כפי שיצוין להלן. מ. נ.], אבל השנים האחרונות זה מיתון מתמשך ולכן חייבת להיות השגחה והקפדה מרבית על הבחירה של הספרים ועל ההוצאות [הכספיות]. בגלל כל המצב, [...] הסיכוי של הספר נלקח [...] בחשבון. בשנים קודמות, אם ספר לא הצליח היו עוד 50 ספרים שכן הצליחו, אבל עכשיו מקפידים על כל דבר. השנים האלה בענף המו"לות הן שנים קשות ולכן יש את כל המיזוגים האלה בין הוצאות ספרים".

בשנת 2002 דיווחה הוצאת "שוקן", כי לא נפגעה מהמיתון. "לא הגענו למצב שאנו צריכים לשנות את התוכניות שלנו – להבדיל מתקופת מלחמת המפרץ, למשל, שבה החלטנו לשנות את סדר ההופעה של הספרים והרדמנו כמה ספרים בשלבי עריכה, עד שהמצב ישתפר. היום אנחנו לא עומדים במצב הזה".²⁹ אידלמן השתמשה בשיטות שיווק כגון ערבי עיון לכבוד ספר שעומד לדאות אור, והפניית כל ספר לקהל-יעד מתאים: "נניח, אם יש לנו ספר בפסיכולוגיה, אז פונים לכל העיתונים של הפסיכולוגיה, עושים ערבי עיון. אנחנו מוכרים את הספר במקום, בנוסף למכירתו בחנויות ספרים דרך סיטונאים". בניהול של אידלמן, ההוצאה פועלת ברווח.

²⁹ לב ארי, ש. (20/5/02). מודף רעוע. הארץ.

מיכאל הנדלזלץ אמר על אידלמן: "מי שאומר שהוא נכנס למו"לות כדי לעשות שם כסף, שילך לבורסה. רחלי גדלה בזה, אוהבת את זה, מכורה לזה, יש לה את הטעם שלה, היא למשל לא נכנסת לשום עסקאות של הנחות מטורפות כדי למכור יותר. אם הוצאות אחרות סוגרות על דיל עם סטימצקי, אצל רחלי אין דילים, ואם סטימצקי אומר לה 'אז אני לא לוקח ממך ספרים' [...] היא אומרת, 'אל תיקח'. היא בן אדם מאוד עקרוני".³⁰

על הקשר בין ההוצאה לעיתון "הארץ", שאידלמן היא חברת הדירקטוריון שלו, אומרת אידלמן: "ההוצאה יותר ותיקה מהעיתון, והיא גוף עצמאי, היא לא חברה שכפופה לעיתון. זה לא עיתון שיש לו הוצאה. אם אני יכולה לשכנע את העיתונאים ב'הארץ', או את העורכים, שכדאי להם לכתוב על הספר שהוצאתי, אז הם יעשו. אין שום מחויבות וזה נשאר כך, שההוצאה היא עצמאית והעיתון עצמאי, ואין אותם הדברים ש'דיעות אחרונות' עושים – פעולות של מחויבות העיתון להוצאה ברגע שמתפרסם שם ספר. אם אני מו"ל טוב, אז הם יכתבו על דברים שלי, אבל אם אני מוציאה דבר שלא מעניין נפש חיה, הם לא יכתבו".

יחסי ההוצאה והיוצרים בזמן כהונתה של אידלמן

היחסים בין "שוקן" לבין הסופרים העבריים תוארו בפרק הרביעי, בסעיף 'בואו של דן מירון להוצאה', ובפרק הנוכחי ציינו את המקרים של א"ב יהושע ושל יעקב שבתאי. התנהלותה של ההוצאה לא השתנתה מאז. המקרה של עגנון הוא יחיד ומיוחד בתולדות "שוקן" והמו"לות העברית בכללה, והוא "לא חזר על עצמו", כדברי אידלמן. עם זאת, התקשרות מסוג זה נעשתה עם שבתי טבת.

בשנת 1972 פנה טבת, שהיה עיתונאי ב"הארץ", אל גרשום שוקן והציע לכתוב ולהוציא לאור את הביוגרפיה של בן-גוריון בשיתוף פעולה עם הוצאת ספרים אחרת, בשל העלות הגבוהה של המטלה ומשך-הזמן הארוך הנדרש לה.

³⁰ ראיון עם הנדלזלץ נערך על-ידי חנה קליימן במאי 2004.

אידלמן לא הסכימה לעסקה משותפת עם הוצאה אחרת. "אני אמרתי לאבא שלי, שאני לא מוכנה לצרף עוד הוצאת ספרים, משום שזה פרויקט אדיר. חשבתי, שלושה ארבעה כרכים – ואנחנו נרים אותו! לשבתי טבת היה מעמד בהוצאה, היו לו רבי מכר כמו 'חשופים בצריח', [שהופיעו] עוד לפני כניסתי לתפקיד המו"ל. הוא הוציא את הביוגרפיה של משה דיין ואחר כך את 'קללת הברכה'. הוא היה מלך רבי-המכר של ההוצאה. כשהוא היה נכנס למשרד של הרמן הם היו שותים קוניאק".

בחווה, שנחתם עם שבתי טבת, נקבע כי הוצאת "שוקן" תשלם לו משכורת חודשית במשך שש שנים והוא יכתוב שלושה כרכים. בסופו של דבר, מימנה ההוצאה את כתיבת הביוגרפיה – "קנאת דוד" שמה – במשך 13 שנים. הכרך הרביעי של הביוגרפיה, "איש ריב", יצא רק בראשית 2005. על תהליך העבודה עם טבת מספרת אידלמן: "הוויכוחים אתו היו משהו שלא יאמן. הוא איש מאוד קשה. הכרתי אותו עוד בילדותי; עיתונאים היו באים אלינו הביתה. כשהוא התחיל לכתוב את הביוגרפיה של בן-גוריון חתמנו על חוזה. באיזשהו שלב, זה לא היה כדאי מבחינה כלכלית: קודם כל, הוא עבד נורא לאט, הוא לא עמד בקצב של כל שנתיים – כרך, והציבור אין לו הרבה סבלנות, בעיקר במדינה שלנו, שהכל מתחלף כל שתי דקות, והעניין של האנשים הולך כל פעם למקום אחר". הכרך הראשון של הביוגרפיה היה רב-מכר והשני נמכר הרבה פחות. אידלמן ניסתה למכור את הספר למזכיר ההסתדרות דאז, ירוחם משל, כדי לממן את ההוצאות. את הכרך השלישי היא מכרה למזכיר-ההסתדרות הבא – ישראל קיסר.

במהלך כתיבת הכרך השלישי גילה טבת חומרים מעניינים על רצח ארלוזורוב. אידלמן הציעה לו לקטוע לזמן-מה את כתיבת הביוגרפיה ולכתוב לה על הפרשה ההיא. "זה יהיה רב מכר", אמרה לו, "נעשה כסף ואני אמשך לשלם לך משכורת כדי שתכתוב הלאה את הביוגרפיה של בן-גוריון". הספר יצא לאור והיה, אכן, לרב מכר, אלא שמלחמת לבנון, שפרצה בקיץ של 1982, קטעה את המכירות.

שבתי טבת קירב להוצאה את אביגדור קהלני, שכתב את "עוז 77", אשר היה אף הוא רב מכר. אידלמן דחקה בטבת, שיביא להוצאה סופרים של רבי מכר, כדי שהיא תוכל לשלם את משכורתו בעבור "קנאת דוד". היא ראתה את הביוגרפיה הזו כבעלת ערך היסטורי, אלא שלבסוף לא היה ביכולתה לשלם עוד את המשכורת ופנתה ליורם דינשטיין, שהיה נשיא אוניברסיטת תל-אביב, בהצעה שיעסיקו את טבת כחוקר באוניברסיטה.³¹

פנחס שדה היה קשור ל"שוקן" ופרסם בה את רוב הספרים שכתב מ-1969 עד 1993, בטרם פטירתו. ההוצאה קיימה התקשרות קצרה עם מאיר שלו. "תנ"ך עכשיו" פרי עטו היה רב מכר וההוצאה עמדה להוציא את הרומן שכתב, "רומן רוסי", אלא שלטענתה של אידלמן דרש הסופר, שתוסיף על תמלוגיו בדיעבד: "על הרטרואקטיביות אמרתי שאני לא יכולה. אם הייתי מסכימה, כל הסופרים היו באים אלי [באותה הדרישה] ואז יכולתי לסגור את העסק. אמרתי לו, שבתנאים האלה לא אוכל להוציא לו את הספר והוא הלך ל'עם עובד'".

כאמור, בשנים 1951–1952 הוציא גרשום שוקן את ספרו של אורי צבי גרינברג, "רחובות הנהר". בתחילת שנות ה-70 עודדה אידלמן את אצ"ג לשוב ולהוציא ב"שוקן" את השירים שלו, אלא שאשתו, עליזה טור-מלכא, הערימה קשיים ודרשה תמורת הזכויות את העסקת בתה בהוצאה וכן הדפסת מאמרים שכתב אצ"ג בעיתון "חדשות רמת גן". אידלמן מספרת: "אחרי שאצ"ג נפטר אמרתי לאשתו, עליזה, 'בואי נעשה חוזה ונוציא את כל כתביו', אבל לא יכולתי לעמוד בדרישתה להעסיק את בתה במשך כל ימי חייה [...] היא התרוצצה אצל כל מיני מו"לים, ניסתה גם איתם, ולבסוף הלכה לבגין ו'שנוררה' אצלו כסף [...] – סכום משמעותי של 400 אלף לירות, והיא פנתה ל'מוסד ביאליק', שהחל להוציא

³¹ הכרך הראשון של "קנאת דוד" – "בן גוריון הצעיר" – ראה אור ב-1976; "איש מרות" – ב-1980; "הקרע הבוערת" (היישוב בשנות השלושים והארבעים) – בפסח 1987; "איש ריב" – ב-2005. בין שני הכרכים האחרונים הוציאה "שוקן" שני ספרים, שכתב טבת כהסתעפויות הביוגרפיה: "רצח ארלוזורוב" ו"בן-גוריון וערביי ארץ ישראל". "רצח ארלוזורוב" היה בין הגורמים להקמת ועדת חקירה ממלכתית לעניין הרצח.

את הספרים של אצ"ג. כשאבא שלי נפטר והיא באה לשבעה, היא התיישבה לידי ואמרה: 'כל כך חבל שאת לא מוציאה את הספרים של אורי צבי'. אני לא יכולתי לעמוד בדרישה שלה. כשאני חותמת עם מישהו על חוזה, אני עומדת בזה. איך אני יכולה להתחייב להעסיק מישהו מגיל 18 ועד 75? זה בלתי אפשרי".

בשנת 1998 פרסם בהוצאה המשורר והסופר בנימין שבילי את ספרו "קסטוריה", הראשון בטרילוגיה של סיפורי מסע ספרותיים-רוחניים. לדבריו, הקשר עמו נעשה בהחלטה מהירה של אידלמן: "שלחתי את כתב היד לכמה הוצאות אבל היא [אידלמן, מ.ג.] הייתה הראשונה, אחרי ארבעה ימים התקשרה ונפגשנו. זה עשה עלי רושם טוב וסגרנו חוזה תוך שבוע".³² ההתחייבות של שבילי הייתה למסור להוצאה גם את הספר הבא שיכתוב. עד לשנת 2010 יצאו ששה מספריו על-ידי "שוקן". הוא מקבל מענק קטן עם מסירת כתב היד וכן תמלוגים. קהל הקוראים שלו מצומצם – קהל שמתעניין בספרות רוחנית דתית ואישית מאוד – ולכן, "התמלוגים הם נמוכים", אומר שבילי ומוסיף: "שוקן לא מפרנסת את הסופרים שלה. מדובר בכמה מאות שקלים כל חצי שנה על ארבעה ספרים שיש לי ב'שוקן'. ב'קסטוריה' הגענו אולי ל-2000 ספרים שההוצאה מכרה. בספר 'שירי התייר הגדול' עברנו את ה-1000 עותקים. אני צריך ללמד, להרצות, כדי להתפרנס – אי אפשר לדבר על הוצאת ספר כפרנסה".

שבילי ראה עצמו כיוצר של הוצאת "שוקן": "בזמן שחברים שלי מחכים שנתיים שלוש עד שמוציאים להם ספר שירים, אני גומר לכתוב ספר שירים וכבר יש לי מי שמוציא לי את הספר ותוך חצי שנה הספר בשוק. אני חושב שזה 'צ'ופר' ענק, כשמוציאים לך את הספר שכתבת בהוצאה מכובדת מאוד". עם זאת, כאשר "שוקן" דוחה כתב יד שלו, הוא פונה להוצאה אחרת. את הספר שסיים לכתוב בשנת 2011, הוא פרסם על-ידי "זמורה-ביתן" ומכון "הקשרים".

³² ראיון עם בנימין שבילי נערך ב-16 באפריל 2004.

"שוקן" הייתה קשורה עם חוקר הקבלה משה אידל. ששה מספריו יצאו על-ידיה; האחרון שבהם – "קבלה וארוס" (2010). יחד עם זאת, ספריו של אידל ראו אור גם בהוצאות אחרות: ב-2006 ראה אור "מקובלים של לילה" בהוצאת "כרמל" ב-2008 יצא "עולם המלאכים" בהוצאת משכל, שם יצא גם ספרו "שלמויות בולעות: קבלה ופרשנות" בשנת 2012. בשנת 2015 יצא ספרו "שללאות קסומות: טכניקות וריטואלים במיסטיקה היהודית" בהוצאת מכון שלום הרטמן.

ספרו הראשון של מיכאל הנדלזלץ, "ספר" (1998), יצא על-ידי "שוקן", וכדבריו, "הספר השני, 'עוד ספר', יצא בשנת 2000, אבל כבר לא בהוצאת 'שוקן'". אידלמן אמרה לו, שעל-פי הניסיון שלה, ספר שני של סופר נכשל בדרך כלל, וסירבה להוציא אותו.³³ "ואז", אומר הנדלזלץ, "הייתה בעיה: מה יגידו בעיתון [על העובדה], שאני הולך להוצאה אחרת, למרות שזה לא קשור." הנדלזלץ התייעץ עם מו"ל העיתון, עמוס שוקן, והלה הניח לו לפנות להוצאה אחרת. הספר יצא על-ידי "הקיבוץ המאוחד" ואכן, כדברי אידלמן, הוא נמכר פחות מקודמו: 700 עותקים לעומת 3,000 של הראשון. הספר השלישי של המחבר, "ספר הספרים הזמני", יצא בהוצאת "ידיעות אחרונות" (2004). כמו בספרות המקור, גם בתחום הספרות המתורגמת אין ל"שוקן" יוצרים בני זמננו איתם היא מזוהה.

³³ יתכן, שתופעה זו אינה קיימת בתחום הספרות היפה. מעניין להשוות את השיקול הזה של אידלמן למדיניות של אחד זמורה (ראו עמוד 456), שדבק ביוצר גם אם לא כל ספריו היו מוצלחים או זכו להצלחה מסחרית גדולה.

מול המו"לים האחרים, מול הציבור ומול מפיצי הספרים

כבכל תחום, כמובן, גם בעולם ההוצאה לאור מתקיימת תחרות על ראשוניות של מוצר, שתקנה לו יתרון בפריצה לשוק ובכיבושו. הדוגמא הראשונה לתחרות כזו בין "שוקן" למו"לים אחרים ניתנה כבר בשער הקודם: רכישת הזכויות על הרומן "אלה תולדות" מאת הסופרת האיטלקיה, אלזה מורנטה, ותרגומו לעברית: "היו לי [...] דוגמאות תרגום של כל המתרגמים הכי טובים בארץ מאיטלקית, ואף אחד מהם לא היה מספיק טוב. בסוף קיבלתי אישור לתרגם את הספר מאנגלית, אבל לא רציתי לעשות את זה". אידלמן ויתרה על הזכויות והן נקנו בידי מנחם פרי, שהוציא על-ידי "הספריה החדשה" את תרגומו של עמנואל בארי. הספר היה לרב מכר. אידלמן: "לא היה לי אף מתרגם איטלקי שתרגומו יהלום את הספר, אז מרצוני ויתרתי על הוצאת הספר. מבחינה מסחרית אולי עשיתי שטות, אבל מבחינת גישה למו"לות אני לגמרי שלמה עם זה".

דוגמא נגדית נמצאת בתחרות על הוצאת ספר על מלחמת לבנון. אידלמן עמדה להוציא את "מלחמת שולל" מאת זאב שיף ואהוד יערי בשעה שהוצאת "ידיעות אחרונות" עמדה להוציא את "שלג בלבנון" מאת שמעון שיפר. אידלמן נקטה טקטיקה של הטעיה ואמרה לעובדיה, כי אם יישאלו על אודות התקדמות העבודה על "מלחמת שולל" יגידו, שהעבודה תימשך עוד זמן רב. כמובן, היא החישה את העבודה ולשם כך החליטה, בין השאר, להוציא את הספר בכריכה רכה. היא הקדימה את המתחרים. לדבריה, המפצים הופתעו: "מה פתאום אתם באתם? כל הזמן 'ידיעות אחרונות' אומרים שהם ראשונים". בשבוע הבדל בין היום שאני יצאתי לבין היום שהם יצאו מכרתי עשרת אלפים עותקים".

הפקת "רצח ארלוזורוב" מאת שבתי טבת נשמרה בסוד. אידלמן אסרה על עובדיה לדבר על זה עם איש. הנחת העבודה שלה הייתה, שמידע מוקדם על פרסום הספר בלי להבהיר את זהותו של הרוצח יעורר מהלך לפגיעה בהפצתו, פגיעה מצד אנשי לח"י והימין, שהואשמו ברצח מאז התרחשותו ושינסו אפוא להגן מראש על עצמם מפני האשמתם הצפויה שוב. אידלמן סיפרה: "כשיצאנו

לאסוף מפות לספר אמרנו שאנחנו עובדים על הביוגרפיה של בן-גוריון, כך שאף אחד לא ידע. ביום שהספר עמד לצאת לא ידעתי מתי יגיע הספר מהכריכיה למחסן, אז צלצלתי ל'מבט לחדשות' בטלוויזיה והצעתי להם 'אייטס' של חמש דקות על ספר סנסציוני שהולך לצאת אצלנו. הם רצו לדעת במה מדובר, אבל אמרתי להם שרק בשעה שנקבע הם יקבלו את הספר. שבועיים אחרי שהכתבה שודרה בטלוויזיה הוקמה ועדת חקירה ממלכתית על רצח ארלוזורוב, בגלל הספר". הספר היה לרב מכר.

מקום מיוחד בעולם המו"לות הישראלי תופסים היחסים בין המוציאים לאור לבין מוכרי הספרים. עד מפנה המאה, רשת מכירת הספרים הגדולה היחידה בארץ הייתה "סטימצקי", שהכתיב להוצאות הספרים את תנאיו, ולציבור הרחב – את מחירי הספרים. רוב המו"לים נכנעו לדרישותיו, אבל אידלמן, ששימשה במשך שנים רבות כיו"ר התאחדות הוצאות הספרים בישראל, לא נכנעה. לדבריה, הוא ניצל את העובדה שיש לו 120 חנויות ספרים כדי לגבות כספים שלא לצורך מהוצאות הספרים. השיטה של סטימצקי היא "שיטת הסלמי": "אתה רוצה את הספר שלך בחלון? אז תוסיף לי עוד חמישה אחוז; [...] אתה רוצה את הספר על השולחן? [...] תוסיף לי עוד 5 אחוזים". אחרי שנקבע הסכם איתו הוא מתחיל לבקש עוד כסף. הבעיה [היא], שרוב המו"לים חושבים, שסטימצקי כל כך חזק: הם מרגישים שהם זקוקים לו כדי שימכור את הספרים שלהם, וכל מה שהוא מבקש הם נותנים לו. במצב הזה, רוב הכסף נמצא אצלו והמו"לים עם הלשון בחוץ. אני הולכת בדיוק במדיניות הפוכה.

כך נהגה בשבוע הספר ב-2004:

היה לי עם סטימצקי ויכוח אדיר. הוא ביקש ממני חמישה אחוז נוספים לשבוע הספר, בטענה שאני מכריחה אותו לתת הנחה לציבור ולכן אני צריכה להשתתף בהוצאות. [...] אמרתי לו: "אדוני היקר, אל תיקח ספרים של הוצאת 'שוקן'. תחכה שבוע". משפט כזה לא תשמעי מאף מו"ל במדינת ישראל. אני אמרתי לערי סטימצקי, שהתוצאה של כל המהלך הזה [הינה], שהוא מתעשר והמו"ל נחנק, אבל הסוף יהיה, שהוא יעמוד מול 120 חנויות ולא יהיה לו מה להציע לקונים שלו לקנות, ואז הוא ישאל את עצמו, לאן הרווחים שלו הלכו? התפקיד שלי – להוציא ספרים, והתפקיד שלו – למכור אותם. כיוון שהוא 'טקטיקן' מוצלח, הוא פונה קודם כל לחלשים [ו]אחר-כך ליותר חזקים, עד שהוא בא אלי ואז הוא אומר: 'כולם נותנים לי [...]'. הוא צריך אותי כמו שאני אותו. אם אין לחנויות ספרים טובים למכירה, קונים לא יכנסו. אם אין למו"לים ספרים טובים להציע, אנשים לא יקנו מהם.

אידלמן התבטאה לעניין זה באסיפה הכללית השנתית של התאחדות המו"לים, שהתקיימה בתחילת חודש פברואר, 2004: "התחלתי לחשוב שהספר [בוחרות בחיים] מאת דורית אלדר אבידן: שיחות עם נשים מוכות] הוא משל למצבו של ענף המו"לות בישראל". לדבריה, אם המו"ל אינו מקבל את הדרישות של המפיצים, רשת "סטימצקי" מפסיקה את הזמנות הספרים, או מזמינה בתנאים חדשים, שלא סוכם עליהם. "צומת ספרים" רוצה לשלם להוצאות הספרים רק לאחר מכירת הספרים לצרכנים³⁴ ומאיימת על המו"לים, שאם לא ייעתרו, היא תקנה מהם רק את הלהיטים.³⁵ עוד נכתב שם, כי כאשר הכריזה אידלמן באותה

³⁴ בשיטת ה"קונסיגנציה" – תשלום למו"ל בהתאם למספר הספרים שנמכרו מתוך אלה שהוזמנו בידי המפיץ (לא בהתאם למספר הספרים שהוזמנו), וכל עוד לא נמכרו הספרים שסופקו לא מקבל המו"ל תשלום.

³⁵ הנדלזלץ, מ. (3/4/04). דבר העורך, הארץ.

אסיפה, שהוצאת "שוקן" לא תספוג עוד מכות, לא ניתנה לה תמיכה גלויה מצד המו"לים האחרים.

גם עם "צומת ספרים" ניהלה אידלמן משא ומתן:

כשהם אמרו לי, "אנחנו נוציא [למכירה] רק ספרים מוזלים [שיימכרו] ב 15–25 שקל", אמרתי להם, שלא אכפת לי למכור להם כל מיני ספרים שיצאו בשנות ה-40–50 [...] היה לי את סולז'ניצין, 100 ספרים אחרונים, ומכרתי להם. יותר טוב היה לי למכור להם ספרים כאלה מאשר לגרוס אותם. יום אחד הם באו ורצו ספרים חדשים באותם תנאים, ואני לתנאים האלה לא הסכמתי. בשנה שעברה שוב ניהלתי אתם מו"מ על מכירה [ש] לא בקונסיגנציה, והגענו להסכם על תנאים ש[...] הייתי מוכנה לתת להם במכירה, והם החליטו שהם רוצים תנאים עוד יותר טובים. אמרתי: "לא, יש גבול למה שאני מוכנה לרדת", ועובדה – הם קונים את הספרים שלי³⁶.

מוכרי הספרים יטענו, כי כך הוא עולם העסקים. רשתות מכירת הספרים של "סטימצקי" ושל "צומת ספרים" נבנו היכן שרבים – וביניהם מו"לים לא-מעטים – נכשלו. חנויות במרכזי הערים ובקניונים כרוכות בהשקעה כספית גדולה מאוד, ובזה מצדיקות ה"אימפריות" הללו את דרישותיהן מהמו"לים. יחד עם זאת, למי שמשקיף על עולם הספר קשה שלא להביע תמיכה במו"לים הנאלצים להיכנע לתכתיבי מוכרי הספרים ומפיצייהם, הדורשים הנחות המותירות בידי המוציאים לאור רק חלק קטן ממחירו הקטלוגי של ספר. על הסיכויים להתמודד מול דרישות אלו בעידן הדיגיטלי ראו בסיכום ספר זה.

³⁶ בראיון עם רחלי אידלמן שערכה חנה קליימן ב-18 בדצמבר 2003.

מחלוקות בין ההוצאה לעיתון של המשפחה, פולמוסים בציבור ועם הוצאות אחרות

ספרים רבים של "שוקן" עוררו עניין בציבור – בשל ההקשרים הפוליטיים והחברתיים שלהם – עד כדי פולמוסים וסערות ציבוריות. כבר ציינו את "עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי", שיצא בזמן משפט אייכמן, ואת ועדת-החקירה שקמה לאחר פרסום "רצח ארלוזורוב" מאת שבתי טבת. עניין דומה עורר ספרו של יואב גלבר, "למה פרקו את הפלמ"ח?", המתאר את הצעדים הצבאיים והחברתיים שנקט בן-גוריון לכינון הממלכתיות בישראל.

"רעב" מאת הסופר הנורווגי קנוט המסון עורר שערורייה מפני שהסופר נודע בתמיכתו בנאצים. אידלמן החליטה לתרגם ולפרסם את הספר בשל ערכו הספרותי והתרבותי. בעיתונות נכתב: "אין לשכוח שהמסון הוא סופר חשוב, שהשפיע על סופרים רבים וחשובים במאה ה-20 כולל על עגנון. לפיכך יש לברך את הוצאת 'שוקן' על ששברה את החרם, שהיה קיים, למעשה, בישראל על ספריו של המסון בשל תמיכתו בנאצים. קנוט המסון שיתף פעולה עם הנאצים במלחמת העולם השנייה וכתב מאמרים נגד האנגלים ובעד ההצטרפות לגרמנים. בשל תמיכה זו בנאציזם הועמד לדין לאחר המלחמה רוב רכושו הופקע והציבור הנורווגי החריס את ספריו".³⁷

פולמוס מסוג אחר היה כרוך בזכויות, שהיו ל"שוקן" על כתבי קפקא (ראו בשער הרביעי של ספר זה). ס. יזהר מחה במכתב למערכת "הארץ" על סירובה של "שוקן" לאפשר להוצאת "עם עובד" להוציא תרגום חדש לכתבי קפקא:

[...] אילנה המרמן הביאה הוכחות חותכות לצורך בתרגום חדש של הספר. והנה מתברר שפרסום תרגומיה ב"עם עובד" נמנע בשל החזקה שיש להוצאת "שוקן" על זכויות התרגום. התרגום הקיים של "סיפורים ופרקי התבוננות" איננו רק תרגום מיושן [...] אלא הוא פשוט השחתת

³⁷ שקלובסקי, ר. (6/5/77). "אידיאל החיים האינטנסיביים", הארץ.

קפקא. להחזיק במונופול את הזכויות על קפקא ולתת לציבור תרגום נפסד בהדפסה אחר הדפסה שש פעמים בלא לתקן אפילו את שגיאות הדפוס הבולטות זה כמו למכור בעזות מצח מזון מקולקל בלי לחשוש להוצאות גם לא לקנס. זה בוז לציבור ובוז גדול יותר לקפקא.³⁸

משא ומתן, שהתקיים לעניין זה בין "עם עובד" ל"שוקן", נכשל, וב"הארץ" פורסם מכתב תמיכה ב"עם עובד" (נזכיר כי מו"ל "הארץ", עמוס שוקן, הוא אחיה של רחלי אידלמן): "אנו מאמינים כי במתן אפשרות בחירה בין כמה תרגומים יש משום שירות תרבותי הן לקורא והן ליצירות קפקא".³⁹ נזכור, ש"הארץ" שייך למשפחת שוקן: המכתב הזה, מאת אחת מאנשי "עם עובד", ומכתבו של ס. יזהר, הם דוגמה לאי-התלות של העיתון באינטרסים הכלכליים של המשפחה. אידלמן, בדבריה כאן, מייצגת את הוצאת "שוקן":

ב-1994 פגו הזכויות שלנו על כתבי קפקא ו[כבר לפני כן], אילנה המרמן מ"עם עובד" החליטה, שהיא רוצה להוציא את קפקא, אז היא תרגמה אותו. לי זה נודע מרכילות, הייתי אז ראש התאחדות הוצאות הספרים בישראל, הכרתי את כולם וכולם הכירו אותי. שמעתי שהם עובדים על קפקא והתקשרתי לנירה הראל [מהוצאת "עם עובד"] ואמרתי לה: "זכויות [ה]יוצרים עדיין בתוקף אתם לא יכולים להוציא עדיין את קפקא", וכתבתי להם מכתב: "אני מודיעה לכם: זכויות היוצרים הן שלנו ואם תוציאו את הספר אני [אשיג מבית המשפט] צו מניעה". היא התרגזה וכעסה ואז היא כתבה את כל המאמרים האלה בעיתון, שהשוק צריך להיות חופשי ופרוץ. בשנת '94, כשהזכויות פקעו, היא יכלה להוציא ולא יכולתי לעשות כלום. זה אחד הדברים שהסופרים מתלוננים [עליהם] תמיד: שהם לא מקבלים מספיק תמלוגים.

³⁸ סמילנסקי, י. (12/4/91). "פשוט השחתת קפקא", מכתבים, הארץ.

³⁹ הראל, נ. (11/3/91). "סוגיית זכויות מבוכה", הארץ.

זכויות היוצרים מתקיימות עד השנה ה-70 למותו של היוצר והן נועדו להבטיח את התמלוגים ליורשיו (במקרה של קפקא נוצר מצב משפטי סבוך מכיוון שלקפקא לא היו יורשים ישירים ולפני מותו הורה לשרף את כתביו). אידלמן טוענת, שהזכויות האלה צריכות להיות תמידיות ולא לפקוע לעולם. לדבריה: "אם אני קונה מגרש ואני מורשה אותו לילדי, ואם הם לא ימכרו אותו, אוכל להוריש אותו לנכדי ולניני" – והוא הדין בזכויות היוצרים. אידלמן אינה רואה הבדל בין נכס חומרי לנכס תרבותי, שעליו להיות שייך בבוא הזמן לכלל הציבור, מה גם שיש לטפח את הנכס הזה. חידוש התרגום לכתבי קפקא (התרגומים הישנים נעשו בידי ישרון קשת, א.ד. שפיר, יצחק שנהר ושמעון זנדבנק) נועד לשמור על המורשת של הסופר, שלא תאבד מחמת העדר העניין, או האפשרות, של הדורות החדשים לקרוא את כתביו המתורגמים. על-כל-פנים, "שוקן" לא השכילה להפיק תרגומים חדשים של כתבי קפקא ולהציע לשוק את קפקא ה"מחודש" בלי קשר לתפוגת זכויותיה על כתביו.⁴⁰

אידלמן – שלא כרוב המו"לים – מתפלמסת לעיתים עם ביקורות על ספרים שהיא מוציאה. כך, למשל, הגיבה (במדור המכתבים של המוסף "ספרים") לביקורת שמתחה אבירמה גולן על ספרה של עמיה ליבליך, "סדר נשים" (2003):⁴¹ "עמיה ליבליך הגדירה את מחקרה כעוסק בנשים מן המעמד הבינוני [...] אבירמה תוקפת את הגבולות הללו וטוענת שעמיה ליבליך היתה צריכה לכלול בספרה ראיונות עם אמהות חד-הוריות בדיור הציבורי [...] מדוע אבירמה גולן וגם שולמית אלוני, שביקרו את הספר, לא כתבו מאמר ביקורת על ספרה של דורית אלדר, 'בוחרות בחיים', שיצא לאור בהוצאת 'שוקן', והתייחס לנשים מוכות שחלקן הגיע

⁴⁰ מעניין להשוות זאת למעשה של "זמורה ביתן – דביר", שצוין לעיל: "לקראת פקיעת הזכויות הבלעדיות של 'דביר' על כתבי חיים נחמן ביאליק היא הוציאה ב-2004 את 'היא יושבה לחלון – כל שירי האהבה'."

⁴¹ גולן, א. (26/3/03). "אם יש זוגיות אחרת", **הארץ**.

לדיוור הציבורי? האם הדרישה לעסוק בשולי החברה היא יותר אופנתית מאשר העיסוק עצמו?⁴²

כפי שראינו בעניין הפולמוס בעניין תרגום קפקא, אידלמן אומרת כי ספרי הוצאת שוקן אינם זוכים להעדפה מצד העיתון של המשפחה. מיכאל הנדלזלץ, שהיה עורך המוסף "ספרים" של "הארץ", מאשר שאין קשר עסקי ומערכתי בין ההוצאה לעיתון וכי העיתון פועל משיקוליו הוא באשר למגמת הביקורת על ספרי ההוצאה, או לאי-פרסום ביקורת כל שהיא – התעלמות שאף בה יש כדי לפגוע במחבר ובהוצאה: "רחלי אידלמן פונה אלי לא יותר ולא פחות ממו"לים אחרים וכל מו"ל פונה ובא בטענות, אבל אין כל השפעה של הצדדים אחד על השני. מעולם לא נאמר, לא נרמז ואני גם לא מתנהל ולא מחשב את דרכי לפי ההוצאה. כשיש ספרים שהם טובים, ראויים, שיש לי עליהם ביקורת, אז אני מפרסם את הביקורת במהירות האפשרית שאני יכול. לפעמים יש ספרים טובים, שמסיכות כאלה ואחרות לא יסתדר שתהיה עליהם ביקורת, וזה גם יכול לקרות לספרים בהוצאת 'שוקן'. העובדה, שמדובר בקשר משפחתי בין שני המפעלים האלה – ההוצאה והעיתון – אין לה שום השפעה". הספר שכתב הנדלזלץ עצמו ופרסם על-ידי "שוקן" לא קיבל ביקורת במוסף "ספרים".

הנדלזלץ מספר על יחסיו עם רחלי אידלמן כמו"ל "שוקן", בקשר לסקירה על ביוגרפיה של צ'רצ'יל, ובקשתה שתופיע ביקורת על הספר: "היא אמרה, 'כן חשוב לי שזה לא יהיה סתם עיתונאי אלא מישהו שמכיר את ה'מטריה', ושזה יהיה מהר'. היא אפילו הציעה שם מסוים ואני חשבתי שהוא לא מתאים. אבל לא רק היא מדברת איתי בקשר לביקורות, גם מו"לים אחרים מתקשרים ואומרים לי: 'שלחתי את הספר למישהו שיכתוב ביקורת, רק תתקשר אליו שהוא יעביר לך את הביקורת'. קשה להסביר למו"לים שזה לא עובד כך. לגבי צ'רצ'יל חשבתי, שלי יש מישהו שכתב [כבר] על ביוגרפיה של צ'רצ'יל [...], והוא מתאים יותר מההצעה שלה. היא לא צד בעניין והיא לא אמורה לדעת מי כותב ביקורת". הוא מוסיף:

⁴² אידלמן, ר. (1/4/03). מכתבים, "מוסף ספרים", הארץ.

"אם יש ביקורת רעה על ספר שלה, רחלי בהחלט תתקשר ותצטק עלי, אבל היא לא היחידה". יצויין כאן, שהנדלזלץ מדגיש את הקפדתו על ההיגיינה של הביקורת: "אם מבקר אומר שהספר מחורבן, אין לי בעיות איתו, אבל הוא לא יכול לכתוב שהמחבר הוא גם טיפש. זה לא לעניין... וגם בזה יש דרך לכתוב".

דרך שוקן: השוואת הקטלוגים של הוצאת שוקן מהשנים 1941, 1969 ו-2003

שלושה קטלוגים עמדו לפני המחקר: הראשון – מ-1941, כששנים לאחר הקמת ההוצאה בארץ ישראל, והאחרים – מ-1969 ומ-2003/4. בשלושים וארבע שנותיה הראשונות, עד לשנת 1969, הדפיסה ההוצאה כ-200 כותרים. מאז ועד 2004 אור הודפסו על-ידה כאלף כותרים, רובם המוחלט על-ידי אידלמן, שכאמור מונתה למנהלת ההוצאה בשנת 1972. קטלוג תש"א (1941) מכיל את ספרי ההוצאה בעברית בלבד, שיצאו בברלין ובארץ והוא מבטא את שאיפתה של ההוצאה לבנות ארון ספרים יהודי חילוני. בולטים בו – מלבד כתבי עגנון – ספרי עיון ושירה, כגון שירי שאול טשרניחובסקי. בהקשר זה ראוי לציין את ההצלחה הכלכלית של ההוצאה, שהתמקדה בכותרים המיועדים לקהל מצומצם יחסית.

שני הקטלוגים האחרונים מורים על שינוי מגמת העריכה. בקטלוג של שנת 1941 לא היה אף ספר ילדים אחד ואילו בקטלוג של שנת 2003/4 נמנים 83 ספרי ילדים, מתוכם 14 חדשים. ספרי ילדים המשיכו לתפוס מקום נכבד בהוצאה גם בשנים שלאחר מכן (כולל ספרים בתרגומה של רחלי אידלמן מגרמנית: "איפה אתה, דבון?" מאת פלוריאן אהלה ו"ספר השיניים המתנדנדות: כל מה שכדאי לדעת על שני חלב" מאת איבונה רדניץ). תחום העיון התרחב בהשוואה לתקופה הקודמת כדי להוציא ספרים על פסיכולוגיה, על כלכלה ועל היסטוריה (ובכלל זה ביוגרפיות). נציין גם את הספרים הקשורים באקטואליה, כגון רבי-המכר של שבתי טבת, שצויינו לעיל, וכן "מלחמת שולל", ו"עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי", שבזכות נסיבות הופעתו – משפט אייכמן – הוא עורר עניין מיוחד. עם זאת, הקטלוג החדש מראה את חולשת ההוצאה בתחום ספרות המקור. בתחום זה –

בשירה ובפרוזה – ההוצאה כמעט ולא התחדשה. למעשה, מלבד הדפסות חוזרות לכתבים, שראו אור בראשונה זמן רב לפני כהונתה של אידלמן, תחום ספרות המקור כמעט ונעלם בה. יחד עם זאת, "שוקן" הרחיבה את פרסום תרגומי הספרות היפה.

פרק זה סקר את תולדותיו של בית ההוצאה בניהולה של רחלי אידלמן. כיום מנהלת בתה של אידלמן, יעל הדס, את ההוצאה. אידלמן הגדילה מאוד את נפח הפעילות של ההוצאה והרחיבה את תחומי העיסוק שלה, אבל הישגי התרבות הגדולים של "שוקן" – הוצאת כתבי המכון לחקר השירה וכתבי עגנון, קפקא ויהודה עמיחי⁴³, וכן מפעלי תרגום אפלטון וניטשה – שייכים לקודמיה בהנהגת ההוצאה. המפעלים וההישגים הללו לא פגעו באיתנות הכלכלית של בית ההוצאה. אפשר, כאמור, לראות את המשכם במפעל תרגום המחזות היווניים הקלאסיים והוצאת כתבי היד מהעוזבון של עגנון. "שוקן" מיצבה עצמה כהוצאה מובילה בתחומי העיון – מדעי היהדות, כלכלה, משפטים, חינוך, פסיכולוגיה, סוציולוגיה ופילוסופיה. עיקר הפעילות המו"לית של אידלמן בעשור השני למאה העשרים ואחת היא בעיקר הדפסה חוזרת של "כוכבי העבר", יחד עם תרומה חדשה בתחום בספרות הילדים, ספרות העיון ומעט בספרות היפה.

בראיון שקיימה כרמית ספיר-ויץ בשנת 2009 אמרה רחלי אידלמן: "המחשבה הראשונית הייתה שיעל תמשיך לפתח את ההוצאה הלאה. מצד אחד אני אומרת תודה לאל. מצד שני כשאני רואה מה קורה בשוק הספרים, אני מבינה את הבעייתיות... מדי פעם עולה בי השאלה אם בחרתי נכון מבחינה תרבותית. זה מקצוע נהדר, אבל אני לא משוכנעת שעשיתי את הדבר הנכון מבחינה כלכלית. בטח לא היום".⁴⁴

⁴³ ראוי כי כרכי שיריו יזכו לתוכן עניינים, המתחיל במילות השיר בסדר אלפביתי, המקל על החיפוש.

⁴⁴ ספיר-ויץ, כ. (14/6/09). המשכיות בעלילה: מו"לות משפחתית. NRG ומעריב. ראו: <http://www.nrg.co.il/online/47/ART1/903/142.html> נדלה לאחרונה בספטמבר 2016.